

Културното наследство на Странджа

*Богатство, рискове,
предизвикателства*

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО НА СТРАНДЖА
БОГАТСТВО, РИСКОВЕ, ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

&

THE CULTURAL HERITAGE OF STRANDZHA
WEALTH, RISKS, CHALLENGES

**THE CULTURAL HERITAGE
OF STRANDZHA
WEALTH, RISKS, CHALLENGES**

Edited by
Angel Nikolov

St Kliment Ohridski University Press
Sofia • 2019

**КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО
НА СТРАНДЖА
БОГАТСТВО, РИСКОВЕ, ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА**

Съставителство и научна редакция
Ангел Николов

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
София • 2019

Настоящият сборник с материали от Международната научна конференция „Културното наследство на Странджа – богатство, рискове, предизвикателства“ (гр. Бургас, 28–29. IX. 2019 г.) се издава в рамките на проект за фундаментални научни изследвания „Комплексни и иновативни методи за диагностика и изследване на материалното и нематериално културно наследство на Централна и Източна Странджа в условията на миграции и демографски отлив“, който е финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Министерството на образованието и науката (договор № ДН–10/16 от 21. 12. 2016 г.). Базова организация за осъществяването му е Софийският университет „Св. Климент Охридски“. Съорганизатори на конференцията бяха Регионалният исторически музей – гр. Бургас и Бургаската художествена галерия „Петко Задгорски“.

Редакционна колегия:

Албена Миланова
Ангел Николов
Ивайла Попова
Мира Маркова

© 2019 Ангел Николов, *съставител*

© 2019 Албена Миланова, Александра Трифонова, Ангел Николов, Атанас Орачев, Горан Стефанов, Даниела Ангелова, Ивайла Попова, Иванка Гергова, Йото Валериев, Костадинка Паскалева, Любомир Рачев, Милен Николов, Мира Маркова, Николаос Мертзимекис, Румяна Дечева, Стела Дончева, Щелиян Щерионов, Phaidon Hadziantoniou, *автори*

© 2019 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISBN 978–954–07–4881–8

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор / 7

Албена Миланова, Йото Валериев, Селищна мрежа и демографска ситуация в Странджа от ранновизантийския до средновизантийския период (археологически приноси) / 9

Стела Дончева, Странджанските рудни полета – източник на суровина за производството на художествен метал в Средновековна България / 48

Атанас Орачев, Синеморец – селището с много имена (пример за състоянието на историко-географските изследвания на Черноморска Странджа) / 75

Милен Николов, Хронология на исихастските манастири в Парория през XIV в. / 103

Любомир Рачев, Походът на Зеления граф / 109

Ивайла Попова, Крайморска Странджа според сведенията на пътешественици от XVI – XIX в. / 121

Щелиян Щерионов, Общохристиянски измерения на созополското православие / 136

Николаос Мертзимекис, “ήλθεν ο παπα κυρ Σάββας από της μαύρης θάλασσας το ταξίδι”: Странджа и Света Гора – взаимоотношения и взаимовлияния през XVII–XIX в. / 156

Ангел Николов, Нови сведения за иконните и ръкописно-документалните богатства на Странджа по материали от четири теренни проучвания / 171

Иванка Гергова, Тревненски майстори по Южното Черноморие и Странджа през XVIII век / 203

Костадинка Паскалева, Свети Зосим Аполонийски – бележки върху ранните светителски култове в Странджа / 224

Александра Трифонова, Нови данни за художествената дейност на зографа Темистоклис Диамандопулос (краят на XIX в.) / 235

Горан Стефанов, Нестинарските икони в Странджа / 254

Phaidon Hadziantoniou, *Anastenaria: readings and transformations of an old tradition* / 280

Мира Маркова, *Нестинарството в началото на ХХI век: някои паралели в развитието на обряда между България и Гърция* / **291**

Румяна Дечева, *Проблеми на опазването на материалното културно-историческо наследство в Централна и Източна Странджа* / **311**

Даниела Ангелова, *Законодателство в областта на опазване на културно-историческото наследство в България 1878–1939 г.* / **325**

ПРЕДГОВОР

В настоящия сборник са поместени текстовете на седемнадесет доклада на български и гръцки изследователи, които бяха представени пред Международната научна конференция „Културното наследство на Странджа – богатство, рискове, предизвикателства“, проведена в гр. Бургас на 28–29. IX. 2019 г. Този научен форум беше организиран от екипа на проекта за фундаментални научни изследвания „Комплексни и иновативни методи за диагностика и изследване на материалното и нематериално културно наследство на Централна и Източна Странджа в условията на миграции и демографски отлив“, който е финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Министерството на образованието и науката (договор № ДН–10/16 от 21. 12. 2016 г.) и беше осъществен с логистичното съдействие на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Съорганизатори и любезни домакини на конференцията бяха Регионалният исторически музей – гр. Бургас и Бургаската художествена галерия „Петко Задгорски“, на които изказваме своята сърдечна благодарност.

Обединени от своя интерес и причастност към миналото и културните традиции на Странджа, участниците в конференцията бяха единодушни в загрижеността си за бъдещето на този регион, засегнат в наши дни от мащабното обезлюдяване на някога изпълнената с хора, песни и живот планина. Проведената в рамките на научния форум дискусия с участието на представители на различни централни и местни институции, отговорни за опазването на материалното и нематериалното културно наследство, релефно очерта натрупаните през десетилетията проблеми, чието разрешаване може да се търси само в една добре промислена и дългосрочна държавна политика за съживяването и възраждането на Странджанския край.

Съставителят

СЕЛИЩНА МРЕЖА И ДЕМОГРАФСКА СИТУАЦИЯ В СТРАНДЖА ОТ РАННОВИЗАНТИЙСКИЯ ДО СРЕДНОВИЗАНТИЙСКИЯ ПЕРИОД (АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРИНОСИ)*

доц. д-р **Албена Миланова**
Център за славяно-византийски проучвания
„Проф. Иван Дуйчев“,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

д-р **Йото Валериев**
Регионален исторически музей – Бургас

Така формулираната тема се вписва в по-общото научно направление за регионални изследвания върху византийския свят. В последните четири десетилетия те получиха нов импулс за развитие с иниципирането на няколко големи проекти, чийто апогей беше през 80-те и 90-те години на миналото столетие¹. В резултат на реализацията им са публикувани мащабни изследвания върху Сирия, Палестина, Витиня, Понта и Киликия в Турция, Гърция, Егейските острови, Родопите и др.² Мо-

---

*Тази статия е резултат от изследване, реализирано като част от научната програма и със средствата на двугодишен проект „Комплексни и иновативни методи за диагностика и изследване на материалното и нематериално културно наследство на Централна и Източна Странджа в условията на миграции и демографски отлив“ (ФНИ, договор № ДН–10/16 от 21. 12. 2016 г.). То не би могло да се осъществи без изключителната подкрепа и съдействие на Красимира Костова, Директор на Общински исторически музей – Средец и нейните сътрудници и на Ивелина Иванова, тогавашен директор на Общински исторически музей – Малко Търново. На тях, както и на колегите Константин Господинов и Атанас Орачев, дължим огромна благодарност за отделеното време, библиографска ориентация и стимулиращи дискусии, в които споделяха дългогодишните си лични теренни наблюдения, резултатите от своите изследвания, хипотези, догадки и нерешени въпроси.

¹ Равносметка на постиженията на този тип изследвания от тяхното зараждане като научна област във византистиката до 90-те години на ХХ в. с акцент върху връзката между живота на хората и неговия селищен израз с територията, която те обитават вж. в: Avraméa 1991.

² В тази серия изследвания могат да бъдат посочени като пример работите върху Пелопонес и Мани (Avraméa 1997 и Avraméa 1998), върху Родопите (Asdracha 1976), върху гръцкото островно пространство (Malamut 1988), върху ранновизантийска Палестина (Dauphin 1998), върху селата в Сирия (Tate 1992), както и немалко монографии върху Мала Азия, които обикновено покриват ограничена територия, но в продължителен хронологически отрязък (Bruyer 1988; Foss 1996; Sinclair 1987–1989 и др.).

нументалната *Tabula Imperii Byzantini*, чийто шести том засяга и територията на Вътрешна Странджа, е резултат от такъв проект, замислен и осъществяван от Австрийската академия на науките³.

За разлика от тези провинции, както и в сравнение със съседните ни балкански държави, които са включени в програмата за историческа география на Византия, финансирана от Европейската фондация за наука, територията на съвременна България остава извън географския обхват на тези проекти⁴. Инициатива *Tabula Bulgariae Medii Aevi*, подета от Института за история (Институт за исторически изследвания днес) към БАН също не бе реализирана⁵. Интересът в родната наука към политическата и историческа география на средновековната българска държава намери израз в двутомна монография⁶. И ако някои региони като Дунавския лимес, Добруджа, течението на р. Струма или Тракийската низина са били обект на научни изследвания, засягащи въпроси на селищната мрежа и свързаната с нея демографска ситуация в периода на Късната античност и/или Средновековието⁷, то проучванията в района на Странджа изостават в този аспект, особено за нейната планинска зона⁸. Ако не броим възрожденските усилия на краеведи, главните позовавания в научната литература продължават да бъдат на основополагащите трудове на К. Шкорпил и Г. Аянов⁹, които са систематизирани и допълнени с публикуваните данни от експедициите главно през 70-те и 80-те години¹⁰ и с данни от проведените обходи в землищата на няколко селища през последното десетилетие¹¹. Тези публикации, както и разработената в края на ХХ в. „Автоматизирана информационна система – Археологическа карта на България = АИС АКБ“ съставляват основната изворна база, върху които се изгражда предлаганият анализ.

³ Soustal 2004.

⁴ Равносметка за постигнатите резултати от тази европейска научна програма е направена от Елена Арвайлер (Ahrweiler 1988: 5–9).

⁵ Гюзелев 1977; Божилков, Гагова 1986.

⁶ Коледаров 1979–1989.

⁷ Атанасов 1991: 75–89; Атанасов 1992: 13–31; Атанасов 2001: 185–214; Борисов 2007: 190–197; Цветков 2002; Миланова 2010: 67–78.

⁸ Т. нар. Крайморска Странджа се радва на много по-засилен интерес, особено в последните години, и на нея са посветени както по-общии регионални обзори, така и монографии на отделни пристанищни градове.

⁹ Шкорпил 1913; Шкорпил 1926; Аянов 1938; Аянов 1939.

¹⁰ Странджа 1990.

¹¹ Вж. главно публикуваните след 2000 г. кратки съобщения от две-три страници в поредицата *Археологически открития и разкопки*, издавани от Националния археологически институт с музей при Българската академия на науките.

Темата за селищната структура и нейната еволюция е важна за всяко историческо изследване на живота върху дадена територия, тъй като организацията на обитаваното пространство (топография, вид, големина, материална култура на населените места) е показателна за демографското и стопанско развитие на региона. Изборът на хората за установяване и живот на определени места не е произволен. Такъв избор се е предопределял, както от природните ресурси и физико-географските особености на терена, така и от серия фактори като военно-политическата ситуация и социалното и икономическо развитие през даден период. В този смисъл, една от задачите на настоящото изследване е да се потърсят връзките между селищната мрежа и посочените фактори. Материалните следи, оставени от обитателите на една обширна планинска зона, разположена в непосредствения балкански хинтерланд на Константинопол, са разгледани като проекция на формите и нивата на социалния кипеж, на политическите и военни трусове, които засягат региона в периода на значителни културни трансформации, свързани с дезинтеграцията на римския свят и бавното установяване и утвърждаването на новия средновековен ред.

Така заявените цели предопределят и широките хронологически рамки на изследването между IV и XII в., тъй като само един продължителен период позволява да се проследят историческите процеси и тяхното отражение върху живота на странджанското население с оглед на променящата се културно-историческа конюнктура, както и да се установят и обяснят елементите на промяна и/или на приемственост. Именно в края на Античността районът на Странджа се превръща в гранична територия за столицата на Източната Римска империя, отначало – спрямо нахлуващите от север едно след друго или заедно варварски племена, а впоследствие с новия съсед – Първото българско царство. Прочее, районът на Странджа и в съвременното има подобна гранична роля, което неизменно влияе върху демографията му и върху организацията на селищния живот там. Териториалният обхват на изследването също е ограничен с изключването не само на Западна Странджа, която не е обект на настоящия проект, но и на Крайморска Странджа, чието развитие се подчинява на допълнителни и по-различни фактори, чиите контури като че ли са по-ясни. Поради много по-слабата степен на проученост, акцентът пада върху Вътрешна Странджа, чието историческо минало все още остава слабо изследвано, особено чрез методите на археологията, така че всеки опит за изясняването му е съществен и би могъл да бъде полезен при бъдещи изследвания. Проучените чрез археологически сондажи или частични разкопки обекти от ранновизантийския и средновековния период,

намиращи се във Вътрешна Странджа, са само четири (укрепленията при селата Сливарово, Българи и Младежко, както и неукрепеният обект „Флотацията“ при гр. Малко Търново), а и резултатите от тях имат само първични публикации под формата на отчети¹². Констатираната ситуация е крайно неблагоприятна за изследване на селищния живот в района и налага редица ограничения в анализа, а направените изводи повече от всякога са подвластни на възможни корекции.

При все че степента на методологическия риск при подобна изворова база е висока, предприемането на изследване като тук предложението е важно поради необходимостта от периодично обобщаване на натрупаното знание в една област като археологията, където съществува потенциалната възможност за ежегодно обновяване. Въпреки неудовлетвореността от невъзможността да се предложат задоволителни отговори на всички възникващи въпроси и без да има амбицията и възможността да запълни празнотата в изследванията на селищния живот във Вътрешна Странджа, настоящата работа представлява опит за систематизация и обобщаване на известния ни (публикуван и непубликуван) и достъпен археологически, нумизматичен и сфрагистичен материал, от който може да се добие представа за населението, пространственото и типологическо разпределение на формите на неговото обитаване в Странджа през ранновизантийския период, Ранното средновековие и средновизантийската епоха.

Развитие на селищната структура през Късната античност

Изучаването на живота в Странджа в периода на преход между Античността и Средновековието е предизвикателство за всеки изследовател поради редица причини. На първо място, това е фактът, че доколкото миналото на Странджа е изследвано, то интересът е бил фокусиран върху обекти от ранножелязната епоха и тракийската древност като цяло, въпреки изобилието на късноантични материали и паметници, които формират основния културен пласт в повечето регистрирани крепости и селища¹³. От друга страна, самото териториално дефиниране на Странджа в периода на Късната античност и Средновековието е трудно, защото името не се среща в средновековните писмени памет-

¹² Първите археологически проучвания, които са и най-подробно публикувани, са извършени от В. Велков като спасителни в М. Търново през 1958 г.: Велков 1965: 75–100. Останалите следват след почти половин век прекъсване и те са известни на науката само чрез кратки съобщения: Агре 2004; Вагалински, Александрова, Иванова и др. 2011; Вагалински, Чолаков, Александрова и др. 2012; Гюзелев, Господинов 2018. Обзор на проучванията до 80-те години на XX в. вж. в Делев 1984.

¹³ Делев 1984: 49.

ници, а сегашното без съмнение е от турски произход¹⁴. Според някои изследователи, през този период част от нея (поне северната) е включена в това, което в средновековните извори се визира като областта Загоре¹⁵. Във физико-географски план, странджанските възвишения изглежда са схващани като продължение на източно-старопланинската верига и неслучайно след Диоклециановите реформи в края на III в. по-големият дял от Странджа е включен в провинция Хемимонт (буквално „планината Хемус“) на диоцеза Тракия¹⁶. Ако Иван Венедиков е прав, че античното име на областта е било Салмидесос (или Салмис/Салмисос според К. Господинов), преди това да стане название за един конкретен град до Мидия, то очевидно името на планината е забравено в началото на Средновековието¹⁷. Липсата на топонимична памет означава, че е налице почти пълна подмяна на населението в края на Античността. А това от своя страна влиза в противоречие с широко тиражираното мнение, че в Странджа няма драстични миграционни вълни в края на античната епоха и има запазен значителен етнически конгломерат от елинизирани и романизирани траки, което гарантира и обяснява запазените реликтни елементи в традиционната локална култура (нестинарство, Бял кукер и пр.)¹⁸. Според друго мнение, в края на Античността и в началото на IX в. настъпва коренна промяна на етническия облик на планината, която първо се славянизира, а после и българизира, но се проследява ясна топографска и отчасти топонимична приемственост на селищната мрежа¹⁹. Може ли обективните теренни данни да помогнат при решаването на тези неизяснени проблеми или пък ще генерират нови въпроси?

За вътрешността на Странджа няма конкретни писмени данни за етническите и демографските процеси в началото на Късната античност. Приема се, че е обитавана от живеещи в границите на Римската империя тракийски племена, които следват нейния цивилизационен модел. Смесено е населението по Черноморското крайбрежие и в най-важния поселищен център в северното подножие на Странджа –

---

¹⁴ Не е трудно в топонима Странджа да се разпознае турцизираната форма на българското Стража или Стражна, какъвто рид съществува до с. Факия (Аянов 1938: 5–8, възприето и от Б. Димитров, вж. напр. Димитров 1990: 408–409; Димитров 2002: 24). Предвид стражевото значение на Факия в османския период, а според някои и в предходната епоха (Димитров 1987: 26–41; Димитров 2000: 63–66), подобно предположение не изглежда неоснователно.

¹⁵ Димитров, Хаджийски 1988: 91.

¹⁶ Димитров 2002: 24.

¹⁷ Венедиков 1982: 45–48; Димитров, Хаджийски 1988: 91; Господинов 2003а: 20–22.

¹⁸ Фол, Нейкова 2000: 30–38.

¹⁹ Димитров 2002: 28–28, 36–37, 58.

Деултум, където живеят по-многочислени гръцки елементи главно от малоазийски произход, чието присъствие се увеличило през IV–V в., и новозаселили се римски ветерани²⁰. От IV в. насетне се прибавя и известен брой евреи²¹. Един от главните пътища за етническите промени още през римската епоха е притокът на занаятчийско население (рудари и металурзи) в тази толкова богата на мед и желязо земя. Те се включват в експлоатацията на многобройните регистрирани антични рудници²². Тяхното присъствие е най-добре засвидетелствано в каменните надписи, чрез които са увековечили своите действия. Създадените по тяхна поръчка епиграфски паметници демонстрират по-големите им материални възможности от останалите обитатели на планината. Споменатите в тях имена разкриват гръцкия произход на представителите на тези по-заможни рударски общности. С няколко такива посветителски надписи на гръцки рудари разполагаме от района на Малко Търново²³, където е открит и цял металургичен квартал²⁴. Гръцки рудари вероятно са разработвали и други рудни находища в Странджа²⁵. Известна е произхождаща от Деултум фамилия (Ауфидиевци) с еврейски произход. Нейни представители са императорски концесионери на медните мини при Малко Търново и са използвали като дребни предприемачи заварено високо квалифицирано гръцко население²⁶. Не е изключено обаче да са „внесяни“ и келти – минни специалисти и работници, които да са заселени трайно в Странджа. В местната топонимия от ранновизантийската епоха – споменатата от Прокопий Кесарийски крепост *Κασίβωνων* – се откриват реминисценции от култа към почитаното от келтските работници-занаятчии селищно божество *Casebonus*²⁷. В редица укрепления, в които е засвидетелстван живот през късноантичната и/или средновековната епоха или в близост до тях като „Голямото кале“ при с. Младежко, „Калето“ при селата Заберново, Граматиково, Богданово, Росеново, Факия, Кладара до с. Сливарово, Махмутово кале до с. Звездец, Аидере при гр. Малко Търново

²⁰ Димитров 1987: 24.

²¹ Тъпкова-Заимова 1966: 67.

²² Аянов 1939, 87–90, 156 сл.

²³ Шкорпил 1926: 65–75; Дечев 1939: 163, 168; Господинов 2003б: 193–195. Един от посветителните надписи на Аполон Аулариок от Малко Търново (Дечев 1939: 163, по. 8; Mihailov 1964: 214, по. 1860), считан за изгубен, бе видян при посещение през есента на 2017 г. на крепостта на връх Голямо Градище край Малко Търново.

²⁴ Велков 1965: 77; Странджа 1990: 158.

²⁵ Димитров 1987: 24.

²⁶ Геров 1965: 70–72.

²⁷ Пак там: 72–73.

и много др.²⁸, има обилни следи от рударство и металургия. Те навярно са били обитавани от етнически по-пъстро население и са били свързани с охраната, контрола и преразпределението на продуктите на тази рударска дейност, която е основен поминък за част от населението на планината в продължение на столетия²⁹. Общоприето е, че през IV–V в. в селските райони особено южно от Стара планина, извън големите центрове, каквито във вътрешността на планината няма (с изключение може би на Малко Търново), се запазва значителна етническа хомогенност сред старото тракийско население, което продължава да почита местните тракийски богове³⁰ и да спазва старите си обичаи – например да погребва своите мъртви в могили³¹.

Демографията на района изглежда по-слабо засегната от интензивните и масови миграционни процеси, които обикновено обозначаваме с термина „Велико преселение на народите“ и които водят до значителни етнически, демографски и селищни промени в различни зони на Европа и в частност на Балканите³². Изказано е мнение, че до поражението при Адрианопол през 378 г. Вътрешна Странджа остава незасегната от тези драматични процеси, тъй като изворите не съдържат данни за настъпили в Хемимонт бедствия, които да са резултат на варварските нападения или на гражданските войни³³. Може би населението дори бележи ръст в резултат от притока на бежанци, които напускали по-засегнатите от нашествията райони и се насочвали се към тази планинска и добре укрепена територия, оказала се основно икономическо и стратегическо предимство на новата столица на света – Константинопол³⁴.

Действително, в началото на IV в. селищният живот в областта преживява известен подем. Негов най-ярък израз е създаването на нови и значителни като размери селищни центрове, каквато е агломерацията при с. Младежко. Изграждането ѝ може да се датира по откритите бронзови монети на император Константин Велики или приемниците му. Тя възниква и се развива във връзка с експлоатацията на рудниците. Част от рударското ѝ население се настанява в пещерите „Леарниците“ по стръмните склонове на хълма, където са намерени раннови-

²⁸ Странджа 1990: 164, 178; Вагалински, Александрова, Иванова и др. 2011: 369.

²⁹ Следи от практикуване на рударска дейност през Античността и Средновековието се откриват в немалко количество при извършването на интензивни геоложки проучвания на планината след 1944 г. – Велков 1965: 77.

³⁰ Шкорпил 1926;

³¹ Странджа 1990: 139–189.

³² Делев 1984: 49.

³³ Димитров 1987: 24.

³⁴ Делев 1984: 49.

зантийски материали (включително гребенчати амфори и една лампа от V–VI в.)³⁵. Това е най-голямото укрепено селище във Вътрешна Странджа (41,5 дка), с най-сложна планировка и с формирани външни неукрепени квартали³⁶. Подобни структури вероятно трябвало да компенсират липсата на градски средища във вътрешността на планината.

Възходът на големите центрове в района към началото на IV в. се илюстрира и от строителната активност в Деултум, където са предприети скъпи благоустройствени мероприятия, свързани с изграждането на два водопровода³⁷, пренастилане на улиците, трансформиране на храма на императорския култ в обществена сграда, изграждане на търговски помещения в близост до него³⁸. За просперитета на града свидетелства съкровище от 100 сребърни монети на Константин I³⁹. Колонията обаче преживява пожар към средата на столетието, вероятно в следствие на земетресението от 357/8 г.⁴⁰

Към IV в. се отнася и изграждането на крепостта в м. Кладара при с. Сливарово⁴¹. Усиленото икономическо „усвояване“ на планината от страна на империята и новата ѝ близко разположена столица се илюстрира от забележителна колективна монетна находка от 499 посребрени медни фолиси от първата четвърт на IV в., открита в с. Близнак – още повече, че тя се появява след относително дълъг период на слаба монетна циркулация във Вътрешна Странджа. Изказано е предположение, че страджанските рудари са запазили със суровина създадената по същото време голяма императорска оръжейница в Адрианопол⁴². Вероятно това не са единствените примери, но липсата на достатъчно проучени по археологически път обекти прави невъзможно изграждането на по-прецизна хронология на укрепленията, които се отнасят най-общо към Късната античност.

Следващите десетилетия – между последната трета на IV и първата трета на V в. – бележат началото на първите по-големи трусове в организацията на селищния живот в Странджа, които при това започват

³⁵ Теоклиева 1984: 225 сл.

³⁶ Странджа 1990: 164; Гюзелев, Господинов 2018: 361–363. Единственият център с по-значима територия от него е Деултум, който обаче има напълно различна селищна история и в стриктно териториално отношение не е част от Странджа, макар и да е свързан културно с планината.

³⁷ Тяхното прокарване е датирано с монета на император Лициний – Костова, Харбалиева 2018: 314.

³⁸ Балабанов, Петрова 2002: 244.

³⁹ Балболова 1990: 50–56.

⁴⁰ Костова, Харбалиева 2018: 315.

⁴¹ Вагалински, Александрова, Иванова и др. 2011: 372–374; Вагалински, Чолаков, Александрова и др. 2012: 368–369.

⁴² Карабахчиев 1984.

малко преди византийския разгром от 378 г. Писмените извори и археологическите проучвания в Деултум показват, че готското нашествие от 374 г. води до сериозни сътресения в градската структура. Нанесеният удар е много сериозен, защото след него градът се възстановява трудно, а предприетите реконструкции са скромни като мащаби и изпълнение. Укрепената градска територия се стеснява и пренаселва⁴³. Това се дължи на приток на население, което търси защита. Около това време част от населението напуска неукрепените си селища, някои от тях рударски. Процесът е добре документиран от проучените могилни некрополи в Централна Странджа, в които обитателите на съседните селища спират да погребват своите мъртви най-късно до към третата четвърт на IV в.⁴⁴ Част от планинското население се концентрира в големи укрепени агломерации като Деултум и Голямото кале до с. Младежко, чийто най-интензивен живот също е през IV в., особено към неговия край ако се съди по досега откритите монети⁴⁵.

Започналата реорганизация на обитаваната територия в планината се дължи на големия натиск на вестготите от края на IV в., който довежда до установяването им в различни точки на Балканите. Въпреки че няма археологически данни за формирането на варварски анклавни в планинската част на Странджа⁴⁶, напрежението, което предизвикват набезите им има по-общо отражение върху селищната и демографска структура на района, създавайки ситуация на несигурност и водейки до напускане на неукрепени села и равнинни зони и приток на население към планината⁴⁷. В резултат на това настъпват първите по-значими промени в организацията на селищната мрежа, която се насища с нови укрепени обекти и увеличава населението си. Два са факторите, които обуславят появата на нови укрепени звена в селищната мрежа на района – засиленият варварски натиск на Балканите и установяването на имперската столица в Константинопол, с което планинската зона на Странджа се превръща в последното препятствие пред варварите.

Нашествията на готи и хуни през IV–V в. не водят до прекъсване на обитаването в Странджа. Макар и да има данни за причинени от военни нападения катаклизми, скоро след тях селищната система бързо бива възстановена, дори когато тези нападения следват през малки интервали. В началото на V в. куртината на Деултум търпи две после-

⁴³ АКБ – Деултум; Дражева 2000: 25; Балабанов, Петрова 2002: 247.

⁴⁴ Агре, Дичев 2005.

⁴⁵ Гюзелев, Господинов 2018: 361–362.

⁴⁶ Според писмените извори най-общо в Тракия имало заселени скири, сагдали и алани, а в градовете в периферията на планината Странджа като Виза и Аркадиопол – части от германското племе рути: Тълкова-Займова 1966: 52.

⁴⁷ Карабахчиев 1984: 240.

дователни разрушения от варварски атаки (готи/хуни?), които нанасят поражения на укрепителната система на колонията след 401/403 и след 410/430⁴⁸. Тя обаче е поправена, като най-уязвимите места са подсилени от допълнителна стена към 457/474 г.⁴⁹ Следи от вражеско (варварско?) опустошение на ранновизантийската укрепителна система на колонията са регистрирани и в годините след управлението на император Анастасий I (491–518), но отново няма прекъсване в обитаването, а градът се оформя като седалище на епископ. Извършените ремонти през V в. обаче напълно нарушават античните урбанистични принципи и му придават нов градоустройствен облик, лишен от предишната монументалност, обитаемата му площ е стеснена зад нова крепостна стена⁵⁰.

Някои от по-малките крепости са изоставени при тези събития от самото начало на V в. Към 400 г. временно е напуснато укрепеното рударско селище Кладара при Сливарово, от чиито градежи са вадени камъни⁵¹. Засага нямаме други директни данни, с които да илюстрираме по-убедително състоянието на селищата в V в. Наличната информация свидетелства за разрушения и дори за временно напускане на укрепени селища, но те преодоляват тези трудности и животът в Странджа продължава активно поне до края на следващото столетие ако съдим по нумизматичния материал (вж. *Приложение I*). Неговият ритъм дори изглежда относително спокоен за онези размирни времена. В периода на най-жестокия хунски натиск, обитателите на планината като че ли се радват на много по-голямо спокойствие в сравнение с други части на Балканите, а селищата им запазват или възвръщат към края на V в. благосъстоянието си⁵². Липсата на системни и масови опустошения е в основата на относителната икономическа стабилност на странджанското население поне до средата на VI в., ако вярваме на Прокопий, който отбелязва, че „тази област от старо време не бе ограбвана“ и затова при голямото си нашествие от 550 г. славяните отмъкнали оттам богата плячка⁵³.

⁴⁸ Вагалински 2019: 334.

⁴⁹ Vagalinski 2018:87.

⁵⁰ Костова, Дочева, Манолова-Войкова 2013: 243; Вагалински 2019: 335; Балабанов, Петрова 2002: 247.

⁵¹ АИС на АКБ.

⁵² Димитров 1987: 24–25.

⁵³ Прокопий Кесарийски, За войните, VII, 40 – ГИБИ II: 136–137: “Варварите не могли повече да напредват в страната, защото влачели със себе си неизброима плячка от хора, добитък и всякакви вещи....Те свободно ограбвали така наречената област Астика [районът между Пловдив и Одрин], която от старо време не била опустошавана, и поради това намерили там голяма плячка.По този начин те ограбили обширна

Селищната мрежа и демографията на района претърпяват първата сериозна криза с необратими последици след средата на VI в. Тя е предизвикана от аваро-славянско-българските нападения. Странджа се намира на пътя на онези техни грабителски походи, които са насочени към Константинопол или близки градове (Виза, Адрианопол, Аркадиопол, Хераклея и др.). Като опит за противодействие и защита на населението от тези набези, в края на V и най-вече през VI в. се забелязва второ насищане на селищната мрежа с укрепени места, повечето от които загиват в края на века. Засиленият варварски натиск оказва влияние върху типологическата характеристика на регионалната селищна мрежа, в която укрепените форми добиват все по-голямо значение. По това време е изградена крепостта при гр. Средец. Началото на строежа ѝ се поставя във времето на император Анастасий (491–518), а краят – при Юстин I (518–527)⁵⁴. През последната четвърт на VI в. – след окончателното унищожаване на фортификационната система на съседния Деултум (сл. 574 г.) – на южния бряг на р. Средецка, на 1,5 км югозападно от античната колония, е издигната малката гарнизонна крепост „Горното градище“⁵⁵. Тогава е построена и крепостта-убежище „Градището“ при с. Българи, която е разрушена в края на шестото столетие⁵⁶. Военното строителство през този период има подчертано отбранителен характер, за което свидетелства и изграждането на тази крепост със суха зидария поради нуждата от бързо и евтино строителство, към каквото се прибегва обикновено в периоди на голяма опасност и при липса на достатъчен ресурс⁵⁷. Така е била изградена и значимата крепост „Голямото кале“ при с. Младежко.

Търсенето на защита поради засиления варварски натиск, се илюстрира и от повторното заселване на изградени преди това укрепления (временно изоставени), какъвто пример има в крепостта при с.

земя и стигнали до Дългата стена, която отстои от Византион на малко повече от един ден път.“

⁵⁴ Балболова-Иванова 1995: 28–34.

⁵⁵ Vagalinski 2018: 87; Вагалински 2019: 335. Други автори поставят нейно изграждане столетие по-рано – вж. Балабанов, Петрова 2002: 247. Ограничени разкопки на обекта са правени само два сезона единствено на крепостните стени и стратиграфията не е достатъчно изяснена.

⁵⁶ Агре 2004: 151–152.

⁵⁷ Подобен пример имаме и при крепости-убежища от XI в. в други планински региони в българските земи като крепостта над с. Шипка, вж. Христов, Бараков 2002. Тя обаче наследява и преустройва стеснявайки изградена доста по-рано (IV в. пр.н.е.) в „суха“ зидария и много по-голяма тракийска крепост, вж. Бараков 2010: 396. Може би не трябва да се изключи възможността ситуацията при с. Българи да е подобна - още повече, че проучвателят Даниела Агре предполага съществуването на тракийско светилище под християнската църква в крепостта.

Сливарово. След кратък хиатус през V в., тя отново е населена към средата на VI в., когато са ремонтирани укрепленията ѝ, макар и доста пестеливо – с камъни на кална спойка⁵⁸ Процесът на укрепването на територията чрез изграждане на нови или възстановяване на повредени фортификационни структури се документира от серия монети от този период, сред които най-многобройни са тези на Юстиниан I, но има фолиси и на Анастасий I, Юстин I, Юстин II и Маврикий Тиберий (*Приложение I*). Едва археологическите проучвания в тези крепости ще позволят картината да се допълни с повече сигурни данни. Ако се съди по нумизматичния материал от целия VI в., който е най-многоброен за времето на император Юстиниан I (527–565), и от цитираните от Прокопий десетки имена на крепости в провинция Хемимонт, поправени или възстановени от същия владетел⁵⁹, можем да предположим, че повечето от регистрираните многобройни крепости във Вътрешна Странджа и датирани най-общо в периода на Късната античност, са били изградени или ремонтирани във втората четвърт – средата на VI в.

Изглежда, че мнозинството от тях не издържали на варварския напор в последната четвърт на VI в. Като последица от него прекъсва обитаването на крепостите по Меден рид, където ситуацията е добре регистрирана в големия металургичен център при с. Росен⁶⁰. В самия край на VI или първите години на VII в. угаства активният живот в големия селищен център в района на с. Младежко, където има две късноантични укрепени ядра. През целия VI в. монетната циркулация там, отразена в присъствието на фолиси на всички императори от Анастасий I (491–518) до Маврикий Тиберий (582–602), свидетелства за непрекъснатото обитаване и поддържане на византийската власт до самия край на столетието (вж. *Приложение I*). Укрепеното селище при с. Ясна поляна също загива през VI в.⁶¹ Дори крепостната стена на най-значимото средище в региона – Деултум, която устоява с поправки на готските и хунските разрушения в предишните столетия, е окончателно разрушена при атака на славяни и авари малко след 574 г. Ударът им е бил толкова опустошителен, че пожарът, който е предизвикан, е обхванал фортификацията му и обширни зони в града и се датирана сигурно с монети на император Юстин II и София (565–578)⁶². Вероятно в резултат на същото варварско нахлуване е опожарена и крепостта

⁵⁸ Вагалински, Александрова, Иванова и др. 2011: 373.

⁵⁹ ГИБИ II: 176–177.

⁶⁰ Димитров 1987: 25; Лещаков, Цанков, Кисъв и др. 2016: 937.

⁶¹ АИС на АКБ.

⁶² Vagalinski 2018: 87; Вагалински 2019: 335; Костова, Харбалиева 2019: 336.

Кладара при с. Сливарово, в чийто горял пласт също се открива фолис на Юстин II и София. Животът там продължава още известно време, като угасва напълно през първото десетилетие на VII в. според монетните и керамични находки – последната късноантична монета е на император Фока (602–610)⁶³. Тогава е изоставен от гарнизона си временно и малкият ранновизантийски кастел, издигнат югозападно от Дебелт⁶⁴.

Разрушенията от втората половина на VI в. са обхванали значителна зона, а ресурсите – демографски и икономически – за осъществяване на поправки на разрушената при варварските нашествия инфраструктура явно са били силно ограничени. Не е ясно докога просъществуват неукрепените селища в района, тъй като нито едно от тях не е проучено. Със сигурност животът и там прекъсва най-късно до първите години на VII в., а може би и по-рано, тъй като логично те стават първата жертва на нашествениците. Най-късните монети във всички обекти на Вътрешна Странджа са фолисите на Маврикий Тиберий (582–602) от Младежко и от Драчево, и на Фока (602–610) от Сливарово (*Приложение I*). Данните съвпадат със ситуацията и в другите региони на страната и на първо място в останалите тракийски области (с изключение на някои морски пристанищни градове, и преди всичко Месембрия)⁶⁵. В повечето крепости тези последни монети от първото десетилетие на VII в. се откриват в опожарени пластовете и се свързват с аваро-славянските нашествия. Доколко обаче краят на монетната циркулация маркира прекъсване на обитаването в дадена зона? Не е ли тя просто индикатор за промяна в стопанските взаимоотношения или в политическата конюнктура? Фактът, че монетната циркулация отсъства напълно между второто десетилетие на VII и средата на VIII в. (с изключение на Дебелт – вж. по-долу) е в синхрон с упадък в градския живот и демографското свиване в цялата империя. Изглежда, че при управлението на император Ираклий (610–641), когато целият военен и икономически потенциал на изтощена Византия е насочен на Изток, контролът на империята върху Странджа става несигурен и продължава да е такъв поне до идването на власт на Сирийската династия.

Ранно средновековие (VII–X в.)

Обикновено се приема, че след края на VI – началото на VII в. настъпват значителни етнически промени с различна динамика на целия

⁶³ Вагалински, Чолаков, Александрова и др. 2012: 368

⁶⁴ Костова 2011: 40–41.

⁶⁵ Oberländer-Târnoveanu 2003: 248–349; Станев 2011: 115–118.

Балкански полуостров – славянизация⁶⁶. Според Б. Димитров заселването на Странджа от славяните се извършва през първата половина на VII в.⁶⁷ Писмените извори обаче не споменават името на нито едно славянско племе в Странджа. Проучванията с краткосрочни кампании и ограничени сондажи на единични обекти не позволяват да се правят по-убедителни и конкретни заключения относно съдбата на странджанското население и неговите обиталища след началото на VII в. Единствените по-системни данни, които произхождат от разкопките в Деултум, свидетелстват за безспорен континуитет в обитаването през „тъмните“ VII и VIII в. Откритите през последните години в различни градски сектори фрагменти от глинени съдове, работени на ръка, на бавно и бързо колело, амфори, стрели, прешлени за вретено, железни халки и други дребни предмети показват, че след пожара в края на VI в. животът не прекъсва⁶⁸. Но сред оцелелите жители през VII–VIII в. се инфилтрират нови етнически елементи, носители на съвсем различен бит и материална култура. Те устройват жилищата си сред руините на ранновизантийския град, често върху широките улични платна и извън неговата укрепена територия като преизползват каквото могат и доколкото имат нужда от неговите сгради. Следите от тяхното обитаване не са спорадичен резултат от краткотрайно пребиваване, а формират цял културен пласт, датиран от VII–VIII в.⁶⁹ или от втората половина на VII до IX в.⁷⁰

След кратка липса на данни от първата половина на VII в., което подсказва евентуално изтегляне на администрацията и може би на част от населението, Странджа, или поне част от нея, е сред областите, в които икономиката, монетната циркулация и имперската власт се възстановяват най-рано в сравнение с други части на Балканите (Фиг. 1). Началните, макар и плахи признаци за това, се наблюдават

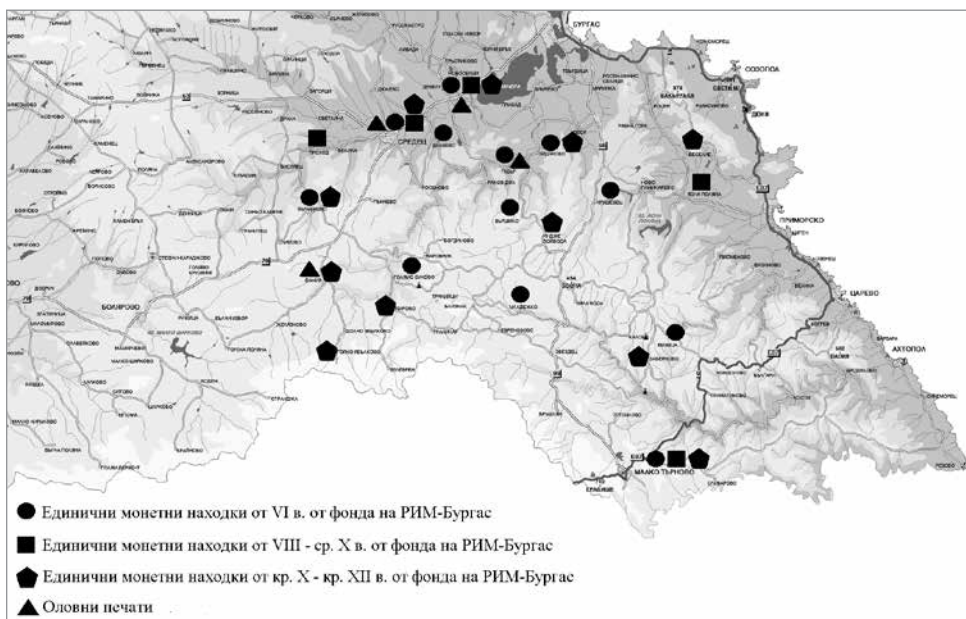
⁶⁶ По-умерена позиция относно мащабите на славянизирването на Балканите, вж. у Avraméa 1997.

⁶⁷ Димитров 1987: 25.

⁶⁸ Прешленов 2012: 257; Прешленов 2016: 407; Костова, Харбалиева 2019: 336–337.

⁶⁹ Вагалински 2004, 165; Vagalinski 2018: 87.

⁷⁰ Костова, Дочева, Манолова-Войкова 2013: 242; Костова 2016: 414.

Фиг. 1. Карта на разпространение на монети от фонда на РИМ-Бургас и на византийски оловни печати от периода VI–XII в. (техническо оформление : Ал. Иванов)

още от началото на VIII в., но засега се откриват само в Дебелт – сребърна монета на Лъв III (717–741) и една дузина фолиси от Константин V (741–775)⁷¹. Това налага да се преразгледа изказаната в науката хипотеза, че между началото на VII в. и 784 г. градът е бил изоставен и е възстановен едва при похода на императрица Ирина, каквато ситуация се предполага и за съседната крепост при гр. Средец⁷². Макар и немногобройни, на фона на други области, монетите от Дебелт са сигурно указание за слаб, но непрекъснат поток на парични средства през почти целия VIII в.

В края на VIII – началото на IX в., освен чрез монетите на Лъв IV (775–780) и Константин VI (771–779)⁷³, постоянните контакти с Константинопол и икономическата активност на местното население в Дебелт са засвидетелствани и от импортни стоки – византийска белоглинена глазирана керамика и амфорна тара, а наличието на византийска администрация – от новооткрит оловен печат на патриция и византийски узурпатор Елпидий, датиращ от преди бунта

⁷¹ Нумизматичният материал от Деултум все още не е публикуван и тази важна информация дължим на Красимира Костова, дългогодишен проучвател на обекта, за което сме ѝ много признателни.

⁷² Станев 2011: 120, 127–129.

⁷³ Балболова-Иванова 1991: 51; Вагалински 2019: 336.

му в Сицилия през 781 г.⁷⁴ Подобна ситуация се наблюдава и в крепостта при гр. Средец, където животът и търговските контакти продължават и през „Тъмните векове“⁷⁵. Империята е задържала в свои ръце или е възстановила много бързо реалната си власт в района на Странджа, което би обяснило липсата на споменавания за славянски племенни обединения в тази част на Балканите. Заселилите се тук славяни са може би най-ранните византийски християнски славянски поданици⁷⁶.

Екстраполирането на ситуацията в Дебелт върху целия регион би било методологически необосновано, тъй като географски градът не е част от планината, а има и по-специално значение и място в регионалната селищна и административна система. Две съображения все пак позволяват да се предположи, че възстановяването поне на някои елементи от селищната мрежа – укрепени пунктове около основните пътища – е факт около средата на VIII в., а не след 784 г. Между 756 и 775 г. Константин V Копроним предприема девет похода срещу България, сред които и успешни сухопътни кампании. Следователно, пътните артерии в планината⁷⁷ са били използвани, обслужвани от местно население и охранявани от гарнизони, разквартирувани в крепостите около тях. От тяхната дейност са останали единични монети на Лъв IV (775–780) не са само в Дебелт, но и в Средец и Ясна поляна (вж. *Приложение II*). Стабилизирането на селищната и демографска структура протича бавно, но е налице. Може би са прави онези автори, които изказват съмнение, че предприетият от Константин V Копроним ремонт на гранични крепости с прехвърляне на население от източните провинции (арменци и сирийци) в Тракия през 756 г.⁷⁸ засяга Горнотракийската низина и го свързват с Одринска Тракия и Черноморието⁷⁹. Много вероятно е тогава да са поправени част от крепостите в Странджа, защото монетите от Константин V Копроним, открити в Деултум (13 броя), съставляват най-многобройната

⁷⁴ Манолова 2000: 10; Костова, Дочева, Манолова-Войкова 2013: 242. Печатът на Елпидий е находка от този археологически сезон (2019) и все още не е докладван и публикуван. Информацията за него дължим отново на Красимира Костова, директор на Общински исторически музей-Средец.

⁷⁵ Балболова-Иванова 2000.

⁷⁶ Димитров 2002: 28–29.

⁷⁷ Пътната мрежа е била вече обект на изследвания и е относително добре изяснена. Вж. Шкорпил 1891: 117 и сл.; Аянов 1946: 94–111; Горова 1978: 5–18; Господинов 2014: 71–87.

⁷⁸ ГИБИ III: 269–270 – Теофан Изповедник, Хронография; ГИБИ III: 301 – Патриарх Никифор, Кратка история.

⁷⁹ Станев 2011: 125, 130.

колекция от монети на този император, известна досега от Тракия⁸⁰. При това става въпрос за бронзови монети, които през този период са индикатор за присъствието на византийски войски. Напълно в сферата на предположенията, би могло да се изкаже хипотеза, която само бъдещи археологически проучвания могат да потвърдят, че част от тези поправки засягат „Милеоните“ – гранични крепости, до които се простира българската територия по това време (от 716 г.). Вероятната им идентификация е с групата укрепления по централното странджанско било на Босненски рид около селата Горно и Долно Ябълково, на близкия връх Кервансарай и по двата Близнака, където се откриват ранновизантийски и средновековни материали⁸¹.

Фактът, че възстановяването на регионалната укрепителна система е наложило не само извършването на ремонти на фортификацията на градове и крепости, но и прехвърлянето на население от източните провинции за тяхната защита, говори за недостатъчен местен демографски потенциал около средата на VIII в. Увеличава се стратиотското население от източен произход. Според някои учени следи от този процес могат да се открият до началото на IX в⁸².

Процесите на възстановяване на византийската власт, на икономиката и на демографията на района стават по-осезаеми след втората половина на VIII в. и началото на IX в., за което свидетелстват притокуът на монети, откритите византийски печати и други археологически материали в повече населени места⁸³. От Ясна поляна произхожда солид на Лъв IV, а от Дебелт и Средец – монети от Константин VI (780–797), Никифор I Геник (802–811) и Михаил I Рангаве (811–813)⁸⁴. Намереното в/около Дебелт съкровище от златни монети от VIII–IX в. говори не само за опасност (може би във връзка с походите на кан Крум в Тракия), но и за натрупано благосъстояние⁸⁵. В съседния Средец, която е една от малкото разкопани крепости в Странджа, архео-

⁸⁰ Останалите находки се разпределят, както следва: по две от Маркели и Берое и по една от Изворово и в РАМ-Пловдив - Станев 2011: 120.

⁸¹ Изказаната от В. Бешевлиев идея е многократно подкрепена от Б. Димитров – вж. например последните публикации на автора по въпроса: Димитров 2000: 63–66; Димитров 2002: 30–31.

⁸² Б. Димитров изтъква арменските имена на двама от византийските стратежи (Вардан и Кордил), които са споменати в Първия хамбарлийски надпис като подчинени на игиру боила и на боила кавхан след военно-административното включване на земите в Югоизточна Тракия към България през 812 г.: Димитров 1980: 414; Димитров 2002: 36.

⁸³ Станев 2011: 128 и сл.

⁸⁴ Балболова-Иванова 1995: 36–37; Станев 2011: 128.

⁸⁵ Съкровището е било разграбено още при откриването му и съставът му не е ясен: Балабанов, Петрова 2002: 237.

логическият и нумизматичен материал показва, че най-интензивното обитаване започва от края на VIII в. и продължава до XI в.⁸⁶.

Поставени са основите на постепенен селищен подем, който, макар и доста крехък в началото си, се характеризира със стабилност и не е сломен от неспокойната обстановка в региона по време на завоевателните тракийски походи на кан Крум през 812 и 813 г., нито от по-късния българо-византийски конфликт по времето на цар Симеон, чиято арена на действие обхваща и територията на Странджа. В началото на IX в. в Дебелт са регистрирани на места следи от пожар, но няма прекъсване на обитаването⁸⁷. Полуземлянките на новите колонисти са вкопани директно, без хиатус, в културния пласт от VII–VIII в.⁸⁸. Откритите в него фрагменти от средновековна битова керамика, изработена на бавно и бързо колело, пастирски гърнета, амфори са следите от новите български обитатели върху територията на античния град, част от чието цивилно население (гарнизонът минава на българска служба) е депортирано в Отвъддунавска България⁸⁹. Споменатите находки съответстват на превръщането му в български укрепен пункт⁹⁰. Нововъзникналите през IX–X в. жилищни и стопански постройки са плътно разположени и говорят за увеличена гъстота на населението⁹¹. Според някои автори продължава да бъде обитавана ранновизантийската крепост „Горното Градище“ и дори се предполага, че тя е превзетата от кан Крум чрез обсада през 812 г. крепост Дебелт⁹². Други изследователи търсят българския Дебелт върху по-високата северна тераса на античния град⁹³.

Военните походи на българския владетел предизвикват етнически размествания в региона. Византийските хронисти съобщават, че при опустошителната кампания след установяването на българската власт в Дебелт, редица големи градове – Анхиало, Боруй, Никея и Проват, както и някои други крепости в района – били напуснати от техните гарнизони и жители, които се разбягали „без никой да ги преследва“⁹⁴. Вторият Хамбарлийски надпис потвърждава, че Крум превзел силните крепости Сердика, Дебелт, Констанция, Версиникия и Анд-

⁸⁶ Балболова-Иванова 1995: 36–37.

⁸⁷ Vagalinski 2018: 87; Манолова 2000: 4.

⁸⁸ Костова 2016: 414–415;

⁸⁹ ГИБИ III: 284 – Теофан Изповедник, Хронография, 62.

⁹⁰ Йорданов 1992: 83.

⁹¹ Дражева 2000: 28.

⁹² Йорданов 1992: 17; Vagalinski 2018: 87.

⁹³ Балабанов, Петрова 2002: 245; АИС АКБ.

⁹⁴ ГИБИ III: 284 – Теофан Изповедник, Хронография, 62.

рианопол, „а на останалите крепости Бог даде страх и те ги напуснаха и избягаха в долната страна“⁹⁵. Оредяването на ромейското население явно засяга само населени места в равнините на Тракия и Черноморието, докато за планинската част на Странджа нямаме подобни сведения. Бихме могли дори да предположим, че при своето бягство търсещото спасение население се е насочило съвсем естествено към най-близката предлагаща по-добра защита територия, каквато е планинската зона на Странджа, и това е увеличило демографския ѝ капацитет. Съществува мнение, че кан Крум предприема целенасочени колонизаторски мерки за увеличаване на (пра)българския етнически елемент в превзетите или напуснати места. Като доказателство се посочва откритата в Несебър, Созопол и Анхиало битова керамика с украса от връзани и излъскани ивици и следи в топоминията – Анхиало получава името Тутхон, средното течение на р. Ахелой – Чимос и др. Като пример за тези процеси във вътрешността на планината, където те са по-слаби и по-трудни за установяване, се сочи името на крепостта и селището до с. Българи, което поне от 1454 г. е носило името с „прабългарски произход“ Ургари (Ургури), преименувано на Българи през 1934 г.⁹⁶ Направените сондажни проучвания на крепостта Ургари не подкрепят тази хипотеза, тъй като засега не са открити никакви материали, които биха могли да се свържат със старобългарско присъствие, и е регистрирано прекъсване на живота между края на VI и X–XI век⁹⁷.

След началото на IX в. би следвало да очакваме постепенно и по-всеобхватно възстановяване на селищната, демографската и икономическата инфраструктура на региона – процес, който да бъде белязан, както и в други части на полуострова, от системното проникване на византийски монети извън големите укрепени или крайбрежни центрове. Този феномен в повечето случаи се свързва с фолисите на Лъв VI (886–912) и неговите наследници Константин VII и Роман II, които се срещат в почти всички ранносредновековни български селища и говорят за наченки на парично-стокови отношения⁹⁸. В изследваната зона разполагаме само с по една монета на Лъв VI от гр. Малко Търново, с. Проход (*Приложение II*) и от комеркиарията Дебелт, където има цели пет от неговия предшественик Василий I (867–886)⁹⁹, а

⁹⁵ Бешевлиев 1979: 66–68.

⁹⁶ Димитров 1990: 414–415; Димитров 1981.

⁹⁷ Агре 2004: 152.

⁹⁸ Парушев 2015: 107–148

⁹⁹ Йорданов 1992: 81–82.

от крепостта до Средец – с нито една на фона на сравнително добро представяне на монетния поток от края на VIII – началото на IX в.¹⁰⁰.

Това количество е изненадващо малко дори при сравнение с отдалечени селски райони, разположени в сърцето на Първото българско царство¹⁰¹. Обяснение на ситуацията би могло да се търси в недостатъчността на археологическите проучвания и случайността на постъпилите чрез откупуване и дарения находки в РИМ-Бургас. Все пак, в същия историографски контекст, предшестващите ранносредновековни десетилетия дори в самата Странджа са по-добре представени с нумизматичен материал. Още по-парадоксално изглежда ситуацията на фона на създадената от времето на император Теофил (829–842) комеркиария (митницата) Дебелт, изградена южно от р. Средецка, до която малко по-късно – около средата на IX в. – е построена църква/манастир. Оттук са минавали едни от най-големите търговски потоци в империята (втората по интензивност митница след тази в Трапезунд), както и дипломатическите мисии между България и Византия. Тук е ставало и плащането на годишния византийски трибут към България до 913/917 г.¹⁰² При това през периода между 864 и 913/17 г. на преден план излиза финансовата роля на учреждението, чиято главна задача е събирането на 10% мито на преминаващите в двете посоки стоки¹⁰³. Това предполага циркулирането на значителни монетни потоци през Странджа, а точно от това време нумизматичните находки са изключително малко. Може би освен на състоянието на проучванията, описаната ситуация да се дължи и на факта, че основното количество монети в българските територии постъпва чрез ежегодните трибутни плащания от страна на империята, насочени предимно към централните властови резиденции в Североизточна България и чрез външно-търговски операции. Планинската територия на Странджа, простираща се южно от митницата Дебелт, остава в рамките на империята и не е пряко засегната от нито един от двата механизми, осигуряващи приток на парични средства. Той прекъсва напълно след управлението на Лъв VI, когато в резултат на цар Симеоновите войни от гранична византийска област Странджа се превръща в гранична българска територия.

Липсата на монети не означава обезлюдяване на планината, а по-скоро воденето на изолиран живот, затворен в рамките на господ-

¹⁰⁰ Балболова-Иванова 1997: 36–40.

¹⁰¹ Oberländer-Târnoveanu 2003: 351.

¹⁰² Йорданов 1992: 17–18; Костова 2011: 54–55.

¹⁰³ Йорданов 1992: 85.

стващо натурално стопанство и съсредоточен около пътищата и рударските центрове. Византийският контрол над важните пътни артерии посредством поддържането на администрация в обслужващите ги крепости поне до 917 г. е запазен. Илюстрация на това твърдение е оловният печат от IX в. от с. Факия, където още в края на Античността е изградена важна крепост¹⁰⁴. Със сигурност след включването на Странджа в българските предели при цар Симеон (913/917 г.), а може би и преди това, без да разполагаме с никакви данни, е възобновена активната експлоатация на някои от античните рудници. Около тях са съществували съответните рударски селища. Рудните полета на Странджа са били основният снабдител на суровина за ранносредновековните български металургични центрове около столицата Велики Преслав, като този до с. Златар, който е бил активен през първата половина на X в.¹⁰⁵. Монетата на Лъв VI, откритата при Малко Търново, т. е. в една от най-големите рударски зони, вероятно маркира съществуването на такова средновековно селище на рудари. За ранносредновековни (?) материали се споменава и в описанията на някои от стотината рударски шахти около с. Граматиково¹⁰⁶.

Очевидно, както и в предишната епоха, следите от човешко присъствие през Ранното средновековие, макар и по-ограничени, са съсредоточени в укрепените места около основните пътища, осигуряващи възможност за придвижване на войски, на пратеничества и търговци търговци, както и около някои рудници. Възникналата със създаването на българската държава в края на седмото столетие политическа ситуация не благоприятства бързото възстановяване на нарушената в края на VI в., но продължаваща да съществува селищна мрежа и на демографския потенциал на областта, тъй като тя се превръща в гранична. За близо три столетия животът на населението в нея става подвластен на ритъма на честите военни кампании на Първото българско царство срещу Византия или обратното – това е зоната, намираща се почти по средата на най-прекия път между столиците на двете държави. В този контекст ролята на укрепените селищни типове, добили изключителна важност още в края на Античността, продължава да нараства. Няма нито едно регистрирано неукрепено селище от преди края на X–XI в.

¹⁰⁴ Jordanov 2009, no. 501.

¹⁰⁵ Вж. статията на доц. д-р Стела Дончева в настоящия сборник.

¹⁰⁶ Странджа 1990: 151–152.

Под византийска власт (края на X–XII в.)

Ускоряване на темповете на възстановяване на селищната мрежа във Вътрешна Странджа през Средновековието започва едва с новото ѝ трайно включване в пределите на империята. След 971 г. районът останал в дълбокия тил на военните действия от българо-византийската епопея в края на X и началото на XI в. Селищната мрежа и демографският потенциал се запазили незасегнати от изтощителния военен конфликт между Комитопулите и Василий II. Нещо повече – превърнала се отново в непосредствен хинтерланд на имперската столица, в Странджа се създали условия за стопански и демографски просперитет. Макар и той да не може да бъде реконструиран в детайли поради липсата на достатъчно проучвания, неговите контури са ясно доловими.

На първо място, възходът може да се констатира по отношение на най-жизнената част на регионалната селищна мрежа – укрепените структури. Както и в други планински зони на днешните българските земи, още в края на X – началото на XI в. тук започва интензивно възстановяване на по-голямата част от късноантичните крепости и градове. Тогава, след почти четиривековно запустение, крепостта „Градището“ до с. Българи отново е обитаема. Новодошлото население изгражда църква върху най-високото място в укрепената територия, а друга постройка е долепена към външното лице на стената. Единствените следи от средновековно обитаване там не надхвърлят XI–XII¹⁰⁷. Идентична ситуация наблюдаваме и при крепостта „Калето“ на връх „Голям Близнак“ до с. Варовник, чието постоянно население поддържало търговски контакти с големите центрове на империята, откъдето през XI–XII в. си доставяло белоглинена глазирана и ранна сграфито керамика¹⁰⁸. Фрагменти от битова керамика и накити, които се отнасят към XI–XII в., откривани по склоновете на хълма Каята в с. Зидарово¹⁰⁹, където има регистрирана антична крепост и в близост следи от рудодобив¹¹⁰, свидетелстват за съживяването и на това място. Нумизматичният материал датира възстановяването на живота в малкия ранновизантийски кастел южно от Деултум също в началото на XI в.¹¹¹ Монети от 70-те години на XI в. илюстрират оби-

¹⁰⁷ Агре 2004: 152.

¹⁰⁸ Странджа 1990: 168 и информация на Кр. Костова.

¹⁰⁹ Показани на експедицията при посещение в селото през м. април 2019 г. и определени от Кр. Костова.

¹¹⁰ Странджа 1990: 141.

¹¹¹ Най-ранните монети са анонимни фолиси клас С (1042–1050), а най-късните са латински имитации от края на XIII в. – Костова 2011: 57–58.

таването на античното укрепление в м. Аидере до Малко Търново (*Приложение III*). Вероятно ситуацията е сходна и на други места, за които липсва конкретна информация. Животът продължава и в активните в предишния ранносредновековен период Средечко и може би Факийско кале.

Процесите на *incastellamento* в Странджа не са изключение в този период. Те показват близост с други области на Балканите и с други планински райони по българските земи като Пред- и Подбалкана, Средна гора, Родопите¹¹². Динамиката на укрепените селища може да се разглежда и като последица от новото административно и социално развитие. Военноадминистративните реформи във Византия, започнали от втората половина на X в. и достигнали своята завършеност при Мануил I Комнин (1143–1180), водят до „минитюрзация“ на военните и данъчни окръзи. Една крепост или град с непосредствената му територия образуват цяла тема¹¹³. В планинската територия на Странджа, чийто релеф не позволява да се развият големи градове, укрепените пунктове са важен фактор не само за отбраната на територията, но и са и единствените центрове, от които тя се управлява. Около тях се концентрира населението на планината поради защитата, която предлагат и възможностите за реализация на продуктите на своя труд.

Мащабите на възстановената имперската администрация са добре видими от по-големия брой печати на византийски чиновници от това време и повечето места, където са намерени. От района на град Средец произхожда оловен печат от X в. на Христофор, спатарокандидат, нотариус при вестиария¹¹⁴. От втората половина на XI в. са два печата, които може би произхождат от района на с. Габър (община Созопол) – единият е на византийския сановник Константин Куртикий, а другият с неясен метричен текст¹¹⁵. С особена важност са известните ни византийски оловни печата, за които се смята, че произхождат от района на Факия, макар и да са станали достояние на науката посредством частни колекционери. Към момента са известни единадесет печата от Факия, като девет от тях също са от XI в., един е от IX и един от XII в.¹¹⁶ През втората половина на XI в. отново е отворена комеркиарията в Дебелт, чиято активна дейност е засви-

¹¹² Попов 1982: *passim*; Момчилов 1999: 114 и сл.; Asdracha 1976: 173–175; Морева 1989: 223–225.

¹¹³ Krsmanović 2008: *passim*.

¹¹⁴ Jordanov 2009: no. 906.

¹¹⁵ Jordanov 2009: no. 1956, no. 2887.

¹¹⁶ Jordanov 2009, no. no. 501, 520, 641, 743, 1955, 2112, 2206, 2712, 2905, 3059, 3060.

детелствана с осем печата на нейни служители, но сградата на ведомството не е локализирана¹¹⁷. Този факт говори за възстановяване на търговските потоци през транспортните коридори в Странджа.

Нарастването на стокообмена се потвърждава и от констатираното засилване на монетното обращение (*Фиг. 1*). Относителното умиротворяване на обширни земи на Балканския полуостров (особено на юг от Балкана) след унищожаването на Българското царство и включването им в общия пазар на Византийската империя води до положително развитие на парично-стоките отношения¹¹⁸. Проникването на византийските пари е особено интензивно в първите десетилетия след възстановяването на византийската власт. Те са индикатор за настаняването на гарнизони в повече крепости, както и за ускореното развитие на пазарни отношения поради нуждата от пари за плащането на данъците и ограничената им наличност в предходния период. Съхраняваните в нумизматичния фонд на РИМ-Бургас анонимни фолиси клас А и клас В достатъчно добре илюстрират този процес (*Приложение III*), който достига своя пик при управлението на император Василий II (976–1025). Сечени по негово време анонимни фолиси клас А 2 са намерени във Визица, Малко Търново, Зидарово, Кирово, Вълчаново, Горно Ябълково, Дебелт, Факия (вж. *Приложение III*). Те загатват за развитието на селищната структура във вътрешността на Странджа и за ръста на паричното обръщение. То запазва своите нива до към 1042 г. – находките на анонимни фолиси клас В са по-малобройни, но периодът им на разпространение (1030/35–1042), съотнесен към дългото емитиране на серията Клас А2, показва идентични средногодишни параметри на паричния поток в региона. За разлика от други райони като Добруджа и Лудогорието, където това са най-късните монети от крепости във вътрешността, маркиращи изоставянето им под натиска на печенегите¹¹⁹, може да се предположи, че обитаването на крепостите във вътрешността на Странджа продължава и през втората половина на XI в. От крепостта при Аидере, западно от шосето Бургас – Малко Търново е известен анонимен фолис клас Н (ок. 1070–1075 г.)¹²⁰.

Нашествията на „късните номади“, които предизвикват изключително значими промени в селищната организация и етно-демографската картина в други зони на Балканите, нямат същия ефект в Стран-

¹¹⁷ Йорданов 1992: 85; Костова 2011: 28–32, 57.

¹¹⁸ Oberländer-Tânoveanu 2003: 352. Стопанското възстановяване обхваща и приморска Странджа – Орачев 2019, 116.

¹¹⁹ Атанасов 2001: 191, 196.

¹²⁰ РИМ-Бургас, Инв. по. 1717 – вж. *Приложение III*.

джа. Дори когато има разрушения и прекъсване на живота в резултат на печенежките набези, селищата се възстановяват след няколко десетилетия. Такъв пример имаме с крепостта при град Средец. Пласт от опожарени разрушения и гълната липса на археологически материали от втората половина на XI в. се интерпретират като резултат от печенежка атака при проникването на тези племена дълбоко в Тракия по време на дългата византийско печенежка война от 1046/7–1053. Животът обаче е възстановен през XII в.¹²¹

Въз основа на два печата от Факия, принадлежали на известния офицер на Алексей I Комнин – Георги Палеолог, може да се предположи, че разквартируваните там гарнизони, охраняващи минаващия наблизко и много използван път, са били въввлечени във войната срещу нахлулите на Долния Дунав и в Тракия кумани през 1094/5 г.¹²² В единия печат Георги Палеолог е с титла протоновелисим (края на XI в.), а във втория е упоменат с титла севаст (1094 г. ?)¹²³ Карьерата на този висш византийски сановник е проследена и обстойно коментирана от И. Йорданов. Освен от Факия, негови печати като севаст са известни от Североизточна Тракия – от крепостта при с. Злати войвода (2 бр.). И. Йорданов свързва печатите от Злати войвода със съобщението на Анна Комнина за участието на Георги Палеолог в действията срещу куманите в Тракия през 1094/5 г.¹²⁴ Възможно е печатите на Георги Палеолог от района на с. Факия (или поне този, върху който е титулуван севаст) също да имат връзка със споменатите събития.

Това са единствените моменти, които нарушават иначе спокойния ритъм на живот в Странджа през XI–XII в. Притокът на монети към областта, макар и по-слабо представен, продължава и в края на века (следреформена монета на Алексей I Комнин от землището на с. Индже войвода) и през следващия (две билонови номизми от Малко Търново и Вършило)¹²⁵. Поради своето географско положение, регионът се е ползвал с особено внимание от страна на централната власт, която реагирала бързо и ефективно на всяка външна заплаха от нашественици или на нуждата от възстановяване на укрепените места (Средец). Подобна ситуация на разрушения, причинени, от печенежите към средата на XI в. и последвала стабилизация се наблюдава и в други селища в Тракия като Сливен и Маркели¹²⁶. Сигурността,

¹²¹ Балболова-Иванова 1997: 37–40.

¹²² ГИБИ VIII: 103–112 – Анна Комнина, Алексиада, 14.

¹²³ Jordanov 2009: no. 520, no. 641.

¹²⁴ Jordanov 2006: 329.

¹²⁵ Приложение III.

¹²⁶ Щерева 1992: 94; Момчилов 1999: 223.

която гарантирала близостта до столицата, възможностите и заинтересоваността на правителството за предприемане на бързи действия, създават у населението от вътрешните провинции усещане за защитеност, каквото не са имали обитателите на Паристрион. По-голямата сигурност обезпечава по-голяма стабилност на селищната мрежа и предотвратява обезлюдяване на обширни зони както във Вътрешна Добруджа и Лудогорието.

Особено показателна за условията на сигурност, създадени по време на византийското владичество и поддържащи демографския и икономически възход в Странджа, е появата на неукрепени селища за първи път след края на Античността. Такива са регистрирани при скорошни обходи в района на античната колония и средновековната крепост Дебелт, в землищата на селата Драчево, Зидарово, и Габър¹²⁷. Забелязва се и още едно ново явление, а именно – появата на нови малки селищни ядра (махали), които често възникват като периферни на такива с по-големи размери (села). Подобна ситуация издават двете неукрепени селища документирани в землището на с. Драчево – едно по-голямо (2,9 дка) и едно по-малко (0,5 дка). Масовото възникването на сателитни на селата махали, което ставало обикновено по инициатива на едри собственици (светски или манастирски), в чието притежание са съответните земи, е резултат на реорганизацията на населението и на собствеността, започнала в средновизантийския период. Така се постигнало по-добро управление на човешките ресурси и на земята. А то, от своя страна, осигурило постоянен ритъм на икономически и демографски растеж. Процесът е добре изследван по архивни документи и археологически обходи за гръцка Македония¹²⁸. Наблюдава се и в Североизточна Тракия, по течението на Струма, в зоната на Филипопол-Станимака, ниските части на Средна гора, Източните Родопи¹²⁹.

Част от това нараснало селско население е ангажирано, както и през Античността, с добив на ценни суровини – мрамор и метал. Функционирането на мраморната кариера до Малко Търново се потвърждава от намерената в нея монета на император Мануил I Комнин, емитирана около 1167–1183 г. (*Приложение III*). Някои жители на тези специализирани занаятчийски села в планината са икономически много заможни. Доказателство за високите им жизнени стандарти са два

¹²⁷ Лещаков, Димитров, Кунзе 2016: 879–880; Чолаков, Димитрова 2019: 680. Подробно са ползвани данните от АИС на АКБ. Тук са цитирани отчетите на археологическите експедиции, документирали обектите.

¹²⁸ Вж. обобщаващо Lefort 2015.

¹²⁹ Миланова 2010: 70–73; Овчаров, Стоименов 2017: 90–91.

чифта сребърни луновидни обеци и наушници с гранулирана украса, открити случайно при изкопни работи през 1961 г. в с. Зидарово. Те принадлежат на некропола на локализираното в близост средновековно селище на рудари. Този вид скъпи и луксозни накити, които се датират, от XI–XII в., са изключителна рядкост за цялото Южно Черноморие за разлика от Северна и особено Южна България¹³⁰. Появата им като част от украсата за глава на жените от неукрепеното рударското селище до с. Зидарово свидетелства за просперитета на обитателите му и за поддържането на търговски връзки с големи центрове, откъдето е можело да бъдат внасяни подобни изделия на лукса.

Съществуването на жива рударска традиция в продължение на векове е косвен аргумент в подкрепа на тезата за запазване на значително по численост специализирано население при прехода между Античността и Средновековието, както и между отделните средновековни периоди, което успявало да съхрани и предаде техническия си опит на новодошли групи. Последните са се адаптирали към живота в планината и неговото икономическо „профилиране“. Ако се върнем към началото на изложението и поставения там въпрос за наличието или липсата на континуитет, би трябвало да заключим, че по отношение на демографията и в сравнителен план с други региони на Балканите, във Вътрешна Странджа винаги е имало достатъчно и като маса, и като възможности за културна асимилация население, което е носител на съществуващите традиции в селищната и пътната организация. Прииждащото население в късноантичната и ранносредновековната епоха успешно се адаптира към тях. Планинското рударско и военизирано охранително население, макар и от различен етнически произход, формира специфична социо-културна среда и изгражда силна локална идентичност. Тя действа като основен фактор за приемственост в селищната система и демографията на региона. Приемствеността не изключва еволюцията и в рамките на осемте века, анализирани тук, могат да се проследяват настъпващите изменения.

Основният фактор за трансформациите в селищната мрежа на Странджа и съответното демографско развитие е променящата се геополитическа ситуация. Когато тя е гранична територия с Първото българско царство, данните за обитаване намаляват драстично, а когато е вътрешна за империята провинция – животът се активизира (*Фиг. 1*). Вероятно най-важната причина е различното разположение спрямо съответните държавни центрове, а в една централизирана държава, каквито са Византия и ранносредновековна България, това е определящо

¹³⁰ Шейлева 2000.

за издигането на едни и упадъка или застоя на други селища. Между началото на IV и VII в. и между края на X и края на XII в. Странджа е непосредствен хинтерланд на столицата на християнския свят. Животът просперира, защото нейните крепости защитават столицата на световната империя и подсигурият с горива (дървени въглища), строителни материали (дърво и мрамор), метал (мед и желязо) и отчасти храни този най-голям консуматорски център. Поради стратегическото военно и икономическо положение районът на Странджа се ползва с внимание и грижи от страна на константинополското правителство, дори когато геополитическата ситуация поражда сътресения. Между VII и X в. населението на Странджа живее в зоната на перманентен конфликт между България и Византия като гранична провинция за една от двете държави. Селищната мрежа е нестабилна, населението страда от преминаването на войски и в двете посоки и от депортация. Негативите от тази ситуация за ежедневието на хората са такива, че не позволяват да се усетят възможните положителни ефекти от живот в контактна зона за търговски и културен обмен дори след устройването на граничен пункт и митница в Дебелт.

Ако трябва да обобщим картината на живот в Странджа и по отношение на типологията, ще отбележим доминиращото значение на укрепените селищни форми. Обикновено те имат неголеми размери, най-често между 5 и 10 дка. Представени са няколко типологически варианта: те могат да бъдат стражеви постове и убежища без постоянно живеещо население или бургове с цивилно население. В и около тях основно се концентрира животът в планината. Те са разположени по протежение на пътищата и в близост до рудни находища. Откритите селища са по-слабо познати. Представената селищна и демографска картина е крайно схематична и една от най-перспективните линии за нейното детайлизиране е чрез извършването на нови и системни археологически проучвания.

Единични монетни находки от вътрешността на Странджа от фонда на РИМ-Бургас от VI в.

ОБЩИНА МАЛКО ТЪРНОВО

Визица.

АЕ; 37х38 мм; 23,11 г; Инв. по. 1753.

Юстиниан I, фолис, CON (Константинопол), off. Г, год. X II II, 540–541 г. (MIB I, 95a).

Малко Търново, „Флотацията“

1. АЕ; 31 мм; 14,04 г; Инв. по. 1085.

Анастасий I, фолис, нечетлива монетарница (Константинопол?), off. Е (?), 512–517 г. (MIB I, 27).

2. АЕ; 39,3х40,3 мм; 21,26 г; Инв. по. 1081.

Юстиниан I, фолис, CON (Константинопол), off. А, год. XII, 538–539 г. (MIB I, 95a).

3. АЕ; 43х44 мм; 19,47 г; Инв. № 1079.

Юстиниан I, фолис, ΝΙΚ (Никомедия), off. А, год. X II I, 539–540 г. (MIB I, 114).

4. АЕ; 40,5х40,4 мм; 21,19 г; Инв. по. 1080.

Юстиниан I, фолис, CON (Константинопол), off. Δ, год. X III, 539–540 г. (MIB I, 95a).

5. АЕ; 39х40 мм; 20,66 г; Инв. по. 1082.

Юстиниан I, фолис, CON (Константинопол), off. Е, год. X III, 539–540 г. (MIB I, 95a).

Младежко

1. АЕ; 31х32 мм; 16,95 г; Инв. по. А 2392.

Анастасий I, фолис, CON (Константинопол), неясна официна, 512–517 г. (MIB I, 27).

2. АЕ; 30х32 мм; 14,96 г; Инв. по. А 2396.

Юстин I, фолис, С//// (Константинопол), off. А или Δ, 522–527 (MIB I, 12).

3. АЕ; 27х28 мм; 13,87 г; Инв. по. А 2395.

4. АЕ; 31х32 мм; 16,03 г; Инв. по. А 2393.

Юстиниан I, фолис, CON (Константинопол), off. В, 532–537 г. (MIB I, 84).

5. АЕ; 29 мм; 12,55 г; Инв. по. А 2394.

Юстин II, фолис, CON (Константинопол), off. А, год. Ϛ, 570–571 г. (MIB II, 43d).

6. АЕ; 32х33 мм; 17,33 г; Инв. по. А 2391.

Маврикий Тиберий, фолис, CON (Константинопол), off. Е, година Ч III (?), 586–587 г. (MIB II, 67d).

ОБЩИНА СОЗОПОЛ

Вършило

АЕ; 24x26 мм; 6,09 г; Инв. по. 1299.

Юстин II, фолис, СО// (Константинопол), off. А, 565–578 г. (МІВ II, 43).

Габър

АЕ; 29 мм; 12,82 г; Инв. по. 2263.

Юстин I или Юстиниан I, фолис, CON (Константинопол), off. А, 518–538 г.

Зидарово

АЕ; 37 мм; 11,32 г; Инв. по. 1454.

Юстиниан I, фолис, CON (Константинопол), off. В (?), год. XIII, 539–540 г. (МІВ I, 95а).

Крушевец

АЕ; 32 мм; 17,10 г; Инв. по. 2591.

Юстиниан I, фолис, CON (Константинопол), off. А, год. X Ч III, 544–545 г. (МІВ I, 95а).

ОБЩИНА СРЕДЕЦ

Вълчаново

АЕ; 30x32 мм; 11,79 г; Инв. по. 2743.

Юстин I, фолис, Константинопол, off. А (?), 522–527 г. (МІВ I, 12).

Дебелт

Произхожда от землището на селото.

АЕ; 39x41 мм; 22,47 г; Инв. по. 2152.

Юстиниан I, фолис, CON (Константинопол), off. Е, год. X II II, 540–541 г. (МІВ I, 83).

Драчево

АЕ; 27x30 мм; 10,47 г; Инв. по. 2836.

Маврикий Тиберий, фолис, CON (Константинопол), off. В, год. I, 582–583 г. (МІВ II, 65b).

Голямо Буково

1. АЕ; 28/29 мм; Инв. по. 1997.

Юстиниан I, фолис, CON (Константинопол), off. А, 532–537 г. (МІВ I, 84).

2. АЕ; 38x39 мм; 17,62 г; Инв. № А 306.

Юстиниан I, фолис, CON (Константинопол), off. В, год. X Ч, 540–541 г. (МІВ I, 95а).

Единични монетни находки от вътрешността на Странджа от фонда на РИМ-Бургас, VIII – средата на X в.

ОБЩИНА МАЛКО ТЪРНОВО

Малко Търново

AE; 24x25 мм; 5,02 г; Инв. по. 2101.

Лъв VI, фолис, клас 3, 886–912 г. (DOC III–2, p. 518–521, Pl. XXXV).

ОБЩИНА ПРИМОРСКО

Ясна поляна

На 1–2 км от с. Ясна поляна, по пътя за язовира.

AV; 18x20 мм; 4,38 г; Инв. по. 1719.

Лъв IV, солид, клас I (a), 776–778 г. (DOC III–1, p. 328–329, Pl. XII).

ОБЩИНА СРЕДЕЦ

Дебелт

„Градището“.

AV; 20 мм; 4,36 г; Инв. по. 2594.

Константин VII (944–959) и Роман II, солид, клас XV, 945–959 г. (DOC III–2, p. 552–553, Pl. XXXVII).

Проход

AE; 25x26 мм; 6,10 г; Инв. по. 2212.

Лъв VI, фолис, клас 3, 886–912 г. (DOC III–2, p. 518–521, Pl. XXXV).

Единични монетни находки от вътрешността на Странджа от фонда на РИМ-Бургас, края на X–XII в.

ОБЩИНА МАЛКО ТЪРНОВО

Визица

Местността „Мегалово“.

АЕ; 23x25 мм; 3,27 г; Инв. по. 1712.

Анонимен фолис клас А 1 или клас А 2, 970 – 1030/35 г. (?) (DOC III–2).

Заберново

Местността „Германиково“, вероятно от крепостта „Калето“.

АЕ; 25x29 мм; 7,13 г; Инв. по. 1486.

Анонимен фолис клас В, ок. 1030/35 (?) – 1042 г. (DOC III–2, р. 676–679).

Малко Търново

1. АЕ; 28x30 мм; 10,26 г; Инв. по. 2478.

Анонимен фолис клас А 2, вар. 40, 976 (?) – 1030/35 г. (DOC III–2, р. 666–667).

2. АЕ; 28x30 мм; 13,87 г; Инв. по. 2479.

Анонимен фолис клас А 2, вар. 40а или 40b, 976 (?) – 1030/35 г. (DOC III–2, р. 667–668).

3. АЕ; 25x28 мм; 10,64 г; Инв. по. 2480.

Анонимен фолис клас А 2, вар. 39, 976 (?) – 1030/35 г. (DOC III–2, р. 665–666).

4. АЕ; 32 мм; 14,37 г; Инв. по. 2481.

Анонимен фолис клас А 2, вар. 14, 14а, 22 или 29, 976 (?) – 1030/35 г. (DOC III–2, р. 655, 658, 662).

5. АЕ; 24x28 мм; 8,30 г; пробита за медальон; Инв. № 2102.

Анонимен фолис клас В, препечатан върху анонимен фолис клас А (?), ок. 1030/35–1042 г. (?) (DOC III–2, р. 676–679).

6. Калето при р. Аидере, Малкотърновско.

АЕ; 25x29 мм; 6,12 г; Инв. по. 1717.

Анонимен фолис клас Н, ок. 1070–1075 г. (DOC III–2, р. 694–695).

7. Малко Търново – Мраморната кариера, на 0,20 м дълбочина.

АЕ; 28x29 мм; 2,40 г; Инв. по. 1429.

Мануил I Комнин, билонова номизма, четвърто сечене, Константинопол, 1167–1183 г. (?) (DOC IV–1, р. 312–323, Pl. XV).

ОБЩИНА ПРИМОРСКО

Веселие

Местността „Коручешме“.

АЕ; 29 мм; 6,20 г; Инв. по. 2760.

Анонимен фолис клас В, ок. 1030/35–1042 г. (?) (DOC III–2, р. 676–679).

ОБЩИНА СОЗОПОЛ

Вършило

АЕ; 26 мм; 2,62 г; Инв. по. 2683.

Мануил I Комнин, билонова номизма, Константинопол, четвърто сечене, вар. С, 1167–1183 г. (?) (DOC IV, р. 317–320, Pl. XV).

Зидарово

1. АЕ; 30x31 мм; 15,00 г; Инв. по. 1325

Анонимен фолис клас А 2, вар. 39 или 40, 976 (?) – ок. 1030/35 г. (DOC III–2, р. 665–667).

2. АЕ; 25x28 мм; 6,83 г; Инв. по. А 194.

Анонимен фолис клас А 2, вар. 39 или 40, 976 (?) – 1030/35 г. (DOC III–2, р. 665–667).

3. АЕ; 33x37 мм; 15,88 г; Инв. по. А 196.

Анонимен фолис клас А 2, вар. 49, 976 (?) – 1030/35 г. (DOC III–2, р. 673).

Индже войвода

Местността „Церово“, до манастира „Св. Георги“.

AV; 32 мм; 4,43 г; Инв. № 1118.

Алексий I Комнин (1081–1118), хиперперон, Константинопол, второ сечене, вар. 2, 1092/93–1118 г. (DOC IV, р. 218–219, Pl. III).

ОБЩИНА СРЕДЕЦ

Вълчаново

АЕ; 26x29 мм; 12,10 г; Инв. по. 2979.

Анонимен фолис клас А 2, вар. 24а, 39, 40, 40а или 40b, 976 (?) – 1030/35 г. (DOC III–2, р. 661, 666–668).

Горно Ябълково

АЕ; 33 мм; 15,98 г; Инв. по. 2355.

Анонимен фолис клас А 2, вар. 9, 976 (?) – 1030/35 г. (DOC III–2, р. 654).

Дебелт

1. АЕ; 31 мм; 14,10 г; Инв. № 1597.

Анонимен фолис клас А 1, 970–976 г. (?) (DOC III–2, р. 648–649).

2. АЕ; 26 мм; 7,00 г; Инв. по. 2357.

Анонимен фолис клас А 2, неясен вариант, 976 (?) – 1030/35 г. (DOC III–2).

3. АЕ; 26x30 мм; 6,69 г; Инв. по. А 273.

Анонимен фолис клас А 2, вар. 24а, 39, 40, 40а или 40b, 976 (?) – 1030/35 г. (DOC III–2, р. 661, 666–668).

Кирово

АЕ; 28x30 мм; 8,11 г; пробита; Инв. по. А 195.

Анонимен фолис клас А 2, вар. 32, 976 (?) – 1030/35 г. (DOC III–2, р. 663–664).

Факия

1. Факийският разклон.

АЕ; 25x27 мм; 9,24 г; Инв. по. 2893.

Анонимен фолис клас А 2, вар. 40а или 40b, 976 (?) – 1030/35 г. (DOC III–2, р. 667–668).

2. Местността „Калето“.

АЕ; 26x30 мм; 10,56 г; Инв. по. 2681.

Анонимен фолис клас В, ок. 1030/35 – 1042 г. (?) (DOC III–2, р. 676–679).

ЛИТЕРАТУРА

- Агре 2004:** Д. Агре. Археологически разкопки на крепостта „Градището“ при с. Българи. – *АОР през 2003 г.* София, 2004, 151–152.
- Агре, Дичев 2005:** Д. Агре, Д. Дичев. Могили от римската епоха в Централна Странджа. – *Известия на Националния исторически музей*, XV, 2005, 43–74.
- АОР:** Археологически открития и разкопки.
- Атанасов 1991:** Г. Атанасов. Етнодемографски промени в Добруджа (X–XVI в.). – *Исторически преглед*, 1991, 2, 75–89.
- Атанасов 1992:** Г. Атанасов. Поглед към Добруджанския дунавски бряг от XI до XIV в. – *Исторически преглед*, 8–9, 1992, 13–31.
- Атанасов 2001:** Г. Атанасов. Нов поглед към етнодемографските и етнокултурните промени в Добруджа през средновековието. – В: *Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров (= Studia Balcanica, 23)*. София, 2001, 185–214.
- Аянов 1946:** Г. Аянов. Стари пътища и селища край тях през Странджа и Сакар. – *Известия на Българския археологически институт*. XV, 1946, 94–111.
- Балабанов, Петрова 2002:** П. Балабанов, С. Петрова. Довелт-Деултум-Дебелт. – В: *Късноантичният и ранновизантийският град*. София, 2002, 237–250.
- Балболова-Иванова 1991:** М. Балболова-Иванова. Девелт през VIII–X век. – *Векове*, 1991, 1–2, 50–56.
- Балболова-Иванова 1995:** М. Балболова-Иванова. Фортификационно строителство на крепостта в м. „Калето“ в град Средец, Бургаска област (предварително съобщение). – *Археология*, 1995, 3, 28–34.
- Балболова-Иванова 1997:** М. Балболова-Иванова. Монетите от крепостта в м. Калето в град Средец, Бургаска област. – *Минало*, 1997, 1, 36–40.
- Балболова-Иванова 2000:** М. Балболова-Иванова. Керамиката от крепостта в град Средец като доказателство за търговските и връзки с Черноморското крайбрежие през VII–IX век. – In: *Studia in memoriam Ivani Galabov (= Известия на Народния музей Бургас, 3)*. Бургас, 2000, 145–148.
- Бараков 2010:** В. Бараков. Пътища, проходни места, пътни и укрепителни съоръжения в Централния Балкан през Античността и Средновековието. – В: *ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология*. Велико Търново, 2010, 395–410.
- Бешевлиев 1979:** В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979.
- Божилов, Гагова 1986:** Ив. Божилов, Кр. Гагова. *Tabula Bulgariae Medii Aevi. – Byzantinobulgarica*, 8, 1986, 324–329.
- Борисов 2007:** Б. Борисов. Демографски промени в Североизточна Тракия през XI–XII в. (по археологически данни). – В: *Тракия и Хемимонт IV–XIV век*. Т. 1. Варна, 2007, 190–197.
- Вагалински 2004:** Л. Вагалински. Археологически разкопки по фортификацията на римската колония Деултум при с. Дебелт, Бургаско. – *АОР през 2003 г.* София, 2004, 146–147.
- Вагалински 2019:** Л. Вагалински. Деултум, северозападна ъглова кула на късноантичната крепост (Обект 11). – *АОР през 2018 г.* София, 2019, 334–336.
- Вагалински, Александрова, Иванова и др. 2011:** Л. Вагалински, С. Александрова, И. Иванова, И. Чолаков, Д. Харбалиева. Антично селище край село Сливарово, Малкотърновско – *АОР през 2010 г.* София, 2011, 372–374.
- Вагалински, Чолаков, Александрова и др. 2012:** Л. Вагалински, И. Чолаков, С. Александрова, И. Иванова, Д. Харбалиева, Н. Шаранков. Антично селище край село Сливарово, Малкотърновско. – *АОР през 2011 г.* София, 2012, 368–369.

- Велков 1965:** В. Велков. Нови данни за икономиката и историята на античния град при днешното Малко Търново. – *Известия на Народния музей-Бургас*, 2, 1965, 75–100.
- Венедиков 1982:** И. Венедиков. Тракийската топонимия в движение. Населението на Югоизточна Тракия. – В: *Мегалитите в Тракия*. Ч. 2. *Тракия Понтика* (= *Тракийски паметници*, 3). София, 1982, 32–170.
- Геров 1965:** Б. Геров, Към въпроса за използването на мините в Тракия през римско време. – *Известия на Народния музей-Бургас*, 2, 1965, 63–74.
- ГИБИ:** *Гръцки извори за българската история*. Т. II, III, VIII. София, 1958, 1960, 1972.
- Горова 1978:** Д. Горова. Д. Бележки за пътищата и следи от пътни съоръжения от римската епоха в Бургаски район. – *Известия на Българското историческо дружество*, 32, 1978, 5–18.
- Господинов 2003а:** К. Господинов. Планината Салмис и брега Салмидесос на брега на Евксински Понт. – *Море*, 3–4, 2003, 20–22.
- Господинов 2003б:** К. Господинов. По проблема за античното светилище при Малко Търново. – В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Специалност „Археология“. Т. I. (= *Studia Archaeologica. Supplementum I*. Сборник в памет на д-р Петър Горбанов). София, 2003, 193–198.
- Господинов 2014:** К. Господинов. Пътят Anchialo-Deultum-Ostodizo в Итинера на император Антонин. – *Известия на музеите от Югоизточна България*, 23, 2014, 71–87.
- Гюзелев 1977:** В. Гюзелев. Проучването на поселищната история на средновековна България (историография, съвременно състояние и задачи). – *Археология*, 1977, 3, 1–6.
- Гюзелев, Господинов 2018:** М. Гюзелев, К. Господинов. Проучвания на Голямото кале при с. Младежко, община Малко Търново. – *АОР през 2017 г.* София, 2018, 361–363.
- Делев 1984:** П. Делев. Археологически проучвания в района на Малко Търново. – В: *Странджанско-сакарски сборник*. Т. II. 2. София, 1984, 45–50.
- Дечев 1939:** Д. Дечев. Антични паметници. – В: Г. п. Аянов (съст.). *Малко Търново и неговата покрайнина*. София, 1939, 161–169.
- Димитров 1981:** Б. Димитров, Следи от прабългарско заселване на Южното българско Черноморие. – *Плиска-Преслав*. Т. 2. София, 1981, 215–217.
- Димитров 1987:** Б. Димитров, Странджа през Средновековието (IV–XV в.). – В: *Културно-историческо наследство на Странджа-Сакар*. София, 1987, 23–41.
- Димитров 1989:** Б. Димитров, Странджа през Средновековието (IV–XV в.). – *Известия на Националния исторически музей*, VIII, 1989, 21–47.
- Димитров 1990:** Б. Димитров. Между България и Византия. – В: *Странджа. Древност и съвремие*. София, 1990, 408–428.
- Димитров 2000:** Б. Димитров. Гранични крепости в Странджа. – *Известия на Националния исторически музей*, XI, 2000, 63–70.
- Димитров 2002:** Б. Димитров. История на Царево и неговата покрайнина. София, 2002.
- Димитров, Хаджийски 1988:** Б. Димитров, А. Хаджийски. Каменните щитове на България. София, 1988.
- Дражева 2000:** Ц. Дражева. Някои проблеми на градоустройственото развитие на Дебелт. – *Известия на Националния исторически музей*, XI, 2000, 25–30.
- Йорданов 1992:** И. Йорданов. Печатите на комеркиарията Девелт (= *Поселищни проучвания*, 2). София, 1992.
- Карабахчиев 1984:** М. Карабахчиев. Колективна находка от римски късноимператорски монети от първата четвърт на IV век. В: *Странджанско-сакарски сборник*. Т. I. София, 1984, 237–242.
- Коледаров 1979–1989:** П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. Част I (681–1081). София, 1979 и Част II (1186–1396). София, 1989.

- Костова 2011:** К. Костова. *Малкият Рим в Тракия (= Чудесата на България, 7)*. София, 2011.
- Костова 2016:** К. Костова. Археологически проучвания обект 02 „Антични терми“ в НАР „Античен и средновековен град Деултум-Дебелт“, община Средец. – *АОР през 2015*. София, 2016, 413–414.
- Костова, Дочева, Манолова-Войкова 2013:** К. Костова, Е. Дочева, М. Манолова-Войкова. Археологически проучвания обект 02 „Антични терми“ в НАР „Деултум-Дебелт“, община Средец. – *АОР през 2012*. София, 2013, 241–143.
- Костова, Харбалиева 2018:** К. Костова, Д. Харбалиева. Археологически проучвания в Деултум, подобект 02 „Антични терми“. – *АОР през 2017 г.* София, 2018, 312–315.
- Костова, Харбалиева 2019:** К. Костова, Д. Харбалиева. Археологически проучвания в Деултум, подобект 02 „Антични терми“. – *АОР през 2018 г.* София, 2019, 336–338.
- Лещаков, Димитров, Кунзе 2016:** П. Лещаков, К. Димитров, Р. Кунзе. Издирване на археологически обекти в Зидаровското и Росенското рудни полета. – *АОР през 2015 г.* София, 2016, 878–882.
- Лещаков, Цанков, Кисьов и др. 2016:** П. Лещаков, Х. Цанков, А. Кисьов, К. Димитров. Геофизични изследвания на древен рудодобивен и металургичен център в рудно находище Росен, Меден рид. – *АОР през 2015 г.* София, 2016, 937–941.
- Манолова 2000:** М. Манолова. Към въпроса за разпространението на белоглинената византийска трапезна керамика в българските земи от края на VIII до края на XII в. – *Археология*, ХLI, 2000, 1–2, 1–15.
- Миланова 2010:** А. Миланова. Динамика на селото в България под византийска власт (XI–XII век): между разорението и просперитета. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“*, 97 (16), 2010, 67–78.
- Момчилов 1999:** Д. Момчилов. Пътна и селищна мрежа между Източна Стара планина и „Еркесията“, IV–XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Варна, 1999.
- Морева-Арабова 1989:** Р. Морева-Арабова. Към въпроса за средновековния град Стегнамахос. – *Известия на музеите от Югоизточна България*, 15, 1989, 209–229.
- Овчаров, Стоименов 2017:** Н. Овчаров, Д. Стоименов. Моливдовулите от Перперикон и околностите му като извор за византийската администрация и връзките на областта с останалите части на империята (IX–XII в.). – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“*, 99 (18), 2017, 87–93.
- Орачев 2019:** А. Орачев. История на Синеморец. Античност и Средновековие. София, 2019.
- Парушев 2015:** В. Парушев. Непубликувани средновековни монети от Южна Добруджа – *Добруджа*, 30, 2015, 107–148.
- Попов 1982:** А. Попов. Крепости и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област. София, 1982.
- Прешленов 2012:** Хр. Прешленов. Археологически проучвания в северната градска зона на Деултум. – *АОР през 2011 г.* София, 2012, 255–257.
- Прешленов 2016:** Хр. Прешленов. Археологически проучвания в централната градска зона на Деултум-Дебелтос. – *АОР през 2015 г.* София, 2016, 404–408.
- Станев 2011:** К. Станев. Монетната циркулация в ранносредновековна Тракия, началото на VII-началото на IX в. – В: *Научни изследвания в чест на професор дин Иван Карайотов по случай неговата 70-годишнина (= Историкии, 4)*. Шумен, 2011, 115–131.
- Странджа 1990:** Странджа. Древност и съвремие. София, 1990.
- Теоклиева 1984:** Е. Теоклиева. Тракийските пещерни поселения в древния рударски център – Странджа планина. – В: *Странджанско-сакарски сборник*. Т. I. София, 1984, 224–227.

- Тъпкова-Заимова 1966:** В. Тъпкова-Заимова. Нашествия и етнически промени на Балканите през VI–VII в. София, 1966.
- Фол, Нейкова 2000:** В. Фол, Р. Нейкова. Огън и музика. София, 2000.
- Христов, Бараков 2002:** Ив. Христов, В. Бараков. Античната и средновековна крепост до гр. Шипка. – *Минало*, 4, 2002, 9–15.
- Цветков 2002:** Цветков, Б. Селищната мрежа в долината на Средна Струма през Средновековието, IX–XVIII век. София, 2002.
- Чолаков, Димитрова 2019:** И. Чолаков, П. Димитрова. Терени издирвания на територията на община Средец. – *АОР през 2018 г.* София, 2019, 679–682.
- Шейлева 2000:** Г. Шейлева. За хронологическите паралели на два чифта обеци от Бургаския музей. – *Известия на Народния музей Бургас*, 3, 2000, 123–127.
- Шкорпил 1891:** К. и Х. Шкорпил. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 4, 1891, 102–145.
- Шкорпил 1913:** К. Шкорпил. Археологически бележки от Странджа планина. – *Известия на Българското археологическо дружество*, 3, 1913, 235–262.
- Шкорпил 1926:** К. Шкорпил. Опис на старините в черноморската област. II. 1. Светилища и паметници с изображения на конници. София, 1926.
- Щерева 1992:** И. Щерева. Средновековният Сливен. – В: *Приноси към българската археология*. Т. 1. София, 1992, 92–95.
- Ahrweiler 1988:** H. Ahrweiler (éd.) *Géographie historique du monde méditerranéen*. Paris, 1988.
- Asdracha 1976:** C. Asdracha. La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etudes de géographie historique (= *Texte und Forschungen*. 49). Athènes, 1976.
- Avraméa 1991:** A. Avraméa. La géographie historique du monde byzantin : bilan des directions et nouvelles dimensions. – In: *XVIIIe Congrès international des études byzantines. Rapports Pléniers*. Moscou, 1991, 314–324.
- Avraméa 1997:** A. Avraméa. Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistance. Paris, 1997.
- Avraméa 1998:** A. Avraméa. Le Magne Byzantin : problèmes d'histoire et de topographie. – In : *ΕΥΨΥΧΙΑ. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*. T. I (= *Byzantina Sorbonensia*, 16). Paris, 1998, 49–62.
- Bryer 1988:** A. Bryer. Peoples and Settlements in Anatolia and the Caucasus, 800–1900 (= *Variorum Reprints*). London, 1988.
- Dauphin 1998:** C. Dauphin. La Palestine byzantine. Peuplement et populations. Vol. I–III (= *BAR International Series*, 726). Oxford, 1998.
- Foss 1996:** C. Foss. Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor (= *Variorum Reprints*). Aldershot, 1996.
- Jordanov 2006:** I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. II. Sofia, 2006.
- Jordanov 2009:** I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. III. Sofia, 2009.
- Krsmanović 2008:** B. Krsmanović. The Byzantine Province in Change (On the Threshold Between the 10th and the 11th century). Belgrade-Athens, 2008.
- Lefort 2015:** J. Lefort. Les villages de Macédoine orientale au Moyen Âge (X^e-XIVe siècle). – In : *Les villages dans l'Empire byzantin (IVe-XVe siècle)*. Édité par J. Lefort, C. Morrisson et J.-P. Sodini (= *Réalités byzantines*, 11). Paris, 2005, 289–299.
- Malamut 1988:** E. Malamut. Les îles de l'Empire byzantin, VIIIe–XIIe siècles (= *Byzantina Sorbonensia*, 8). 2002, 4. Paris, 1988.
- Mihailov 1964:** G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. 3.2. A territorio Philippopolitano usque ad oram Ponticam. Serdicae, 1964.

- Oberländer-Tárnoveanu 2003:** E. Oberländer-Tárnoveanu. La monnaie dans l'espace rural byzantin des Balkans orientaux – un essai de synthèse au commencement du XXIe siècle. – *Peuce*, S.N. 1, 2003, 341–412.
- Sinclair 1987–1989:** T. Sinclair. Eastern Turkey. An Architectural and Archaeological Survey. London. Vol. 1, 1987; Vol. II–III, 1989.
- Soustal 2004:** P. Soustal. *Tabula Imperii Byzantini*. T. 6. Thracien (Thrakē, Rhodopē und Haimimontos). Vienna, 2004.
- Tate 1992 :** G. Tate. Les campagnes de la Syrie du Nord du IIe au VIIe siècle. Une exemple d'expansion démographique et économique à la fin de l'Antiquité. (= *Bibliothèque archéologique et historique*, 133). T. I. Paris, 1992.
- Vagalinski 2018:** L. Vagalinski. Chronology of the Late Antique Fortifications of Deultum (Archaeological Data). – In: *Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference "Cities, Territories and Identities"*, Plovdiv, 3rd - 7th October 2016. Ed. by L. Vagalinski, M. Raycheva, D. Boteva, N. Sharankov (= *Известия на Националния археологически институт*, XLIV). Sofia, 2018, 85–94.

Каталози

- MIB I:** W. Hahn. *Moneta Imperii Byzantini*. Band 1. Von Anastasius II bis Justinianus (491–565). Wien, 1973.
- MIB II:** W. Hahn. *Moneta Imperii Byzantini*. Band 2. Von Justinus II bis Phocas (565–610). Wien, 1975.
- DOC III–1:** Grierson, P. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*. Volume III, Part 1. Leo III I to Michael III (717–867). Ed. A. Belinger and P. Grierson. Washington, 1973.
- DOC III–2:** Grierson, P. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*. Volume III, Part 2. Basil I to Nicephorus III (867–1081). Ed. A. Belinger and P. Grierson. Washington, 1973.
- DOC IV–1:** Hendy, M. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*. Volume IV, Part 1. Alexius I to Alexius V (1081–1204). Ed. A. Belinger and P. Grierson. Washington, 1999.

SETTLEMENT PATTERN AND DEMOGRAPHY OF STRANDZHA FROM EARLY TO MIDDLE BYZANTINE PERIOD (ARCHAEOLOGICAL CONTRIBUTIONS)

Assoc. Prof. Dr. **Albena Milanova**
University of Sofia "Saint Kliment Ohridski",
Center for Slavo-Byzantine Studies "Prof. Ivan Dujčev"

Dr. **Ioto Valeriev**
Regional Museum of History – Burgas

The article aims to propose a comprehensible overview of the organization of the population in Inner Eastern and Central Strandzha during the Late Antiquity and the Middle Ages, from the 4th to the end of the 12th century. The scarcity of narrative sources on the region in these historical periods determines the necessity to look for other kind of historical information. Thus, the authors focalized on the examination, systematization and interpretation of the

known and some new archaeological, numismatic and sphragistic sources that could shed light to this important question. The settlement structure and its evolution is an important topic for any historical study of life in a defined territory, since the organization of the inhabited area (topography, size, material culture) is indicative of its demographic and economic development. The settlement life in Inner Strandzha in the Late Antiquity was intensive as in the other parts of the Balkan Peninsula. In the beginning of the 4th century the settlement structure of the area underwent a certain boom. It originates and develops in connection with the operation of the ore mines in Strandzha and the road system and the proximity to the new world capital Constantinople. The rise of the large centers in the area towards the beginning of the 4th century is also illustrated by the emergence of new fortified places of some importance like Mladezhko and by the building activity in the main center of the region – Deultum, where expensive public works were undertaken. The settlement structure was disturbed during the invasions of the Avars and Slavs in the end of 6th – the beginning of 7th centuries. During the Early Middle Ages the lands of Strandzha were a frontier territory between the Byzantine Empire and the First Bulgarian kingdom. Many military campaigns took their way through that region situated in the middle between the capitals of the two rival powers. This destabilized the people life and their territorial organization. The negative impact of the geopolitical situation was so important that it hidden any possible positive effect of the commercial and cultural exchanges that any frontier zone could benefit. The settlement pattern in Inner Strandzha was again strengthening in the end of 10th – the beginning of the 11th centuries when the Byzantine Empire reconquered almost the entire Balkan territories. These processes are attested by the archaeological data, the single numismatic finds and the lead seals. Many non-fortified villages rose in the northern parts of Eastern Strandja, the Early Byzantine fortresses were reused. The anonym folisses clas A 1 – A 2 are found on the territory of many of the today villages in Inner Strandzha. The analysis permits to conclude on a higher degree of continuity of the settlement pattern in comparison with other Balkan regions. This is due to the fact that in spite of the ethnic and political changes occurring over the studies centuries, there was kept enough demography resources, both in number and in capacity of cultural assimilation that assured the preservation and the transmission of the established settlement and road system. The immigrated populations in the Late Antiquity and the Early Middle Ages successfully adapted to them. Mountain mining and paramilitary security population, although of different ethnic backgrounds, created specific socio-cultural environment and built a strong local identity. It acted as a major factor for continuity in the settlement pattern and demographical structure of the region. The changing geo-political situation became a main factor for their destabilization that had temporary character.

СТРАНДЖАНСКИТЕ РУДНИ ПОЛЕТА – ИЗТОЧНИК НА СУРОВИНА ЗА ПРОИЗВОДСТВОТО НА ХУДОЖЕСТВЕН МЕТАЛ В РАННОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

доц. д-р **Стела Дончева**

*Национален археологически институт с музей
при Българската академия на науките, Филиал Шумен
donchevastela@yahoo.com*

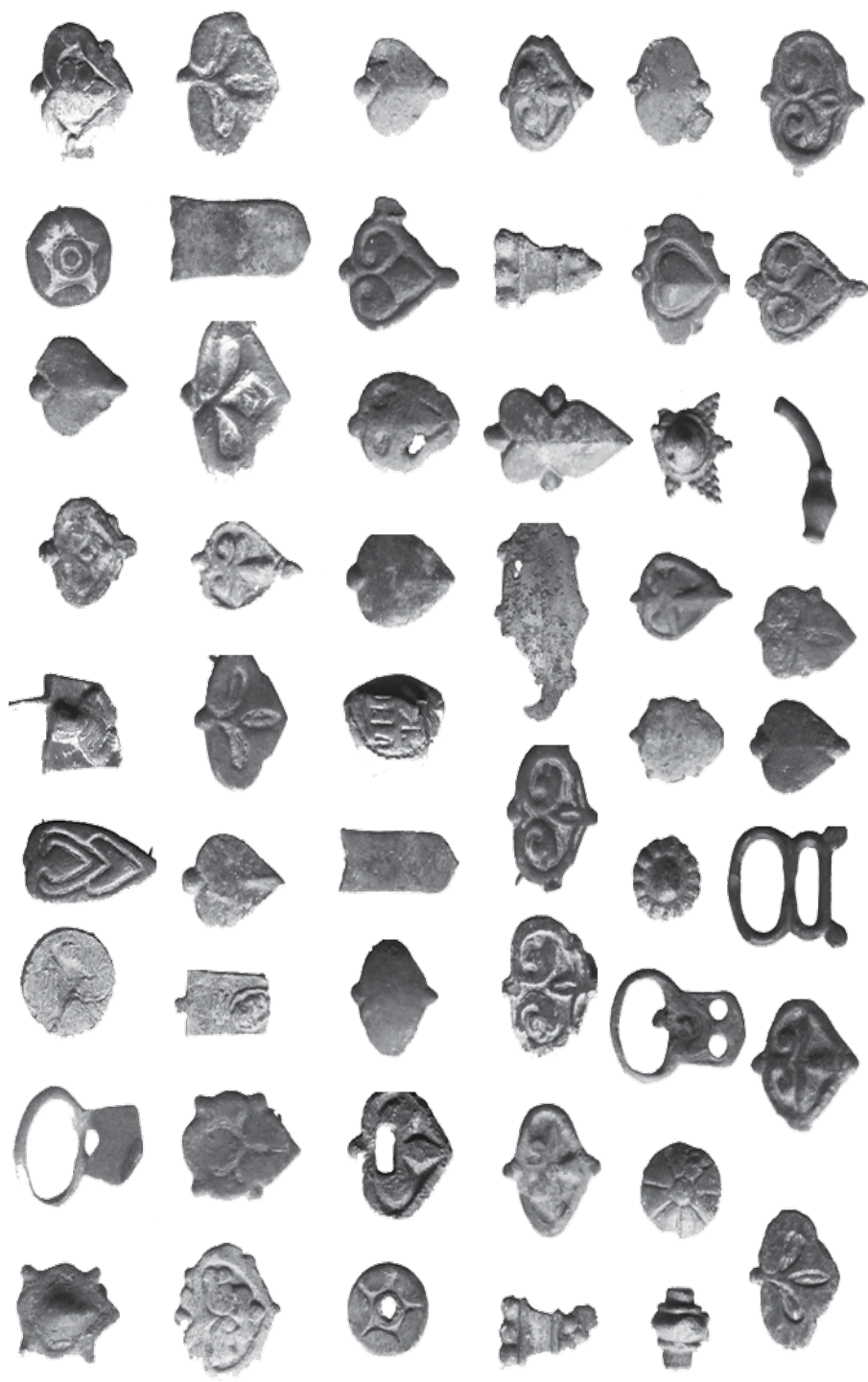
Въведение

Откритието на производствените центрове за художествен метал от Х в. в околностите на столицата Преслав – при Новосел и Златар, дава нова насока в средновековната българска археология. Производственият център в Новосел заема площ от 170 дка и е работил предимно в първата половина на века. В същото време, този при Златар е разположен на площ от 40 дка. И двата центъра са специализирани в производството на изделия от бронз и благородни метали. Основната дейност е производството на художествен метал. Тук не са топени руди, затова и няма останки от металургични пещи, руди и отпадни вещества, съпровождащи една такава дейност. Изследването на двата производствени центъра изясняват някои въпроси, свързани мястото и ролята на голям брой изделия, подобни на тези от работилниците тук, намирани на различни места – крепости и ранносредновековни селища от Х в. Резултат на успешното завършване на проучванията в Новосел е излязлата през 2011 монография по темата.¹ Проучванията в Златар, стартирали през 2007 г. продължават и към настоящият момент. Над 2200 находки са намерени на двете места до сега (**Фиг. 1**). Повечето от тях са метални изделия, сред които преобладават коланните гарнитури – токи, апликации, коланни краища (**Фиг. 2**). Открити са също култови предмети – кръстове и медалиони, както и накити – пръстени и обеци, единични и двойни висящи печати (**Фиг. 3**). Типичната керамика и намерените монети на Лъв VI (866–912), Роман I Лакапин (920–944), Константин VII и Роман II (945–950), повечето отлети в производствените центрове, определят тяхната дейност в първата половина и средата на Х в.

¹ Бонев, Дончева 2011: 323.

Фиг. 1–3. Находки от производствения център за художествен метал при с. Златар, Община Велики Преслав.

Фиг. 2.

Фолис на Лъв VI (866-912). Константинопол.

Фиг. 3.

Един от най-важните въпроси е свързан с източниците на суровина за това мащабно и много добре организирано производство. Наблюденията показват, че суровинните материали са постъпвали основно в две направления – скрап и свеж метал. За използването на излезли от употреба изделия, бракувани в процеса на производството или събрани и претопени от по-ранни епохи, свидетелстват намереното голямо количество такива във всички производствени комплекси. Много от тях носят следи от отчупване, срязване и огъване, които са извършени на мястото на претопяване на събрания материал. Показателни за използването на скрап при композирането на съответната сплав са и резултатите от елементните анализи на избрани находки, за които ще стане дума.

Другият източник на суровина – това са слитъците метал. Използването на слитъци метал е широко разпространено в Централна и Западна Европа през средните векове. Популярността се дължи на удобството при пренасянето на тези форми и лесното отделяне на малки късове от тях. Обикновено те са с високо съдържание на цинк и ниско на калай. Оловото в тях идва от два източника – медни и цинкови руди, използвани за производството на месинг.² Слитъците са отливани поотделно на малки порции метал в малки тигли и са свидетелство за местно металообработване. Това се отнася за слитъците, получени от стапянето на рециклиран метал в самите работилници. Това са парчета метал, в повечето случаи без определена форма. Има и такива, отлято в специални калъпи. Свидетелство за това е намереният калъп в производствения център при Златар.³ Повечето от слитъците са малки пръчковидни и заоблени в средата форми или такива с кръгло сечение. Двата вида слитъци са били внасяни като готов продукт в работилниците и не са тяхно изделие. Биват основно мед и медни сплави (бронз) и олово. Количеството на оловните слитъци никак не е малко, което поставя също немалко въпроси, свързани с тяхното постъпление в работилниците. Сред находките са и няколко сребърни слитъка, което потвърждава целенасоченото използване на благородни метали в процеса на производство. Именно медните слитъци и производните от сплавите на медта са основният източник на суровина за производството на художествен метал в околностите на Преслав. Техният произход и употреба са обект на внимание в настоящата работа (*Табл. I*).

² Baylej et al. 2014: 128.

³ Дончева 2015: 148.

Исторически сведения

Известно е, че най-ранните находки от малахит и мед в България се датират в последните фази на неолита и ранния халколит (VI–V хил. пр. Хр.). Едно от значимите рудни находища е Ай Бунар до Стара Загора, по южния склон на Средна гора. Добивът на медна руда от това място през халколитната епоха се оценява на 2000–3000 тона, от които над 500 тона мед.⁴ На практика, функционирането на Балкано-Карпатската област обхваща цялото V хил. пр. Хр., като кулминацията в развитието е между 4300–4000 г. пр. Хр. Изследванията доказват наличието на множество източници на метал. Възможно е през този ранен етап значителна част от металургичното производство да се запазва от събирателството на самородна мед.⁵ Основните рудни райони, съдържащи медни минерализации са Малкотърновският, Бургаският, Панагюрският, Бор-Майданпекският (Сърбия), Банатският и Беица (Румъния).

Традициите на рудодобиване и рудопреработване в източнобалканските земи през III–II хил. пр. Хр. продължават да съществуват и по-късно. В „Илиадата“ например траките са описани като добри производители на бронзови оръжия и предмети. Сведенията за траките се отнасят за две епохи – края на микенската епоха (XII–XI в. пр. Хр.) и за VI в. пр. Хр. (данните за Резос в десета песен). В съзнанието на елините Тракия е област с богати рудни находища и възможности за експлоатация и износ на руди (особено на злато, сребро и мед).⁶

През VII–VI в. пр. Хр. е епохата, когато гръцките колонисти се заселват по бреговете на Черно, Мраморно и Егейско море. Многобройни колонии са създадени в райони, близки до рудни находища (златните и сребърните мини в Халкидика и в Пангейската област). В Черно море особена роля играе Бургаският залив, където възникват йонийска Аполония и дорийска Месамбрия, очевидно привлечени не само от богатия земеделски хинтерланд, но и от рудните богатства (особено медта) на Странджа и областта на Бургас (Велков 1972, 27 и пос. лит.). Откритите следи от интензивно бронзолеярство в Месамбрия от IV–III в. пр. Хр. са били немислими без редовните доставки на мед от съседното тракийско население, докато Аполония е отстояла само на 15 км от богати медни находища (Василев 1988, 7–27). Траките добивали и преработвали сребро, мед и желязо в Централния Балкан, в земите между дн. градове Етрополе и Троян (Панайотов,

⁴ Pernicka et al. 1997, 40–181.

⁵ Тодорова 1994: 6.

⁶ Кацаров 1931–1932: 122–135.

Йорданов 1975, 33). Центърът за добив и преработка на руди в Югоизточна Тракия бил разположен в Странджа – Малко-Търновско и в района на Бургас.

Сведенията показват, че областта южно от Бургас и източните части на Странджа са известни медодобивни райони през цялата древност. По времето на К. Иречек все още има видими останки от древните разработки в района на Бургас. Голям рударски център е открит край Малко Търново: „Над цялото това крайбрежие се издига трахитов хълм с плоско теме, който се нарича Бакарбаир (Меден връх, 380 м), още Шкорпил е намерил по неговите поли пластове мед и желязо (хематит), както и стари рупи и стурии и на върха следи от четириъгълна крепост. Оттук навярно е била медта, от която съседните градове Аполония, Деултум, Анхиало и Месемврия в старо време секли своите монети. Много от римските рудници продължават да функционират през средните векове и Възраждането“.⁷

Рудни находища

Рудните находища се образуват в резултат на концентрацията на определен комплекс елементи, съчетани с минерали, събрани в известни точки на земната кора – в дадена област, район, зона, участък, находище и тяло.⁸ Съвкупността от условията, при които се извършват процесите на концентрация и отлагане на минералите, се отразява не само на качествения състав на полезното изкопаемо, но и върху строежа на минералната маса – като цяло и поотделно на минералите, от които е образувана. Тези условия са: съставът на елементите в даден разтвор; степента на концентрацията; характерът на процеса на отлагането и неговата скорост; температурата и налягането. От тези фактори зависи формирането на качествения състав, структурата и текстурата на дадено находище. В металните руди се различават рудни минерали, съдържащи ценни и интересувачи ни метали – халкопирит, галенит, сфалерит, каситерит, нерудни или жилни минерали – кварц, калцит, барит и пр.

Една от главните закономерности в разпределението на химическите елементи в земната кора е, че преобладаващата част от тежките металически елементи, като мед, злато, сребро, олово, цинк, калай, живак, волфрам, молибден, кадмий, бисмут и др., характеризират металическите полезни изкопаеми.⁹ Археологическите данни показ-

⁷ Радославов 1948: 21; Иречек 1974: 831.

⁸ Йовчев 1952, 103 сл.

⁹ Григорян, Соловов, Кувин 1983: 8, табл. 1.

ват, че предмет на добив са били приповърхностните части на медните находища до 20 м от земната повърхност.¹⁰ Това е зона на активно въздействие на водите, температурните вариации и кислорода върху ендогенните руди. В нея протичат природни процеси, които преобразуват сложните по състав първични медни минерали до високомедни сулфиди (халкозин, ковелин, дигенит, джърлейт), медни окиси (куприт, тенорит), самородна мед, медни карбонати (малахит, азурит), медни силикати (хризокола).

Малахит и азурит се идентифицират контрастно по своя ярък цвят – зелен и син. Това подпомага бързото намиране на рудното тяло от древните рудари. Наред с медните минерали присъстват също Fe, As, Sn, Sb, Au, Ag и др. Част от тях вземат участие в металургичния процес, като се явяват източник на елементните примеси, установени в древните находки. От тях първостепенно значение има арсена As и калая Sn, чието количество постепенно нараства във времето. Натрупването на малахит и азурит се благоприятства от наличието на карбонатни скали в близост до подзоната на окисление, които са източник на калций за формирането на двата минерала.

Съвременните изследвания показват, че от металогенните зони с медни находища най-значима е средногорската зона.¹¹ В нея са разположени най-големите промишлени находища на мед. Медните находища в Средногорската и Западнобалканската зона са неравномерно разпределени и се обособяват в рудни райони и рудно полета, наситени в различна степен с медна минерализация (*Табл. II*). Рудните райони имат размери от няколко десетки до стотици квадратни километри, а рудните полета – до няколко десетки квадратни километра. В средногорската металогенна зона се обособяват следните меднорудни райони (от запад към изток): Софийски, Панагюрско-Етрополски, Ямболски, Бургаски, Малкотърновски, Граматиковски.¹²

Находищата от тази формация са съсредоточени в два рудни района – Бургаския (в Източното Средногорие) и Западнобалканския (в Западна Стара планина). Към формацията в Бургаския руден район се отнасят находищата от Росенското, Върлибрежкото, Зидаровското и Бакаджишкото рудно поле. В *Бургаско-Странджанската рудна област* орудяването е жилно (запълване на пукнатини в различни скали). Разположено е на невысокия горен масив Странджа – от Бургас до р. Резовска на югоизток и средното течение на р. Тунджа на запад.¹³

¹⁰ Черных 1978: 58–72.

¹¹ Ковачев 1994: 90.

¹² Богданов 1987: 27, фиг. I.7.

¹³ Богданов 1987: 252, фиг. IV.1.

Жилите пресичат андезитните и интрузивните скали и имат стръмно падение. Минералният състав на Бургаския медноруден район е халкопирит, халкозин, борнит, спекуларит, кварц и епидот, а този на Странджанският – кварц, пирит, пиротин, сфалерит, халкопирит, калцит и хлорит.¹⁴

В обобщение може да се посочи следното: медните жилни находища са характерни за източните части на зоната (Бургаския руден район).¹⁵ Скарнови находища има в най-източната част на зоната (Странджански руден район) и в по-малко количество в северозападния край на зоната (Сърбия). Медните находища от жилен тип се характеризират с линейни изветрителни зони, развити по разломи, съвпадащи с рудните жили. В класическите жилни находища рудните минерали остават в концентриран вид. Това определя добрите възможности за приповърхностна експлоатация на медно-окисни руди и самородна мед.

1. Бургаски руден район

Рудите съдържат редица ценни компоненти, но най-голямо значение имат медта, молибденът и кобалтът.¹⁶ Това определя и субформационния тип на находищата като медно-молибденов (кобалтоносен). Геохимически медните руди са еднородни и практически се явяват монометалически. От микропримесите само оловото, цинка, бисмута, среброто, никела и някои други се срещат до стотни от процента. Химическият състав на шлаката потвърждава предположението за претопяването на място. Ако се опираме на химическият състав на местните малахити и азурити, то трябва да се очаква мед със значителна чистота с неголеми количества микропримеси на сребро, никел и възможно бисмут, злато, арсен.

Най-много останки от активна експлоатация има от времето на античността и средновековието.¹⁷ Такива са Росенското рудно поле, Върлибряжкото рудно поле, Зидаровското рудно поле и др., в които са открити следи от древни разработки.¹⁸ За това говорят колосалните разработки практически на всички рудници от този район, разположени в непосредствена близост до известните гръцки колонии по бреговете на Черно море.¹⁹ По време на геоложките наблюдения

¹⁴ Йовчев 1952: 88.

¹⁵ Богданов 1987: 27, фиг. I.7.

¹⁶ Богданов 1987: 252, фиг. IV.1.

¹⁷ Черных, 1978: 23.

¹⁸ Георгиев 1987: 32, обр. 20.

¹⁹ Георгиев 1987: 36, обр. 25.

и разработките в Бургаско-Странджанския руден район са регистрирани многобройни купища шлака, стотици изкопи, входи на стари галерии, вертикални и наклонени шахти, отвали и кариери.²⁰

Росенско рудно поле. Открити са голям брой надземни разработки от II в. пр. Хр. до IV в. сл. Хр. Предполага се, че има такива и от по-късно време.²¹ На п-в Атия е регистрирана леярна за бронзови слитъци-монети, а между мината и полуострова е имало мощен металургичен център и тракийско селище от елинистическата епоха (II-I в. пр. Хр.). Голяма меднорудна изработка, инструменти, шлаки, пепел и керамични фрагменти, отнесени от II в. пр. Хр. До IV в. са открити в съвременната мина „Росен“ и на 1,5 км северно от нея²². Свързани са със селище от II-I в. пр. Хр., което се ситуира много близо до днешното с. Атия.²³ Известната находка от п-в Атия, която се състои от повече от 1000 медни слитъци-монети във фората на стрели сочи, че още от VI в. пр. Хр. медодобиването е много добре развито в областта.²⁴ Главен минерал е халкопиритът с характерни елементи молибден Мо, кобалт Со, уран U. Зоната на изветряне над скарновите находища е с добре развита подзона на окисление, което благоприятства примитивната металургична обработка на медни карбонати и окиси. Окислителната зона се намира на земната повърхност, което създава добри условия за добив на малахит и азурит.

Находище Меден рид (Бакърлъка) е медно-халкопиритово находище с някои по-важни минерали: халкопирит, пирит, спекуларит, магнетити, молибденит, малахит, азурит. Цялата местност е осеяна с древни разработки (провали, следи от шахти до 72 м дълбочина). Разкрити са сигурни доказателства за рудодобив и металургични дейности от периода на халколита (V хил. пр. Хр.).²⁵ Общо са известни около 40 меднорудни жили, част от които образуват крупни находища. Регистрираните древни шахти достигат до 100 м дълбочина. Откриваните находки се отнасят към античния и средновековния период.²⁶

Издирванията на древни разработки потвърждават наличието на крупни следи от древна рудодобивна дейност в зоната на находищата Росен, Коручешме, Медни рид, Пропаднала вода. В първите три находища са регистрирани правоъгълни шахти, като най-добре запа-

²⁰ Dimitrov, Stoychev 2018: 53–54.

²¹ Георгиев 1987: 32, обр. 20. Вж. също Черных 1978: 34.

²² Dimitrov, Stoychev 2018: 54.

²³ Делев 1990: 144.

²⁴ Герасимов 1938: 424–427.

²⁵ Лещаков, Класнаков 2011: 581–585.

²⁶ Черных 1978: 19–24.

зени са тези под връх Куюмлука. Там са локализирани осем шахти, следващи жилата с размери 25–30 м и дълбочина – до 20 м. Регистриран е рудник в зоната на Пропаднала вода, следващ рудната жила по склона на хълма на дължина 220 м. Широчината на разработката е от 7–8 до 12–13 м. Открита е керамика от втората половина на VI в. пр. Хр., фрагменти от хромели и каменни чукове за стриване на рудата.²⁷

Освен следите от рудодобива са регистрирани и такива от обработка на мед и желязо. В зоната на нос Атия е разкрито голямо количество шлака, като отделни блокове достигат до 2 м³. Разкрити са също останки от металургични пещи, парчета руда и керамика от ранножелязната и късножелязната епоха и римския период. При античния рудник *Пропаднала вода* са открити няколко петна от отухлени парчета груба глина – останки от металургични пещи. Голямото количество шлаки в зоната на находищата доказва, че част от добитата руда е била преработвана в близост до древните мини. Друга част от суровината е транспортирана до големите селища при черноморския бряг, доказателство за което са пещите и шлаките открити в Апология и металодобивния център западно от нос Атия.²⁸

В м. Каракачански могили е открит неизвестен досега металодобивен център, разположен в западното подножие на *находищата Пропаднала вода и Сърнешко кладенче*.²⁹ Разположен е на площ от 30–40 дка, на която се открива голямо количество производствена шлака, фрагменти от металургични пещи и силно обезличени керамични фрагменти от съдове на грънчарско колело, отнасящи се най-общо към антични период. На около 430 м североизточно от него е разположено укрепление, което е охранявало металодобивната дейност.

Производствени пещи, шлаки, ломени камъни, керамика са локализирани в източното подножие на *Алатене*. Металодобивния обект, вероятно за желязо, е от периода на късната античност. Древен рудодобив е локализиран в землището на с. *Крушевец*. Открити са шлаки, керамика от елинистическата и римската епоха.

В землището на с. *Габър* са регистрирани средновековна крепост, селище и следи от древен рудодобив на мед. Изработките са разположени на запад от съвременното селище. Те са открит тип с линейна форма, локализиран се по северния склон на хълма и мат ориентация север-юг. Разграничени са три успоредни изкопа с обща дължина 500–600 м и ширина 3 м, които следват рудните жили. В средновеков-

²⁷ Лещаков, Класнаков 2018: 584.

²⁸ Лещаков, Класнаков 2018: 584, обр. 3.

²⁹ Лещаков, Димитров, Кунзе 2011: 850.

но селище и крепост в м. *Калето* са открити парчета производствена шлака, свидетелство за продължаващия добив на метал през X-XI в.³⁰

Находище Червено знаме е меднохалкопиритово. Районът изобилства от древни траншеи и шахти, достигащи до 100–110 м датирани от II в. пр. Хр. до IX в. Една от надземните разработки, която следва рудната жила, е дълга няколко метра. Това е районът с най-големи древни разработки.

Находище Сърнешко кладенче. Находището е медно-халкопиритово с по-важни минерали халкопирит, пирит, молибденит, малахит, азурит. Окислителната зона достига до 40–60 м и е богата на компактен малахит. Местността е осеяна с многобройни древни разработки – останки от галерии, провали на антични шахти и траншеи. Разработките са от античността и ранното средновековие.

Находище Зидарово. Зидаровското рудно поле е на 30 км югозападно от Бургас и включва две находища и няколко рудопроявления.³¹ Основни минерали са халкопиритът, както и за предходното поле. Съдържанието на олово Pb и цинк Zn е ниско, но типоморфни елементи са бисмут Bi и арсен As. Средното съдържание на бисмут Bi достига 0,1 мас. %, а на арсен As – до 0,03 мас. %. Калаят Sn е в ниски концентрации – 0,0001 мас. %. Антично селище на миньори и металурзи със следи от металургична дейност и рудни разработки е съществувало северозападно от днешното Зидарово.

Находище Мечковец. Обхваща няколко скални площадки върху западния склон с галерии с различна дълбочина, изработени с цел проследяване на златоносните жили в скалите.³² Площадките са покрити с разтрошена скална маса – компактни струпувания от отцепени и разтрошени скални късове, някои с размери до 0,80–1 м; основно преобладават тези със средни и малки размери. Откритата силно обезличена керамика е къснобронзовата епоха. Техниката на рудодобив се проследява по каменните късове. Откъсвани са чрез нагриване и вода големи и средни късове, като златоносните жили са проследени в дълбочината на скалата. Камъните са разтрошавани и сортирани, като са отделяни тези, съдържащи кварцови прожилки. Ненужната скална маса е оставяна на място, а рудата – транспортирана до място с течаща вода, където обработката е продължавала.

В местността *Шарапани* са открити две двойки корита – първите с правилна кръгла форма с диаметър 2,10 м и равно дъно, с отвор

³⁰ Лещаков, Димитров, Кунзе 2011: 851, обр. 1.

³¹ Георгиев 1987: 36, обр. 25.

³² Лещаков и др. 2012: 133–135.

с форма на пресечен конус и насочен към по-малко корито, също с кръгла форма и диаметър 1 м и дълбочина – 0,80 м.³³ Северно от регистрираните съоръжения се намират другите две корита, които имат квадратна форма, равни дъна и размери 2/2,20 м (по-голямото) и 1,20/1,20 м (по-малкото). Около двете корита има оформен улей, водещ към южния край на скалата. Керамичния материал датира съоръженията в раннобронзовата епоха (керамика на ръка) и III–IV в. (червенолакова керамика, питоси).

Находище Старо Резово. Най-голям интерес представлява Старо Резово, разположено на 3 км западно от с. Резово. Химическият състав на различни минерални агрегати показва малки съдържания на мед Cu, олово Pb, цинк Zn. Концентрацията на арсен As е от порядъка на тази на мед Cu, а калай Sn присъства в рудите. Най-високи са съдържанията на желязо Fe и манган Mn. В района на рудопроявлението има значителни маси от шлаки, доказващи металургична дейност. Изследванията на шлаките показват, че са изградени от железни силикати, т.е. богати са на желязо Fe, както и на манган Mn и мед Cu, което доказва преработването на медни руди на това място. Малко вероятно е обаче, техен източник да е било рудопроявлението Старо Резово. Доказателство за това е, че старите разработки не са големи, а минералния и химическият състав на рудите не предполага наличие на медни рудни тела. Най-вероятно медната руда е транспортирана от други находища, а в околностите на Старо Резово е добиван дървени материал и са използвани вода за нуждите на металургичната преработка. На практика съдържанието на мед Cu и арсен As в рудите трябва да е значително, а на калай Sn да е с по-високи стойности спрямо другите рудопроявления, което е състав типичен за рудите, добивани в древността. Следи от рудни разработки са открити и на запад от с. Резово. Един от най-големите депозити на шлаки в България е локализиран в местността „Згуриите“.³⁴

Върлибрежко рудно поле. Върлибрежкото рудно поле попада в западната част на гр. Бургас и включва три находища.³⁵ За разлика от Росенското поле молибденът Mo не е типохимичен елемент, такъв е бисмут Bi. Не са доказани минерали на калай Sn. На повърхността има рупи от антични и средновековни разработки.³⁶ Най-добре запазени следи от добив на руда са регистрирани в северната периферия на минното селище Върли бряг. Изработките се проследяват върху

³³ Лещаков и др. 2012: 134, обр. 2.

³⁴ Лещаков 2002: 36–38.

³⁵ Георгиев 1987: 32, обр. 20.

³⁶ Черных 1978: 19 сл.

западния и източния склон на ниското възвишение. Те са от линеен тип, следващи плитко разположените рудни жили. Запазени са на дълбочина от 450 м, на места до 8–10 м дълбочина.³⁷ По халдите на рудника са открити парчета руда (малахит и азурит), които свидетелстват за добива на мед. Липсата на археологически материал не позволява датирането на древния рудник.

Странджански руден район

Контакт-метасоматичните (скарнови) медни находища са локализиранни в югоизточната и северозападната част на Банат-Средногорската зона.³⁸ Те са развити в Малкотърновското рудно поле и в Сакар-Странджанската зона между Малко Търново и Тополовград. Главните медни минерали са халкопирит и борнит. Освен медта за Малкотърновското поле типохимини елементи са желязо Fe и бисмут Bi. Подзоната на окисните руди е представен от малахит и азурит, куприт, самородна мед и др. В околностите са установени множество древни разработки от античността и средновековието, достигащи на дълбочина до 50–80 м.³⁹

Тясна бърчина. Находището е контактно-метасоматично (скарново). Представено е с халкопирит, пирит, магнетит, хематит, спекуларит. Окислителната зона е с мощност 7–10 м. В нея е установена серия от древни рупи. Древните рудари са добивали малахит, азурит и халкопирит, което означава, че са слизали и в първичната медна руда. Древните разработки са от античността и средновековието.

Дишлика. Многобройни древни разработки. На отвалите има окисни вторични медни минерали.

Граматииковско рудно поле.

Едно от най-големите рудни полета, свързани с дейността на древните рудари и металурзи – мощен медно-металургичен център на древността. Разположен е на територията на Граматииково, Бургаски окръг. Има следи от над 100 разработки. Най-големите са с размери 150/100 м и 115/60 м и се основават на рудите по земната повърхност. Изземвана е окислителната зона и са добивани главно карбонатни медни руди (малахит, азурит). Рядко е достигано до първичните руди (халкопирит). Наред с рударството е застъпена и медната металургия. Получавана е главно мед, отчасти и желязо. Медта е сравнително чиста и съдържа в много малки количества примеси от цинк, олово и сребро. Освен мед е добивано злато и сребро.

³⁷ Лещаков, Димитров, Кунзе 2011: 852, обр. 3.

³⁸ Богданов 1987: 27, фиг. I.7; 252, фиг. IV.1.

³⁹ Черных 1978: 35–37.

Малкотърновско рудно поле

Откритие материали, свързани с минното дело доказват значението на античния град при Малко Търново като металургичен център през римската и ранновизантийската епоха.⁴⁰ От значение са и немалко намерените монети от II–VI в. О. Davis предполага, че споменатата през IX в. у Зонара област, Σιδηρά χώρα, за която се казва, че разделяла българите и ромеите и че се простирала до Дебелт, трябва да се локализира някъде в Странджа, най-вероятно около Малко Търново.⁴¹ Намерени са сечива, сигурно датирани през XII в., както и византийски монети.⁴² В една такава област, наситена с рудни богатства, животът не е прекъсвал през историческите периоди.

Извън очертаванията на античното римско селище е разкопана мащабна система от пеци за топене на мед, включени в каменни помещения, които показват сходство с известните и добре проучени пеци в Етрурия (Campiglia Marittima) и потвърждават сведенията на Диоскорид и Плиний за начина на преработването на медта. Устройството на пещите, използването на огнеупорна пръст за свързване и особено изобилната шлака около тях свидетелстват за римския произход на металургичните пеци. Анализът на шлаката показва, че това са пеци за мед, каквато и днес се добива в този район. Разположението на този „квартал“ на металурзите е извън града в съответствие с изискванията за градоустройството през римската епоха, металургичната зона да се разполага извън чертите на града.

Бърдцето. Древните проходи са шахти, хоризонтални и наклонени галерии. Установени са 17 древни разработки. Най-големите от тях са 35/30/40/25 м. Шахтите и наклонените галерии са достигали до 40–50 м дълбочина, така древните рудари са използвали карбонатните медни руди. По време на съвременните геоложки проучвания са намерени стари железни предмети, плътни дървени укрепления и антична и ранносредновековна керамика. На повърхността на находището са разхвърляни множество шлаки. От химичните анализи на шлаките и медните руди се установява, че са били претопявани медни руди.

Малка могила. Установени са 14 древни разработки с малки размери. Близо до тях са открити струпувания на медни шлаки. Намерени са глинени сопла от духалата на пещите.

Район на с. Иглика и с. Ситово. Установени около 30 древни разработки. Срещат се огромни шлакови отвали с мощност до 2 м. По шла-

⁴⁰ Георгиев 1987: 45, обр. 30.

⁴¹ Златарски 1908: 65–70.

⁴² Велков 1965 и пос. лит.

ките има малахит, по-рядко борнит и халкопирит, което е указание за медните минерали, използвани от древните металурзи. Намерените многобройни предмети (предимно византийски монети) свидетелстват за средновековния период на разработките.

Елементен състав на руди и находки от производствените центрове

Елементният анализ в историята на древната цветна металургия решава две основни групи въпроси: историята на употребата на различните метали и техните сплави, динамиката на развитие на металообработката; рудните източници на метала и произтичащите от това изводи за търговските връзки между културите, пътищата на придвижване, синхронизацията на отделните групи населения и др.⁴³ За определяне на използваната при топенето руда е необходимо проявлението на всички характерни елементи в изследваната сплав, защото само при това могат да се получат данни, съпоставени с химическите анализи на руди с различен произход, може да определи типа руда и в някои случаи района на нейния добив. В отношението на микроелементите преди всичко трябва да се установи, кои от тях обикновено присъстват в медните сплави и какво е тяхното значение за установяването на характера на рудите. Съгласно получените данни от химическия и спектралния анализ на медни и бронзови предмети – в тях е възможно присъствието на калай, олово, цинк, арсен, антимон, сребро, злато, бисмут, кобалт, желязо, ванадий, волфрам, молибден и др.

Наличието на едни или други метали в сплавите при съпоставяне с рудните анализи на минералите дава възможност да се изясни характера на рудите, използвани за топене на металите и да се установи тяхното месторождение, разработвано в древността.⁴⁴ Само така могат да се получат данни, които съпоставени с химическите анализи на руди с различен произход, могат да определят типа руда, а в някои случаи и района на нейния добив.

Важен за нашето изследване обект е Странджанският руден район, разположен в югоизточния край на страната, около Малко Търново. Депозитът в Резово, локализиран около река Резовска е минерализация от жилинен тип с железни и манганови минерали като главни съставки, съдържащи арсен. Депозити са известни в Силистар (Старата канара), Китен, Извор и Старо Резово. От откритите жили се добивал без особени усилия малахит, азурит. Повърхностните находки на

⁴³ Барцева, Вознесенская, Черных 1972: 51.

⁴⁴ Селимханов 1957: 105–113; Бровендер, Отрощенко, Прякин 2010: 87–101.

медна руда съдържат халкопирит с пирит и халкопирит (Силистар) и малки парчета от малахит и азурит (Китен), (Табл. II).

Известно е, че сулфидните руди не могат да се редуцират директно, а трябва да бъдат окислени (изпечени) преди редукцията. Това се осъществява при около 700°C, под точката на топене на медта и повечето рудни минерали. При това летливите елементи, като цинк, арсен, антимон, селен и телур се загубват по време на печенето.⁴⁵ Важни са и условията, при които от стопената мед се произвеждат крайните изделия. Днес суровата мед се рафинира, за да се отдели сярата, желязото и други включвания, което може да е правено и в античността. Това е лесен процес, защото всички тези елементи се претопяват в медта. Желязото и други лесно оксидиращи елементи се отделят в шлаката. Рафинирането на медта променя много от характеристиките на първоначалната руда. Това не се отнася до елементите сребро, никел и антимон.⁴⁶ Всички процеси – от образуването на рудата до стопяването и рафинирането зависи от разпределението на елементите през различните фази.⁴⁷

На отделните фигури са показани разпространенията на най-информативните елементи, характеризиращи меднопиритните и златорудните находища. Изследването на геохимичните ореоли и асоциации от елементи е насочено към особеностите в пространственото поведение на химичните елементи, генетично свързани с рудообразователните процеси. Характерът и съдържанието на микропримесите в медта и изготвения от нея бронз зависи не толкова от минералогичните особености на изходните рудни компоненти, но и от условията на металургичното претопяване. Въпреки това, обработката на микропримесите с честотните статистически хистограми, служи за важен източник, разкриващ особеностите на развитието на минното дело и металургията на определена територия и свързаните с нея култури.⁴⁸

Анализите на находките от производствените центрове са реализирани по т.нар. PIXE-анализ в лабораториите на MTA Atomki Debrecen, Hungary към Унгарската академия на науките. Методът е недеструктивен и се прилага, както за необработени материали (суровини), така и за завършени изделия и бракувана продукция и скрап (Табл. III–V).⁴⁹

⁴⁵ Tylecote, Ghaznavi, Boydell 1977: 305–333.

⁴⁶ Pernicka 1999: 165.

⁴⁷ Черных 1978: 30, рис. 13.

⁴⁸ Черных 1978: 35, рис. 18.

⁴⁹ Doncheva et al. 2012: 67–82; 2013, 71–85.

В медта на изучените предмети се съдържат всички елементи-примеси в най-разнообразни концентрации. Основните легиращи елементи са калая Sn, оловото Pb и цинка Zn. Значителните колебания на останалите елементи в сплавите се обяснява с използването на ломове и метали от различни рудни източници.⁵⁰ Корелационният график, построен за оловото и калая показва, че границите на изкуственото легиране за калая следва да се счита концентрация 3% Sn. Така, примесите на калая са отбелязани в цели и десети от процента – от 0,1 до 18 % Sn. Съдържанието на олово е от 0,3 до 10% Pb и повече (Табл. III).

Медните сплави се разделят на няколко групи. В първата влизат предмети от чиста мед и калаен бронз. Съдържанието на калая се колебае от 3 до 27 % Sn. При втората група – оловните бронзи, основен легиращ елемент е калаят. Повишената концентрация на калая води до повишено съдържание на олово. Вероятно това е един от методите на българските майстори за получаване на висококалаен бронз. Концентрацията на калая е от 0,3 до 3 % Sn. При това намаляването на съдържанието на калая под 3% Sn не води до снижаване на съдържанието на оловото Pb (Табл. IV). Вероятно това се обяснява с факта, че оловото в качеството на примес влиза в състава на медната суровина.

Следователно, в калаено-оловните бронзи – примесите на калая са представени в концентрации 0,300,5 до 18 % Sn, а на оловото – от 0,5 до 10 % Pb и повече. Някои предмети са изготвени от оловен бронз със съдържание на олово над 0,5 % Pb, а калай – не повече от 0,3 % Sn. Други се отнасят към групата на калаения бронз, където съдържанието на калай е представено в концентрация повече от 0,300,5 % Sn и примесите на останалите елементи не превишават стотни от процента (Табл. V).

Голяма част от предметите са изготвени от многокомпонентна сплав, в която освен калая Sn и оловото Pb в десети от процента е представен и арсена As. Ако зависимостта между антимона Sb и арсена As е над 1% можем да говорим за арсенно-антимонови сплави, където арсенът е в качеството на изкуствена лигатура. При всички останали предмети, примесите са в концентрация под 0,3 %. Някои от изделията са отлети и от металургически „чиста“ мед Cu, в която съдържанието на всички примеси не превишава 0,3 %. Не са много вещците, изготвени от месинг – медна сплав, легирана с цинк Zn. В тези случаи цинка се съпровожда от значителна концентрация на олово Pb (Табл. III–IV).

Определена разлика между предметите се явява и концентрацията на бисмута Bi. В някои тя е десетична част от процента, в друга –

⁵⁰ Фоняков 1991: 217–231.

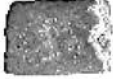

стотна част. Такава е концентрацията между никела Ni и кобалта Co. Някои са с ниско съдържание, други – с високо – 0,0100,04 %. Това означава, че изделията са отлети от метал от две химически групи – с ниско и относително високо съдържание на основните елементи-микрорпримеси (Табл. V). Преобладават изделията с ниска концентрация на елементите, като снабдяването със суровина е ставало от няколко източника. На практика са използвани различни по състав и характер сплави, но предпочитание се отдавало на висококалаените бронзи с добавка на олово.

Заклучение

Основната дейност на центровете около Преслав е металообработката. Тук не е топена руда, макар че, ако са доставяли такава, леярите с техните доказани умения без особени усилия биха могли да се справят с нея. Но тези моменти, ако е имало такива, трябва да са били голяма рядкост, поради липсата на останки от топилни пещи, от самата руда и отпадъчната продукция от такава металургична дейност. Основната суровина е постъпвала в работилниците във вид на метални слитъци и отделно под формата на скрап, в който влизали бракувани изделия и метални предмети от по-ранни епохи. В резултат на елементните анализи можем да обобщим, че има няколко вида сплави - мед, оловен бронз, месинг, оловен месинг, калаено-оловен бронз, калаен бронз. Слитъците са изработени от многокомпонентна сплав – калаено-оловен бронз, калаен бронз, оловен бронз, който освен калай и олово съдържа всички останали елементи само в части от процента. Добавките са внесени основно чрез изходните руди, а след това от добавените ломове скрап метал.

Единият от главните и доказани източници на добив на мед през различните исторически епохи се оказва Бургаско-Странджанския руден район, където металургията на медта съществува без прекъсване от най-дълбока древност до късното Средновековие. Масштабните разработки, които са едни от най-големите не само за региона, а и за цялата страна, са задоволявали не само производствените центрове от X в. до столицата Преслав, но и останалите региони на страната, а вероятно и места извън нея. Сравнителното представяне на резултатите от елементните анализи на суровини и изделия от металообработващите комплекси от една страна и проби от рудните източници в Бургаско-Странджанския регион от друга, допринася в най-голяма степен за потвърждение на организираното движение на суровини и метали по това време.

Таблица I. Слитъци от мед и медни сплави от производствените центрове за художествен метал в околностите на Преслав

Произход	Предмет	Размери	Вид сплав	Основни елементи, след PIXE анализ	Изображение
Новосел	Слитък	3,2/0,6-0.8/0,4	Калаено-оловен бронз	Cu, Sn, Pb	
Новосел	Слитък	1,4/1/0,3-0,6	Оловно-калаен бронз	Cu, Sn, Pb	
Златар	Слитък	4,8/0,7-0,7/0,5-0,6	Мед	Cu	
Златар	Слитък	3/1,3/0,6	Месинг	Cu, Zn	
Златар	Слитък	1,2/1/0,6	Месинг	Cu, Zn	
Златар	Слитък	3,9/0,7/0,2	Месинг	Cu, Zn	
Златар	Слитък	3,8/0,4/0,2	Сребро	Ag, Cu	
Златар	Слитък	1,4/1/0,5	Оловен месинг	Cu, Zn, Pb	
Златар	Слитък	1,2/1,1/0,5	Мед	Cu	

Произход	Предмет	Размери	Вид сплав	Основни елементи, след PIXE анализ	Изображение
Златар	Слитък	1/1,1/0,4	Месинг	Cu, Zn	
Златар	Слитък	1/0,8/0,4	Калаен бронз	Cu, Sn	
Златар	Слитък	2,2/0,2/0,4	Оловен бронз	Cu, Pb	
Надарево	Слитък	2,1/0,9/0,5-0,6	Оловен месинг	Cu, Zn, Pb	
Надарево	Слитък	1,5/0,7/0,3	Оловен месинг	Cu, Zn, Pb	
Надарево	Слитък	2/0,3-0,5/0,2-0,3	Многокомпонентна сплав	Cu, Pb, Zn, Sn	

Таблица II. Химически състав на руди и металургични шлаки от рудопроявления в Бургаския руден район в мас. % (плазмена спектроскопия – ICP) (по Ковачев 1994: 104–105, табл. 2)

Рудопроявление	Вид на пробата	Cu	Cd	Co	Mn	Ni	Zn	Fe	As	S	Pb	Bi	Ag	Se	Te	Sn	Sb	Cr	Hg
Старо Резово	Хеаматизиран алевролитен варовик	0.01	0.001	0.0025	0.15	0.002	0.016	5.52	0.002	0.05	0.006	0.007	0.0005	0.006	0.003	0.002	0.004	0	0
Старо Резово	Манганови прожилки	0.02	0.0009	0.006	5.03	0.009	0.016	4.55	0.01	0.07	0.066	0.089	0.0005	0.008	0.004	0.002	0.005	0	0
Старо Резово	Шлака	0.55	0.001	0.0068	17.73	0.004	0.011	4.76	0.003	0.5	0.01	0.016	0.0006	0.016	0.004	0.002	0.005	0.014	0.018
Зелената канара	Руда	1.1	0.0008	0.003	0.08	0.003	0.018	4.17	0.001	1.35	0.05	0.009	0.0005	0.004	0.004	0.001	0.063	0	0
Г. Александрово	Руда	0.846	0.0008	0.0035	35.36	0.001	0.022	0.55	0.036	0.16	0.026	0.03	0.0004	0.031	0.001	0.005	0.013	0	0
Хаджиите	Руда	0.02	0.0004	0.0006	0.003	0.062	0.01	7.16	0.006	0.58	0.09	0.011	0.001	0	0	0	0	0	0
Хаджиите	Руда	0.01	0.0004	0.002	0.002	0.005	0.003	3.57	0.005	1.8	0.014	0.014	0.001	0	0	0	0	0	0

Таблица III. Елементен състав на находки от производения център при Новосел, Община Шумен. PIXE-анализ, проведен в МТА Atomki, Debrecen, Hungary

Предмет	Na	Mg	Al	Si	P	S	Cl	K	Ca	Ti	Mn	Fe	Co	Ni	Cu	Zn	As	Ag	In	Sn	Sb	Ir	Pt	Pi	Pb	Bi	Тип сплав
Апликация	0	0	0	0	0,0214	0,1515	0,1188	0	0,0032	0,0101	0,0055	0,3598	0,0212	0,0837	91,42	0,2947	0,2952	0,1321	0,0193	2,627	0,067	0,0947	0,0001	0,0187	4,383	0,0171	оловно-капаен бронз
Апликация	0	0	0	0,1525	0,0333	0,089	0,1344	0	0,017	0,0145	0,0093	0,11	0,0117	0,0413	96,41	0,1966	0,1159	0,1269	0,0474	0,3888	0,0923	0,05	0	0,0339	1,945	0,0246	оловен бронз
Апликация	0	0	0	0	0,0363	0,2262	0,2132	0,0628	0,0359	0,0087	0,0115	0,1116	0,0097	0,0494	90,71	0,4704	0,3458	0,1971	0,038	1,345	0,1602	0	0	0,0481	5,841	0,0927	оловен бронз
Апликация	0	0	0	0,0248	0	0,4592	0,2064	0	0,0219	0,0088	0,0127	0,1145	0,0123	0,0261	88,52	0,5027	0,0627	0,0899	0	0,8314	0,0819	0,124	0,0007	0,0669	8,865	0,0134	оловен бронз
Апликация	1,316	0,27	1,816	3,945	4,316	0	3,293	0,8168	8,373	0,0368	0,0059	0,4716	0,001	0,0071	0,041	0,0084	0,3558	0	0	0	0,1918	0,0007	0,071	0,5129	75,27	0,4648	оловна
Прешлен	0	0,0744	0	0,1606	0,2091	2,281	1,538	0,0142	0,0959	0	0,0047	0,0417	0,0004	0,0076	0,0637	0	0,1173	0,0341	0,004	0,0275	0,1967	0	0,0753	0,4329	94,22	0,4627	оловна
Монета	0	0	0	0,1289	0,0483	0,434	0,0938	0	0,0165	0,0063	0,0076	0,07	0,0282	0,0824	97,51	0,1567	0,2727	0,0404	0,0199	0,0657	0,1304	0,0212	0	0,0262	0,8444	0,042	мед
Монета	0	0	0	0,1174	0	0,2105	0,1922	0,6635	0,0653	0,0095	0,0082	0,0505	0,0078	0,0356	96,28	0,2192	0,5824	0,0772	0,0119	0,0286	0,1903	0,046	0	0,0171	1,802	0,0486	мед

Таблица IV. Елементен състав на находки от производения център при Златар, Община Велики Преслав. PIXE-анализ, проведен в MTA Atomki, Debrecen, Hungary

Предмет	Na	Mg	Al	Si	P	S	Cl	K	Ca	Ti	Mn	Fe	Co	Ni	Cu	Zn	As	Ag	In	Sn	Sb	Ir	Pt	Au	Hg	Pb	Bi	Тип сплав	
Апликация	0	0.1041	0.5465	1.535	1.947	0	0.9006	0.1232	2.401	0.0426	0.0081	0.1435	0.0017	0.0048	0.0978	0.0016	0.2301	0.021	0.0058	0.0724	0.3234	0	0.064	0	0.037	0.2775	91.09	0.2468	оловна
Апликация	0	0	0.034	0.4772	0.0472	0.0993	0.1243	0	0.0318	0.011	0.0095	0.0741	0.0083	0.0388	90.19	0.2843	0.3638	0.1142	0.0249	1.119	0.1673	0.0441	0	0.0372	0.0839	0.0631	6.588	0.057	многокомпонентна
Апликация	0	0	0	0.8582	0.0137	0.8561	1.046	0.0256	0.0312	0.0222	0.0042	0.0283	0	0.0067	0.1176	0.001	0.0438	0.0106	0.0188	0.4414	0.0773	0	0.0828	0.0632	0.1115	0.5215	95.32	0.4294	оловна
Апликация	0	0.1713	0.255	0.2621	0	0.1039	0.1689	0	0.0241	0.0017	0.0109	0.2603	0.0203	0.0659	79.28	3.553	0.1557	0.1105	0.0049	5.922	0.0666	0.0534	0.0001	0.0286	0.0233	0.0329	9.649	0.0385	оловно-калаен бронз
Тока	0.6776	0.4567	0.5876	0.49	0	0	0.8833	0	0.0486	0.0601	0.0053	0.0367	0.0003	0.0072	0.1124	0	0.2849	0.0332	0.006	0	0.6126	0.0331	0.0778	0.0377	0.0934	0.45	95.92	0.3996	оловна
Тока	0	0	0	0.2518	0	0	0.2336	0	0.0799	0.0164	0.0084	0.2386	0.0287	0.0827	78.53	2.057	0.1767	0.1027	0.0255	6.785	0.1591	0.0002	0.0001	0.0391	0.0334	0.0525	11.09	0.0937	оловно-калаен бронз
Медалион	0	0	0	0.2235	0.0985	0.1383	0.5216	0	0.1228	0.0145	0.0087	0.2443	0.0122	0.0765	74.97	0.7116	0.1215	0.6082	0.022	16.1	0.0745	0.0005	0.0001	0.001	0.0049	0.0174	5.943	0.0239	калаено-оловен бронз
Печат	0	0.0019	0.2296	7.872	0.0965	0	0.2424	0.0098	0.2643	0.014	0.0033	0.0705	0.0129	0.0058	0.292	0.0258	0.242	0.0192	0	0	0.1976	0.0102	0.0835	0.0396	0.0861	0.4626	89.46	0.389	оловна
Печат	0	0	0.3944	0.7781	0	0.9613	2.157	0.2251	0.3312	0	0.0036	0.0385	0.0006	0.0076	0.0939	0.0013	0	0.0133	0	0.0862	0.2356	0	0.0502	0	0.0491	0.2838	94.16	0.1878	оловна
Слитък	0	0	0.174	2.429	0	0	0	0	0.1589	0	0.0028	0.0308	0.0576	0.0068	0.1862	0.0034	0.0899	0.0178	0.0237	0.0117	0.4701	0	0.0533	0.0001	0.0531	0.3621	95.74	0.266	оловна
Слитък	0	0	0	0.2792	0.0433	0.0661	0.0984	0.0056	0.0104	0.0039	0.0116	0.0848	0.0015	0.0368	70.19	28.75	0.173	0.0168	0	0	0	0.0106	0	0	0	0.003	0.2453	0	месинг
Слитък	0	0.722	0.4971	0.6114	0	0.1276	0.1693	0.0103	0.0209	0.0052	0.0086	0.095	0.0052	0.0276	71.4	26.63	0.1376	0.04	0.0413	0.0159	0.0116	0.0418	0.0179	0.0112	0.0006	0.0007	0.1987	0	месинг

Таблица V. Елементен състав на находки от производения център при Надарево, Община Търговище. PIXE-анализ, проведен в MTA Atomki, Debrecen, Hungary

Предмет	Na	Mg	Al	Si	P	S	Cl	K	Ca	Ti	Mn	Fe	Co	Ni	Cu	Zn	As	Ag	In	Sn	Sb	Ir	Pt	Au	Hg	Pb	Bi	Тип сплав				
Апликация	0	0.104	0.547	1.535	1.947	0	0.901	0.123	2.401	0.043	0.008	0.144	0.002	0.005	0.098	0.002	0.230	0.021	0.006	0.072	0.323	0	0.064	0	0.037	0.278	91.09	0.247	оловна			
Апликация	0	0	0.034	0.477	0.047	0.099	0.124	0	0.032	0.011	0.010	0.074	0.008	0.039	90.19	0.284	0.364	0.114	0.025	1.119	0.167	0.044	0	0.037	0.084	0.063	6.588	0.057	многокомпонентна			
Апликация	0	0	0	0.858	0.014	0.856	1.046	0.026	0.031	0.022	0.004	0.028	0	0.007	0.118	0.001	0.044	0.011	0.019	0.441	0.077	0	0.083	0.063	0.112	0.522	95.32	0.429	оловна			
Апликация	0	0.171	0.255	0.262	0	0.104	0.169	0	0.024	0.002	0.011	0.260	0.020	0.066	79.28	3.553	0.156	0.111	0.005	5.922	0.067	0.053	0.000	0.029	0.023	0.033	9.649	0.039	оловно-калаен бронз			
Тока	0.678	0.457	0.588	0.49	0	0	0.883	0	0.049	0.060	0.005	0.037	0.000	0.007	0.112	0	0.285	0.033	0.006	0	0.613	0.033	0.078	0.038	0.093	0.45	95.92	0.400	оловна			
Тока	0	0	0	0.252	0	0	0.234	0	0.080	0.016	0.008	0.239	0.029	0.083	78.53	2.057	0.177	0.103	0.026	6.785	0.159	0.000	0.000	0.039	0.033	0.053	11.09	0.094	оловно-калаен бронз			
Медалион	0	0	0	0.224	0.099	0.138	0.522	0	0.123	0.015	0.009	0.244	0.012	0.077	74.97	0.712	0.122	0.608	0.022	16.1	0.075	0.001	0.000	0.001	0.005	0.017	5.943	0.024	калаено-оловен бронз			
Печат	0	0.002	0.230	7.872	0.097	0	0.242	0.010	0.264	0.014	0.003	0.071	0.013	0.006	0.292	0.026	0.242	0.019	0	0	0.198	0.010	0.084	0.040	0.086	0.463	89.46	0.389	оловна			
Печат	0	0	0.394	0.778	0	0.961	2.157	0.225	0.331	0	0.004	0.039	0.001	0.008	0.094	0.001	0	0.013	0	0.086	0.236	0	0.050	0	0.049	0.284	94.16	0.188	оловна			
Слитък	0	0	0.174	2.429	0	0	0	0	0.159	0	0.003	0.031	0.058	0.007	0.186	0.003	0.090	0.018	0.024	0.012	0.470	0	0.053	0.000	0.053	0.362	95.74	0.266	оловна			
Слитък	0	0	0	0.279	0.043	0.066	0.098	0.006	0.010	0.004	0.012	0.085	0.002	0.037	70.19	28.75	0.173	0.017	0	0	0	0	0	0	0	0.011	0	0	0.003	0.245	0	месинг
Слитък	0	0.722	0.497	0.611	0	0.128	0.169	0.010	0.021	0.005	0.009	0.095	0.005	0.028	71.4	26.63	0.138	0.04	0.041	0.016	0.012	0.042	0.018	0.011	0.001	0.001	0.199	0	месинг			

Таблица IV – продължение

Златар	24438	0	0,003	0,0337	0,6308	0,001	0	0,0664	0	0,0153	0,003	0,0165	0,054	0,0105	0,0248	97	0,4243	0,0016	0,1261	0	0,3233	0,0159	0,1403	0,0173			0,0301	1,187	0,0033
Златар	24440	0	0	0,1848	11,97	0,3545	0	0,276	0,2933	0,7341	0	0,0179	0,1152	0,0358	0,0487	71,2	0,4548	0,5866	0,2641	0,017	5,567	0,1865	0,1318	0,0187			0,0426	7,646	0
Златар	24441	0	0,1025	1,366	18,04	0,6945	2,834	0,5804	0,6242	4,711	0,0592	0,0482	1,195	0,0167	0,0275	54,04	0,4621	0,7282	0,1774	0,0077	1,47	0,2255	0,0827	0,0741			0,0381	21,65	0,0815
Златар	24787	0	0	0	0,2111	0	0	0,4637	0	0,3649	0	0,0088	0,0894	0,0053	0,0211	40,09	1,017	0,022	54,37	0,1116	0,6394	0,0784	0,0262	0,0216			0,0021	1,199	0,168
Златар	24788	0	0	0	0,5186	0,0759	0,0252	0,1083	0,0268	0,0221	0	0,0037	0,0347	0	0,1856	96,15	0,2175	1,641	0,3475	0,0185	0,0885	0,1017	0,0099	0,0003			0,0188	0,3912	0,0402
Златар	24784	0,6562	0,6538	0,167	1,801	0,1698	0	0,2552	0	0,0554	0,0191	0,0105	0,1584	0,0106	0,1285	84,64	0,2142	1,185	0,1723	0	1,495	0,1309	0,0414	0	0	0,0003	0,0002	9,406	0,0219
Златар	24786	0	0	0	0,2411	0	0,0653	0,5166	0	0,4597	0	0,007	0,0819	0,0069	0,0284	42,22	0,2141	0,0277	49,33	0,0702	1,465	0	0,0945	0,0084	3,821	0,0455	0,0164	1,434	0,0387
Златар	24780	0	0	0,457	1,105	0	0,0784	0,6554	0,1989	0,0805	0,007	0,0122	0,121	0,0106	0,0078	96,61	0,2445	0,0743	0,1583	0,0174	0,0498	0,0343	0,0367	0	0,0075	0,0066	0,0181	0,0701	0,0215
Златар	24785	0	0	0	0	0	0	0,1742	0	0,0591	0,0151	0,0092	0,3399	0,02	0,036	83,67	7,409	0,3332	0,3104	0,0318	1,192	0,2335	0,0352	0,0035	0,022	0,0071	0,0212	6,158	0,031
Златар	24781	0	0	0	0,1663	0,0044	0	0,0272	0	0,1095	0,0082	0,0091	0,0657	0,0084	0,2129	80,28	0,1796	0,8235	0,1766	0	10,63	0,3305	0,0003	0,0003	0	0,0283	0,0054	6,891	0,0641
Златар	24782	0	0	0,2028	14,62	0	0	0,1151	0,009	0,097	0	0,0023	0,0431	0,0011	0,0097	0,141	0	0,2273	0,0306	0,0139	0,0224	0,4109	0	0,0647	0,0482	0,0989	0,4129	83,04	0,4709
Златар	24783	0	0,2587	0,1929	0,3241	0	0	0,3558	0	0,6285	0,0074	0,0012	0,0157	0,0029	0	6,359	0,2019	0	90,48	0,1282	0,2005	0	0	0,0055	0,5045	0,0035	0,0018	0,6137	0,12
Златар	24797	0	0	0,1068	7,279	0	0	0,428	0	0,2023	0	0,0081	0,0424	0,0044	0,0046	3,571	0,0306	0	1,468	0	0,166	0,2555	0	0,0478	0,0581	0,0454	0,3359	85,7	0,2988
Златар	24798	0	0,0534	0	0	0,0794	1,571	0	0	0	0	0,0018	0,0409	0,0013	0,0079	0,1482	0,0019	0	0,0411	0,0181	0,0122	0,2386	0	0,0524	0	0,05	0,3168	97,16	0,3298
Златар	24799	0	0	0	0,4406	0,0018	0,1371	0,1668	0	0,055	0,0061	0,0059	0,399	0,023	0,0241	79,38	11,74	0,0431	0,192	0,0302	2,813	0,0562	0,179	0,1001	0,5598	0,0414	0,0335	3,91	0

Таблица V – продължение

24.(21)	Апликация	Надарево	24641	0	0,1041	0,5465	1,535	1,947	0	0,9006	0,1232	2,401	0,0426	0,0081	0,1435	0,0017	0,0048	0,0978	0,0016	0,2301	0,021	0,0058	0,0724	0,3234	0	0,064	0	0,037	0,2775	91,09	0,2468
25.(24)	Апликация	Надарево	24778	0	0	0,034	0,4772	0,0472	0,0993	0,1243	0	0,0318	0,011	0,0095	0,0741	0,0083	0,0388	90,19	0,2843	0,3638	0,1142	0,0249	1,119	0,1673	0,0441	0	0,0372	0,0839	0,0631	6,588	0,057
26.(22)	Апликация	Надарево	24639	0	0	0	0,8582	0,0137	0,8561	1,046	0,0256	0,0312	0,0222	0,0042	0,0283	0	0,0067	0,1176	0,001	0,0438	0,0106	0,0188	0,4414	0,0773	0	0,0828	0,0632	0,1115	0,5215	95,32	0,4294
27.(23)	Апликация	Надарево	24774	0	0,1713	0,255	0,2621	0	0,1039	0,1689	0	0,0241	0,0017	0,0109	0,2603	0,0203	0,0659	79,28	3,553	0,1557	0,1105	0,0049	5,922	0,0666	0,0534	0,0001	0,0286	0,0233	0,0329	9,649	0,0385
28.(16)	Тока	Надарево	24481	0,6776	0,4567	0,5876	0,49	0	0	0,8833	0	0,0486	0,0601	0,0053	0,0367	0,0003	0,0072	0,1124	0	0,2849	0,0332	0,006	0	0,6126	0,0331	0,0778	0,0377	0,0934	0,45	95,92	0,3996
29.(18)	Тока	Надарево	24584	0	0	0	0,2518	0	0	0,2336	0	0,0799	0,0164	0,0084	0,2386	0,0287	0,0827	78,53	2,057	0,1767	0,1027	0,0255	6,785	0,1591	0,0002	0,0001	0,0391	0,0334	0,0525	11,09	0,0937
30.(17)	Медалион	Надарево	24527	0	0	0	0,2235	0,0985	0,1383	0,5216	0	0,1228	0,0145	0,0087	0,2443	0,0122	0,0765	74,97	0,7116	0,1215	0,6082	0,022	16,1	0,0745	0,0005	0,0001	0,001	0,0049	0,0174	5,943	0,0239
31.(19)	Печат	Надарево	24586	0	0,0019	0,2296	7,872	0,0965	0	0,2424	0,0098	0,2643	0,014	0,0033	0,0705	0,0129	0,0058	0,292	0,0258	0,242	0,0192	0	0	0,1976	0,0102	0,0835	0,0396	0,0861	0,4626	89,46	0,389
32.(20)	Печат	Надарево	24636	0	0	0,3944	0,7781	0	0,9613	2,157	0,2251	0,3312	0	0,0036	0,0385	0,0006	0,0076	0,0939	0,0013	0	0,0133	0	0,0862	0,2356	0	0,0502	0	0,0491	0,2838	94,16	0,1878
33.(25)	Слитък	Надарево	24787	0	0	0,174	2,429	0	0	0	0	0,1589	0	0,0028	0,0308	0,0576	0,0068	0,1862	0,0034	0,0899	0,0178	0,0237	0,0117	0,4701	0	0,0533	0,0001	0,0531	0,3621	95,74	0,266
34.(26)	Слитък	Надарево	24788	0	0	0	0,2792	0,0433	0,0661	0,0984	0,0056	0,0104	0,0039	0,0116	0,0848	0,0015	0,0368	70,19	28,75	0,173	0,0168	0	0	0	0,0106	0	0	0	0,003	0,2453	0
35.(27)	Слитък	Надарево	24789	0	0,722	0,4971	0,6114	0	0,1276	0,1693	0,0103	0,0209	0,0052	0,0086	0,095	0,0052	0,0276	71,4	26,63	0,1376	0,04	0,0413	0,0159	0,0116	0,0418	0,0179	0,0112	0,0006	0,0007	0,1987	0

ЛИТЕРАТУРА

- Барцева, Вознесенская, Черных:** Т. Барцева, Г. Вознесенская, Е. Черных. Металл Черняховской культуры. Москва, 1972.
- Богданов 1987:** Б. Богданов. Медните находища в България. София, 1987.
- Бонев, Дончева 2011:** Ст. Бонев, С. Дончева. Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. В. Търново, 2011.
- Бровендер, Отрощенко, Пряхин 2010:** Ю. Бровендер, В. Отрощенко, А. Пряхин. Картамиський комплекс гірничометалургійних пам'яток бронзового віку в центральному Донбасі. – *Археологія*, 2010, № 2, 87–101.
- Василев 1988:** В. Василев. Бронзови съдове от некропола при Требенище. – В: *Разкопки и проучвания*, XIX, 1988, 7–27.
- Велков 1965:** В. Велков. Нови данни за икономиката и историята на античния град при днешното Малко Търново. – В: *Известия на народния музей Бургас*, 2, 1965, 75–99.
- Велков 1972:** В. Велков. Рудодобиване и минно дело в Древна Тракия. – В: *Годишник на Националния политехнически музей*, 2, 1972, 21–39.
- Георгиев 1987:** Г. Георгиев. Полезните изкопаеми от времето на траките. София, 1987.
- Герасимов 1938:** Т. Герасимов. Съкровище от бронзови стрели-монети. – В: *Известия на Българския археологически институт*, XII, 1938, 424–427.
- Григорян, Соловов, Кувин 1983:** С. Григорян, А. Соловов, М. Кувин. Инструкция по геохимическим методам поисков рудных месторождений. Москва, 1983.
- Делев 1990:** П. Делев. Археологически и епиграфски паметници. – В: *Странджа – древност и съвремие*. София, 1990, 141–150.
- Дончева 2015:** С. Дончева. Калъпи и матрици от българското средновековие (IX–XIV в.). Велико Търново, 2015.
- Златарски 1908:** В. Златарски. Известията на българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 24, 1908, 65–70.
- Иречек 1974:** К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974.
- Йовчев 1952:** Й. Йовчев. Полезни изкопаеми. Ч. I. Т. 1. София, 1952.
- Кацаров 1931–1932:** И. Кацаров. Тракия в Омировия епос. – В: *Известия на Българското историческо дружество*, XI–XII, 1931–1932, 122–135.
- Ковачев 1994:** В. Ковачев. Медните находища в България и възможностите за тяхната експлоатация в древността. – В: *Проблеми на най-ранната металургия. Сборник статии* (= *Трудове на Минно-геоложкия университет*, 4). София, 1994, 90–119.
- Лещаков 2002:** К. Лещаков. Теренни обхождания в землищата на с. Резово и Синеморец през 2001 г. – В: *Археологически открития и разкопки през 2002 г.* София, 2002, 36–38.
- Лещаков, Класнаков 2011:** П. Лещаков, М. Класнаков. Теренни археологически издирвания в Медни рид. – В: *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* София, 2011, 581–585.
- Лещаков, Димитров, Кунзе 2011:** П. Лещаков, К. Димитров, Р. Кунзе. Издирвания на археологически обекти в Росенското и Върлибряжкото рудни полета. – В: *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* София, 2011, 849–852.
- Лещаков и др. 2012:** Сондажни археологически разкопки в рида Мечковец. – В: *Археологически открития и разкопки през 2011 г.* София, 2012, 133–135.
- Панайотов, Йорданов 1975:** И. Панайотов, К. Йорданов. По въпроса за минното дело и металургията в Тракия през бронзовата и желязната епохи. – В: *Първи симпозиум*

по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна, 3–6 ноември 1975. Т. I. Варна, 1975, 24–37.

- Радославов 1948:** Б. Радославов. Минното дело в развитието на човешката култура. София, 1948.
- Селимханов 1957:** И. Селимханов. О химическом исследовании древних металлических предметов из раскопок на территории Азербайджанской ССР. – *Советская археология*, 1957, № 3, 105–113.
- Тодорова 1994:** Х. Тодорова. Най-ранната металургия в България. – В: *Проблеми на най-ранната металургия. Сборник статии (= Трудове на Минно-геоложкия университет, 4)*. София, 1994, 5–13.
- Фоняков 1991:** Д. Фоняков. Цветной металл Торопца. – *Советская археология*, 1991, № 2, 217–231.
- Черных 1978:** Е. Черных. Горное дело и металургия в древнейшей Болгарии. София, 1978.
- Baylej et al. 2014:** J. Baylej, J. Cotton, T. Rehren, E. Pernicka. A Saxon brass bar ingot cache from Kingsway, London. – In: *Hidden Histories and Records of Antiquity Essays on Saxon and Medieval London*. Ed by J. Cotton, J. Hall, J. Keily, R. Sherris, R. Stephenson (= *London and Middlesex Archaeological Society Special Paper 17*). London, 2014, 121–128.
- Dimitrov, Stoychev 2018:** K. Dimitrov, R. Stoychev. The East Balkan Region as a Source of Precious and Non-ferrous Metals from Prehistory to the Roman Period. – In: *Gold and Bronze. Metals, Technologies and Interregional Contacts in the Bronze Age*. Sofia, 2018, 53–54.
- Doncheva et al. 2012:** S. Doncheva, G. Tsekova, I. Penev, E. Nikolova, E. Furu, Z. Szikszai, I. Uzonyi. Elemental composition of metal artifacts from the Early Medieval centre for artistic metal finds near the village of Novosel, Shumen region, Bulgaria. – *Archaeologia Bulgarica*, XVI, 2012, № 1, 67–82.
- Doncheva et al. 2013:** S. Doncheva, G. Tsekova, I. Penev, E. Nikolova, E. Furu, Z. Szikszai, I. Uzonyi. Elemental Composition of Metal Artefacts from the 10th c. Metal Art Centre Near the Village of Zlatar, Preslav region, NE Bulgaria Bulgaria – *Archaeologia Bulgarica*, XVII, 2013, № 1, 71–85.
- Pernicka 1999:** E. Pernicka. Trace element fingerprinting of ancient copper: a guide of technology or provenance? – In: *Metals in Antiquity*. Ed. by S. Young, A. M. Pollard; P. Budd, R. A. Ixer (= *BAR International Series*, 792). Oxford, 1999, 163–171.
- Pernicka et al. 1997:** E. Pernicka, F. Begemann, S. Schmitt-Strecker, H. Todorova, I. Kuleff. Prehistoric copper in Bulgaria. Its composition and provenance. – *Eurasia Antiqua*, 3, 1997, 40–181.
- Tylecote, Ghaznavi, Boydell 1977:** R. Tylecote, H. Ghaznavi, P. Boydell. Partitioning of the trace elements between the ores, fluxes, slags and metal during the smelting of copper. – *Journal of Archaeological Science*, 4, 1977, 305–333.

THE STRANDZA ORE FIELDS – SOURCE OF RAW MATERIALS FOR THE PRODUCTION OF METAL ART IN MEDIEVAL BULGARIA

Associate Professor Dr. **Stella Doncheva**

*National Archaeological Institute with Museum, Branch Shumen
donchevastela@yahoo.com*

The discovery of the 10th Century metal production centres in the vicinity of the capital Preslav – near Novosel and Zlatar – gives a new direction to medieval Bulgarian archaeology. The centres are specialized in the production of bronze and precious metal products. The main activity is the production of artistic metal. No ore is smelted here, so there are no remains of metallurgical furnaces, ores and waste materials accompanying such activity. The study of the production centers clarifies some issues related to the location and role of a large number of articles, similar to those of the workshops here, located in different places – fortresses and early medieval settlements from the 10th century.

More than 2,200 finds have been found at both sites so far (Fig. 1). Most of them are metal products, with belt sets details are prevailing. Among them are buckles, mounts strap ends (Fig. 2). Also found were cult objects – crosses and medallions, as well as jewellery – rings and earrings, single and double hanging seals (Fig. 3). The typical pottery and found coins of Leo VI (866–912), Romanos I Lecapenos (920–944), Constantine VII and Romanos II (945–950), most of which were cast in production centres, determined their activity in the first half and middle of 10th century.

One of the most important questions is related to the sources of raw materials for this large-scale and very well-organized production. Observations show that the raw materials were received mainly in two directions – scrap and fresh metal. The use of end-of-life products, waste product or collected and melted from earlier epochs, is evidenced by the large quantities found in all production complexes. The other source of raw material is metal ingots. The use of metal ingots was widespread in Central and Western Europe during the Middle Ages.

The popularity is due to the convenience of carrying these shapes and the easy separation of small pieces from them. As a result of elemental analyses, we can summarize that there are several types of alloys – copper, lead bronze, brass, lead brass, tin-lead bronze, tin bronze. The ingots are made of multicomponent alloy – tin-lead bronze, tin bronze, lead bronze, which except tin and lead contains all other elements only in a fraction of a percent. The additives are imported mainly through the source ores and then from the scrap metal.

One of the main and proven sources of copper production in different historical epochs is the Burgas-Strandzha ore region, where copper metallurgy has existed without interruption from the most ancient times to the late Middle Ages. The large-scale developments, which are one of the largest not only for the region but also for the whole country, have satisfied not only the production centres from the 10th century to the capital Preslav, but also other regions of the country, but probably also places outside it. The comparative presentation of the results of elemental analyses of raw materials and products from metal processing complexes on the one hand and samples from ore sources in the Burgas-Strandzha region on the other contributes most to the confirmation of the organized movement of raw materials and metals at that time.

СИНЕМОРЕЦ – СЕЛИЩЕТО С МНОГО ИМЕНА

д-р Атанас Орачев

Сдружение „Черноморска Странджа“
aso_1953@abv.bg

Синеморското крайбрежие е част от Странджа планина¹ и тук могат да се наблюдават най-различни вулканогенни скали² и полиметални минерализации.³ Планината е ниска и полегати ридове оформят нейния облик. Те обаче са ограничени от дълбоко всечени речни долини и долове по начин (Фиг. 1), който я прави една от най-трудно проходимите балкански планини. Трудно проходими са и ахтополското и синеморското землища, като дори и римският обществен път (Фиг. 2) ги е заобиколил.⁴ Фактът позволява да се разбере защо в сравнителен черноморски план те остават толкова слабо познати на античните автори. Същевременно бреговата ивица е ориентирана на югоизток, в розата на ветровете преобладава североизточният вятър, липсват дълбоки добре защитени заливи (Фиг. 3), местните рибари са принудени да изграждат на брега своите специфични „скарри“ за лодки (Фиг. 4) и крайбрежието може да се определи като най-опасно за навигацията в сравнение с останалото Черноморие.⁵

Писмените сведения за Странджанското крайбрежие между реките Велека и Резовска са твърде малко и ситуацията нямаше как да не изведе на първо място данните на археологията, но и до днес районът е слабо проучен.⁶ Пръв прави систематизация на познатата му информация за Синеморец Г. поп Аянов.⁷ Следват го Г. Горов⁸ и Кр. Кънчев,⁹ а сериозните изследвания стартира В. Бешелиев, който

¹ Крайбрежието на юг от Велека представлява вулканогенен клифов бряг – вж. прегледа на Орачев 2019: 31 сл.

² Скалните видове са представени от разнообразни формирания – вж. Георгиев, Балканска 2014.

³ Последните вероятно започват да се обработват още преди седем хилядолетия, за да положат основите на първата световна металургия – Orachev 2018.

⁴ Орачев 2019: 92–93.

⁵ Тук са регистрирани най-много корабокрушения в сравнителен черноморски план – Орачев 2013.

⁶ Бургаски окръг остана единствен без публикувана „Археологическа карта“.

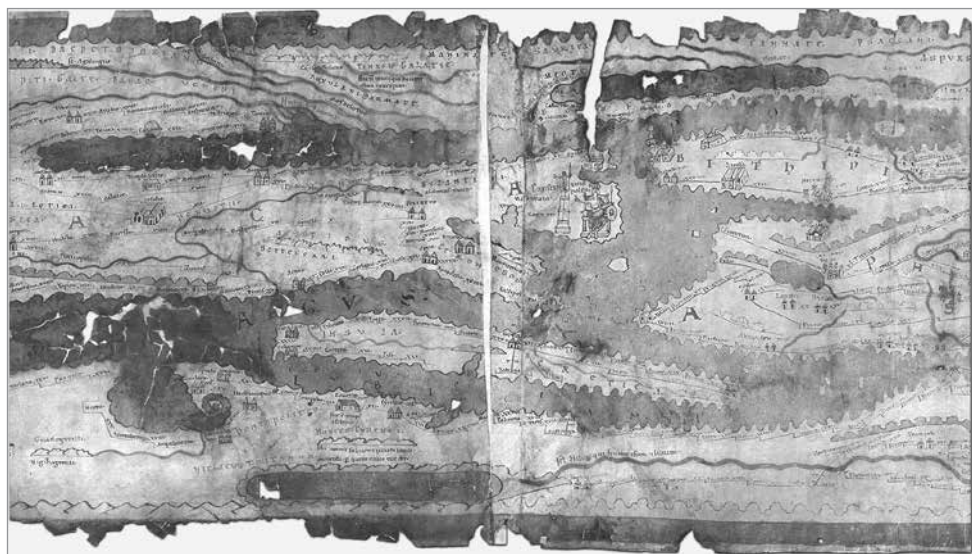
⁷ Аянов 1938.

⁸ Горов 1957, 1968.

⁹ Кънчев 1938.

Фиг. 1. Изглед от дълбоко всечено то легло на р. Велека с околните ридове. Сн. Александър Иванов

Фиг. 2. Сглобка на две секции на римската пътна карта *Tabula Peutingeriana*. В нейния „архетип“ са били направен корекции по време на „Първата тетрархия“ или някъде по-късно през IV в. (Weber 1976: 21–22). Те са се дължали и на израждането на нови трасета в сравнение с *Itinerarium Antonini* и *Itinerarium Burdigalense/Hierosolymitanum* и сега (вместо към *Deultum*) крайбрежният път след *Ancialis* (Анхиало, дн. Поморие) поема към *Arpollonia* (дн. Созопол), преминава през *Terra* (пред днешното устие на Ропотамо), за да достигне *Burtico* (между Лозенец и залива Арапя на полуостров Верготи). Оттам пътят е поемал към Бродилово, навлизал е в Странджа и е заобикалял тукашното крайбрежие

Фиг. 3. Изглед от синеморското крайбрежие. Сн. Александър Иванов

Фиг. 4. Изглед от залива Свети Яни с Чекека и издигнатите скари за лодки, които започнаха да се наричат хелинги. Сн. Александър Иванов

анализира античните известия за странджанските реки.¹⁰ П. Коледаров пък систематизира данните за тукашните пристанища,¹¹ част от които Б. Димитров изобщо не взема предвид.¹² През 1984 г. представих (ведно с Д. Попов и П. Колев) наличните писмени известия и картографските материали¹³ и огледах палеогеографските и античните данни за крайбрежието.¹⁴ Пак там П. Делев представи странджанската селищна система,¹⁵ а въз основа на котвените находки ведно с Б. Димитров описахме пристанищната система,¹⁶ която по-късно коригирах въз основа на един гръцки портоланен текст.¹⁷ Последваха подводните проучвания на експедиция „Космос“¹⁸ в залива Потамя-

¹⁰ Beševliev 1975.

¹¹ Koledarov 1970; вж. и Коледаров 1984.

¹² Димитров 1982, 1983.

¹³ Колев, Попов, Орачев 1990.

¹⁴ Орачев 1990.

¹⁵ Делев 1990 и по-късно от него я заимства Карайотов 1999.

¹⁶ Димитров, Орачев 1982.

¹⁷ Орачев, Русинов 1988.

¹⁸ Родев 1985.

та,¹⁹ а данни за пристанищната система представиха К. Порожанов²⁰, М. Лазаров²¹ и М. Гюзелев.²² През 2002 г. изложих своите виждания за основните етапи в хода на бреговата ивица за последните 10 000 години,²³ които уточних през 2013 г. спрямо наличието или липсата на по-стари холоценски пясъчни коси и съответно на условията да се запазят или да разнасят потъналите под вода селища.²⁴ К. Господинов се опита да коригира идентификациите на античните имена на Велека и Резовска на В. Бешевлиев²⁵ и по-късно да локализира „Авлейхос“.²⁶

През 2006 г. Д. Агре започна проучвания на „тюризиса“²⁷ край Велека и на прилежащия тракийски некропол.²⁸ Те (наред с новопридобити материали от акваторията и теренните наблюдения) ми позволиха да направя ревизия на селищната и пристанищната система между реките Кара ач и Резовска.²⁹ За целта разработих и нова типология на оловно-дървените котви³⁰ (спрямо онази на D. Haldane³¹) и прецизирах датировките на Г. Капитан³² за железните. Наличните данни и наблюдения за тукашното рударство и металургия пък представих в монографичен труд.³³

Османски документи с данни за региона публикуват П. Дорев,³⁴ Е. Грозданова и Ст. Андреев,³⁵ Б. Цветкова и Ат. Попов³⁶ и Цв. Рай-

¹⁹ Velkov 1986; Велков и др. 1988.

²⁰ Порожанов 2000.

²¹ Лазаров 2009.

²² Gyuzelev 2008.

²³ Орачев 2002.

²⁴ Orachev 2013. Тук голямо значение имаше проучването на палеодолините на Странджанските реки (Христова 2011).

²⁵ Господинов 2002.

²⁶ Господинов 2013.

²⁷ Агре 2016.

²⁸ Агре 2007, 2008.

²⁹ Орачев 2017.

³⁰ Вж. нова типология на оловно-дървените и железните черноморски котви последно у Орачев 2019.

³¹ Haldane 1986, 1986a.

³² Karitän 1984, която беше възприета и в българската литература (вж. напр. Лазаров 2009). Датировките на черноморските котви обаче се различават от онези на средиземноморските дори само заради факта, че Източната Римска империя съществува до 1453 г. и железните котви на нейния боен флот в действителност не са претърпели сериозни технологични и конструктивни промени.

³³ Орачев 2018; Orachev 2018.

³⁴ Дорев 1940.

³⁵ Грозданова, Андреев 1980.

³⁶ Цветкова, Попов 1982.

чевска.³⁷ Сл. Гребенарова и Л. Димитрова обобщиха вярванията за риболова,³⁸ а Г. Мафрофридис разгледа данните за даляните.³⁹ Изследванията на Ст. Райчевски,⁴⁰ Д. Радойнова,⁴¹ И. Прокопов, К. Порожанов и Щ. Щерионов⁴² съдържат информации и анализи за историята, ономастиката, преселванията и етнографията на региона. Н.-Ж. Комгумрф⁴³ и Ст. Трифонов⁴⁴ описаха независимо един от друг последиците от решенията на Берлинския конгрес от 1878 г. и последвалите административни промени и бежански процеси.

* * *

За всяко комплексно проучване на дадена селищна система е важна достигнатата до наши дни микротопонимия.⁴⁵ За Синеморец са важни и неговите имена, които в различните изследвания и документи се предават твърде различно: *Αὐλαίου τεῖχος*, *Aulaei toenia*, *Aulaeum*, *Viopoli*, *Авеболи*, *Adeboli*, *Gatadjio*, *Galadschio*, „Галаджио – Галазьо“, *Галанджос*, *Гланджос/Кланиче*, *Галанджа*, *Каланджа*, *Kalenschas*, *Kalendoköi*, *Ганада-Ани* и *Синьоморец*.⁴⁶ Някои от тях са продукт на езиковата фантазия на някои пътешественици, картографи и изследователи или пък на техния „лош слух“, но реалните сред тях се дължат на разноезично население. Казано по друг начин, ситуацията значимо се различава от онази с имената на Апология-Созопол⁴⁷ и изисква своето обяснение.

За пръв път крайбрежното селище се споменава в „Периплос на Евксински Понт“,⁴⁸ където Флавий Ариан (някъде след 130 г. сл. Хр.) е маркирал *Αὐλαίου τεῖχος*.⁴⁹ Към края на XIII в. в следващия хроно-

³⁷ Райчевска 1995.

³⁸ Гребенарова, Димитрова 1985.

³⁹ Маврофридис 1992.

⁴⁰ Райчевски 2008, 2001, 1994.

⁴¹ Радойнова 2010.

⁴² Прокопов, Порожанов, Щерионов 2008, 1999.

⁴³ Комгумрф 1983.

⁴⁴ Трифонов 1992, 1985, 1976.

⁴⁵ Тя се извлича от старите топографски карти, анкети с местното население и т. нар. горски карти в мащаб 1:5000, които изискват самостоятелно изследване (Орачев 2019).

⁴⁶ Срв. Трифонов 2002; Gyuzelev 2008.

⁴⁷ Вж. Gyuzelev 2018: 245 sqq.

⁴⁸ Arr. PPE 24.6 (ed. Mullerus, GGM 1).

⁴⁹ Първата част на *Αὐλαίου τεῖχος* се мислеше за лично име, превеждаше се „стената на Авлай“ (Кацаров, Дечев 1949: 308) и се свързваше с Ахтопол. Това погрешно мнение влиза в обръщение и заради авторитета на Абрахам Ортелиус и неговата историческа карта „Евксински Понт“. В нея той „превежда“ *Αὐλαίου τεῖχος* на латински *Aulai toenia* (Фиг. 5).

логично „Ориентир за корабоплаване“ се отбелязва Viopoli,⁵⁰ което погрешно се идентифицира с Ахтопол.⁵¹ Е. Енехолм през 1829 г. обаче е записал: „Село Галаджио или Каланджа. При това селище, отстоящо на четири версти от морето, протича река със същото наименование, при чието устие има неголям пристан Авеболи“.⁵² В картографията това Авеболи се маркира или преосмисля различно,⁵³ а Viopoli отговаря на деформираното от османците Авеболи.⁵⁴

Названието на това селище в османските документи се транскрибира *Kalanča*, а на български *Каланджа*.⁵⁵ *Kalanča* обаче се дължи на *kala/kale* (*крепост*) и дава производното *каланча*.⁵⁶ Името навлиза и в руския език след като турците прогонват донските казаците и построяват през 1640 г. две срещуположни каланчи за охраната на подстъпите към крепостта Азов.⁵⁷ Следователно произходът на името става ясенпреведат Αὐλαίου τεῖχος на *Kalanča* (буквално *Отбранителна кула – Каланча*).

Кр. Кънчев записва, че гръцкото име на Синеморец е било *Галазъо* (*светло, небесно синьо*), което турците уж преосмислили на *Калънджа* (*Дебелец*).⁵⁸ Пише се, че до 1914 г. било съществувало село, което се намирало на друго място – в м. Юрта.⁵⁹ Е. Енехолм обаче преброява през 1828 г. „само 30 български къщи“,⁶⁰ а Г. Горов заявява, че „до 1914 г. Синеморец е било заселено с гърци“, но твърдението му се разминава с фактите.⁶¹ Бъркотията около етническия характер на населението

⁵⁰ В *Lo Compasso de navigare* (по кодекс Hamilton 396 – Debanne 2011).

⁵¹ Гордеев 2014: 25; срв. Димитров 1984.

⁵² Энегольм 1830: 123.

⁵³ В „Ландшафта на Румелия“ от 1791 г. Франц фон Райли изписва Adeboli на разстояние от устието на неименувана река (*Фиг. 6*), макар през 1786 г. фон Броняр вече да е изписал Kalenschas (Ников 1931: 29). Примерен е и случаят с Кристиан Готлиб Райхард, който в „Европейската част на Турската империя“ от 1821 г. е обозначил Kalendoköi (*Фиг. 7*). Греши и Джеймс Уайд: в своята книга „Military scetch of the Country between the Danube and Constantinople“ от 1829 г. той дава *Gatadjio* (Стоименов 2011: V.10). Това изписване изглежда повлияно от италианското Gatoroli, а разчитането *Galadjio* и оттам *Галазъо* е погрешно.

⁵⁴ За Енехолм то е идентично с името на Велека и се е намирало при нейното тогавашно устие (Энегольм 1830: 123).

⁵⁵ Вж. различните изписвания на „Каланджа“ в документацията у Орачев 2019.

⁵⁶ Max Vasmer е категоричен: „*каланчѣ Заимств. из тюрк. *kala(n)ča от тур. kala „крепостъ“ – вж. <https://lexicography.online/etymology/vasmer/к/каланча>. Ср. Фасмер 1986: 165.

⁵⁷ Вж. за двете османски каланчи пред крепостта Азов прегледа на Воеск 2009.

⁵⁸ Кънчев 1939: 202–203; вж. също Мичев, Коледаров 1989.

⁵⁹ Вж. последно Карайотов 1999: 74–75.

⁶⁰ Энегольм 1830: 123.

⁶¹ Горов 1957: 25: „До 1914 г. Синеморец е било заселено с гърци. След тяхното изселване тук са се настанили тракийски преселници, предимно от с. Блаца, и по няколко семейства от

на Черноморска Странджа се дължи не на липса на информация в наличната база данни, а на предпоставени твърдения.⁶² Примерни са тъкмо достигналите до наши дни имена, защото микротопонимията не е само един от източниците за установяване на стари или новопоявили се селища, пристанища, махали, имения (чифлици), но и на общностни ситуации.⁶³

През 1967 г. странджанската микротопонимия частично е анализирана от Ив. Гълъбов,⁶⁴ когото следват Ст. Райчевски⁶⁵ и Кр. Дюлгерова.⁶⁶ Систематизацията на крайбрежните имена обаче е дело на военния моряк Тр. Трифонов. Той ги нанася на карта (*Фиг. 8*), а в текста изрежда: *Пясъка, Чекека, Изгорелите РК-та, Безестена, Капитан Григоровия камък, Бутамята, Липите, Разделената канара, Тюленовата пещера, Гълъбите, Пехливан дере, Листи, Коларовия далян, Силистар и Кастрич*.⁶⁷ Капитан Трифонов е пропуснал някои имена, а те освен гръцки имат и български характер, който не се дължи само на придошлите през 1913 г. бежанци. Покрай речното и морското крайбрежие в днешното землище на с. Синеморец са значими следните наименования:

Худру

П. Делев отбелязва „в м. Худру се намира стар градеж (?)“,⁶⁸ а на топографската карта К-37-В-а са маркирани *Малък* и *Голям Худру* (*Фиг. 9*). Останки от стари градежи и днес личат на около 300–400 м от м. Царското кладенче в подножието на *Малък Худру*. Етимологията на името следва да се търси в ирано-малоазийското *Houdru*. Името е субстратно спрямо идването на българските бежанци през 1913 г. (каквото е случая и с нос *Хондрус* в землището на с. Резово). Микротопонимът изисква допълнителни проучвания: възможно е той да е „чут“ през езика на местните юруци,⁶⁹ но е по-вероятно да се дължи

Маджура и Сереген. Останали са и две-три семейства кореняци гърци“. Той е „изгървал“ *Кадънкъой, Цикнихор, Чонгора и Яна*, а Стою Шишков известява, че през 1898 г. в Каланджа е имало 7 гръцки и 5 български къщи – Орачев 2019: 126 сл.

⁶² Вж. за проблематиката обзора на Бешевлиев 1938; срв. напр. Лулева 2006.

⁶³ По правило в дохристиянските периоди не бива да се мисли за „етноси“ (вж. за основните етапи в развитието на представите за „етнос“ и „нация“ Орачев 2018: 38 сл.).

⁶⁴ Гълъбов 1967.

⁶⁵ Райчевски 2001.

⁶⁶ Дюлгерова 2013.

⁶⁷ Трифонов 2002.

⁶⁸ Делев 1990: 130.

⁶⁹ Юруците в Странджа се заселват тук още през 1623–1624 г. (Грозданова Андреев 1980: 82). Те са номадска общност с огузко потекло (Grousset 1991: 148), част от която при-

на малоазийско гръкоезично население, което е заселвано на няколко пъти в областта.⁷⁰

Селмата

Приток на Велека в топографската карта *K-37-B-a*, а името изглежда иранско и субстратно. В малоазийско-персийската митологична диванска поезия на селджуките се засича един *Селм*, син на Феридун,⁷¹ но *selm - zelm* е продуктивно и в иранския пласт на тракийския език. В него се откриват Сел(ю)м-брия (Σηλυμβρία),⁷² личното име Σελμουτας и редица други със втора съставка *-селм* и *-зелм*,⁷³ а към същата основа спадат и имената с основа *Σερμ*.⁷⁴ Словопооявата може да произлиза и от „салма“ (зимник), което в българския език е тракийско, заради множеството имена с основа *Σαλμ - Ζαλμ*.⁷⁵

Малката батища

Маркирана в топографската карта *K-37-B-a* и се ограничава от запад с р. *Селмата* и нейното име стои изолирано за Странджа. То възхожда към **bāta*, което изглежда заемка от иранското **pāti - господар*.⁷⁶ *Батища* е субстратно, спада към редките имена в българската езикова територия и изисква допълнителни проучвания.⁷⁷

Юртът — Авеболи — Каланча

Юртът е отбелязан в топографската карта *K-37-B-a* и се въздига като платовидно възвишение над р. Велека. Представлява просторна поляна (разделена на две от млади самораслеци) и тук в разро-вените от диви прасета площи се намират разнообразни фрагменти

ижда на Балканите от Югоизточна Анадола. Според Г. п. Аянов (1938), групи заселници идват в Странджа от родопските оджаци и през 1861 г. (в резултат на необявено официално руско-турско споразумение за размяна на население), като се били настанили в *Евренезово*, *Карамлък* (дн. Младежко), *Дингизово* (дн. Моряне), *Текенджа* (дн. Граничар), *Бакаджик* (заличено от картата с населените места през 1922 г.) и *Карабалиево* (дн. Караабалар, Лозенградско).

⁷⁰ Орачев 2019: 103 сл.

⁷¹ Хасан 2018: 146 с пос. лит.

⁷² Detschew 1976: 437–438.

⁷³ Ibidem, 181.

⁷⁴ Добрият пример тук е близкия *Салмю-десос* (Detschew 1976 432–433).

⁷⁵ Detschew 1976: s.v.; срв. Stronk 1986 и посл. Янакиева 2009.

⁷⁶ Срв. <https://lexicography.online/etymology/vasmer/б/батя>.

⁷⁷ Подобно название се засича например в землището на родопското с. Фогиново – Балкански 1977.

средновековна керамика и кремъци от диканя.⁷⁸ В североизточната долна част на поляната личат следи от воденица. Местоположението на Юрта съвпада с известните от полковник Енехолм „четири версти от морето“. Локализацията и наличните материали отговарят на значението на наименованието юрт (юртлук, юртище) – „старо селище, празно място в селище“, на които се приписва тюркски характер.⁷⁹

Времето на основаването на тази крайречна Каланча не е ясно. Един документ от 1498 г. известява, че Каланча влиза в зима, който обхваща 12 села в *нахия Агатоболу*.⁸⁰ През и след 1626 г. запорожките казаци пирастват и разграбват агатополския манастир „Св. Йоан Продром“.⁸¹ Изглежда центърът на крайбрежния зиамет с „бейската“ кула в него, където разкопките на Д. Агре документираха живот от XV в. насетне,⁸² престава да съществува в резултат именно на този казашки набег. Дали населението на крайбрежната *Каланджа-Авеболи* не е избягало нагоре по Велека, за да основе селището в м. Юрта, има тепърва да се установява. Само археологическите разкопки в м. Юрта, където не открих нито един фрагмент от характерната за XIV–XVI в. ромейска сграфито керамика и османска гледжосана керамика, ще потвърдят или отхвърлят наблюдението. При всички случаи селото през XVIII и първата половина на XIX в. се е намирало в м. Юрта, а крайбрежната Каланча е била възстановена още след Османското завоевание и ще да е съществувала докъм 1626 г. В историографията е прието, че и населението на крайбрежно *Резово* бяга от пиратите нагоре по р. Резовска, за да основе Старо Резово.⁸³

Чифлик Палахрон

Открива се в Руската топографска карта от 1884 г. (*Фиг. 10*), където маркира обширна площ между р. Велека и морския бряг. Гръцкото *Палахронос* ми позволява да установя наличието на *Старовремско имение* (*Чифлик Палахронъ*). То е било заварено от османските завоеватели.

⁷⁸ Те бяха фиксирани в западната (горна) част на поляната по време на експедицията на Историческия факултет на СУ „Климент Охридски“ и Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“. Благодаря на доц. Ал. Миланова, д-р Й. Йотов, Н. Пенев и Хр. Койяс, с които направихме теренен оглед през пролетта на 2019 г.

⁷⁹ Grannes 1996: 208; вж. за турцизмите в българския език и Стаменов, Колева-Звънчарова 2017; Стаменов 2011.

⁸⁰ Грозданова, Андреев 1980: 86; срв. Цветкова, Попов 1982.

⁸¹ Тютюнджиев 1994; Орачев 2015.

⁸² Агре 2016.

⁸³ Орачев, Русинов 1988; Орачев 2017.

ли, неговият център е документираната късносредновековна кула,⁸⁴ а имението е формирано през 1206 г., когато „кръстоносците“ завземат крайбрежната територия до Агатополис.⁸⁵ Запазило се е и след това като императорски домен на Ромейската империя,⁸⁶ който османските власти превръщат в зиамет.⁸⁷

Брода

Маркиран е в Руската топографска карта от 1884 г. като *Чиф(лик) Бродъ* (на) *кон(я?)* и се е намирал под днешния мост, където Велека се е пресичала със сал.

Гръцкото гробе

Тук се намира и съвременното гробище на Синеморец, а името е дадено от българските бежанци след 1913 г.

Голата нива — Аюлеу-тейхос

Името се дължи на публикациите на Д. Агре, но всъщност е част от Градената нива. Тук се е намирал укрепен център (*аюле*) на тракийско имение (*епаяюлия*) и средновековна кула, които се проучват от 2007 г. насетне.⁸⁸ Тъкмо археологическите материали позволяват тази тракийска кула да се свърже с известието на римския магистрат и историк Флавий Ариан, защото в „Периплос на Евксински Понт“ той е записал: *Καὶ ἐκ Χερρονήσου ἐς Αὐλαίου τεῖχος πεντήκοντα καὶ διακόσιοι* (От Херонесос до Аюлеутейхос са двеста и петдесет стадии).⁸⁹ Първата част на това *Αὐλαίου τεῖχος* се приемаше за лично име,⁹⁰ превеждаше се „стената на Авлай“⁹¹ и се свързваше с Ахтопол,⁹² който пък бил „атинска клерухия“⁹³ или „античен емпориум“.⁹⁴ Това трако-гръцко

⁸⁴ Археологическите разкопки (Агре 2016) документираха наличието в ограденото пространство и на две църкви.

⁸⁵ Carile 1965: 217; вж. за *Латинска Романия* Карпов 2000.

⁸⁶ Вж. за този императорски домен Гюзелев 1995.

⁸⁷ Вж. за османската тимариотска система и зиаметите Мутафчиева 1999.

⁸⁸ Агре 2016. Проучванията тук започва екип на Д. Гергова, но в годишните „археологически отчети“ (АОР) липсва съобщение за тях.

⁸⁹ Агр. PPE 24.6 4 (ed. Mullerus, GGM 1).

⁹⁰ Кацаров, Дечев 1949: 308.

⁹¹ Пак там, бел. 87

⁹² Пак там, където се следва локализацията на К. Мюлер в GGM 1, 401.

⁹³ Velkov 1994.

⁹⁴ Avgam 2002; срв. Guzelev 2008: 269, който следва Делев 1990: 145 и поставя питанка при ахтополската локализацията.

двусъставно име (Αὐλαίου + τεῖχος) означава буквално „стенна кула“, сиреч *Оградено аюле* – *Оградена кула*,⁹⁵ която е била издигната именно над днешното устие на Велека като властови център на областта между Резовска и Велека.⁹⁶ Високият статус на местните тракийски *епанюлисти* (владетци на имение), които са резидирали в тукашното аюле се потвърждава и чрез монетно съкровище от II–I в. пр. Хр.⁹⁷ Д. Агре определи проучвания обект за „тракийски владетелски дом“.⁹⁸ Неговите владетци изглежда са принадлежали на одрюския елит: това подсказва обредът трупоиизгаряне в надгробната могила със Синеморското съкровище.⁹⁹ Кулата е била издигната през втората половина на II в. пр. Хр. и животът в нея прекъсва най-вероятно в резултат на мощно земетресение през 63 г. пр. Хр.¹⁰⁰ Възобновява се през X–XI в. сл. Хр., пак прекъсва в резултат на опустошението през 1206 г., за да се възобнови отново през XV в.

Градената нива

Тук се намираще надгробната могила със *Синеморското съкровище*.¹⁰¹ Тя е принадлежала на тракийски аристократ, а в нея е била погребана вторично неговата съпруга с обрета трупоиизгаряне (кремация). Названието се дължи на тракийския могилен некропол, чийто надгробни съоръжения са били заварени от българските бежанци, като голямата част от тях са унищожени при последвалото строителство.¹⁰²

⁹⁵ От кулата са се запазили основите, както и масивните останки от керамични съдове за съхраняване на зърнени храни. Следите от греди върху откритите фрагменти от глинена замазка и солидните основи на разкриваната структура позволиха на Д. Агре да посочи, че в съоръжението е имало втори етаж, който е бил изграден от дървен гредоред с глинени под. Заедно с двускатния покрив (открити са фрагменти от покривна строителна керамика) кулата е достигала на височина 7 – 7,5 м. (Агре 2016: 11 сл.).

⁹⁶ Вж. Орачев 2010, 2011, 2017, 2019.

⁹⁷ В него са били „трезорирани“ 199 сребърни тетрадрахми, както следва: 143 тетрадрахми Лизимахов тип (отсечени в Бюзантион); 36 тетрадрахми на тракийски владетел Мостис; 14 екземпляра са свързани с монетосеченето на царете във Витиния – Прусий II (183/182–149 г. пр. Хр.), Никомед II (149–128/127 г. пр. Хр.) и Никомед III (128/127–98 г. пр. Хр.); три тетрадрахми са на Одесос; и една тетрадрахма е на Кизик. Ценни са и бронзовите монети на Аполония и на царете Мостис и Котис, защото сочат наличие на пазарни отношения и през I в. пр. Хр. В района са намерени и случайни находки на монети от IV в. пр. Хр. (две от тях на Котис I) – Йорданов, Агре 2016: 45 сл.

⁹⁸ Агре 2016.

⁹⁹ Агре 2007; Агре 2009; срв. Орачев 2015.

¹⁰⁰ Вж. за това земетресение Орачев 2008.

¹⁰¹ Агре 2009.

¹⁰² Орачев 2019.

Устие на р. Велека — Виополи

С него завършва Лонгоза на реката, който е обявен за „Защитена местност Устие на река Велека“. Името е субстратно и най-вероятно идва от българското *Велика*, което е преведено на турски *Коджадере* (*Голямата река*). В „Ориентир за корабоплаване“, който е създаден около 1296 г., се чете: „От спомената Стагнара до Виополи 20 мили на северозапад към четвърт север. От Виополи към Гатополи 20 мили на северозапад към четвърт север.“¹⁰³ В Пизанската карта, която е създадена около средата на XIV в.,¹⁰⁴ частта за Странджанското крайбрежие е изядена от мишки, а тя изглежда съставена въз основа на недостигнала до наши ромейска (византийска) карта от XIII в., чиито гръцки имена са латинизирани. Така евентуалното *Биополис* може да е станало *Viopoli*, като не е изключено неговото маркиране да се дължи и на аутопсия: след 1206 г. районът попада в рамките на Латинската империя.¹⁰⁵ Показателно е обаче, че това пристанище не се засича в другите портоланни текстове и карти, което идва да посочи, че и то – ведно със съответното селище, с голяма доза сигурност е унищожено от кръстоносците и името остава единствено в съзнанието на местното население. Тъкмо от жителите на Юрта го е чул полковник Енехолм, а само археологическите разкопки в тукашното селище, където не открих нито един фрагмент от характерната за XIV-XVI в. керамика, ще потвърдят или отхвърлят моето наблюдение за неговото заселване през или след 1626 г. Селището Каланча-Авеболи през XVIII в. със сигурност се е намирало в м. Юрта, а едноименното крайбрежно ще да е било възстановено след Османското завоевание и тъкмо тази крайбрежна Каланча се споменава в османските документи от XV в. В тукашната акватория се маркира само едно пристанище в залива Потамята.¹⁰⁶ Ако се вярва на Е. Енехолом, *Viopoli* се е намирало при устието на Велека,¹⁰⁷ но не може да се изключи той да се е объркал и да е имал предвид селището при скелята в Потамята.

¹⁰³ По Димитров 1984. А. Гордеев приема, че това пристанище е идентично със Созопол и за „първи път е отбелязано като „*viopol*“ в „*Lo compasso da navigare*“ - Гордеев 2014: 303.

¹⁰⁴ Вж. последно Pujades i Bataller 2013.

¹⁰⁵ Carile 1965: 217.

¹⁰⁶ Лазаров 2009: 96; Гюзелев 2008: 276–277; срв. Орачев 2017.

¹⁰⁷ Ахтополски водолази ме информираха, че тук в подветрената страна на прилежащия залив са били извадени „оловни котви“.

Пясъка

С това название се е обозначавала преградната пясъчна коса пред днешното устие на Велека,¹⁰⁸ която представлява „бяла“ дюна.

Великана, Полегналия индианец, Сфинкса, Каменния човек

Естествен скален феномен в югоизточната част на Пясъка: синеморци го наричаха Великана, ахтополци – Полегналия индианец, а в интернет – Каменния човек. Версията за Сфинкса¹⁰⁹ се появи след като Кр. Мутафчиев обяви „иманярските разкопки“ в „Голямото градище“ и римския рудник под нея за „проучвания“ на „Гробницата на египетската богиня Бастет“. Не издържа критика и версията от М. Манов, че представлявала портрет на Птолемей II Филадельф (283–246 г. пр. Хр.), който бил изработен по заповед на „неговия син“ келтския цар Кавар.¹¹⁰ „Портретът“ всъщност се вижда само от строго определено място, което изключва „портретната“ версия.

Кучото гробе

Първият залив на юг от Устието на р. Велека, който дължи името си на изхвърляните тук бесни кучета и други болни животни.

Залив Свети Яни

Не е нанесен в познатите ми топографски и морски карти и най-вероятно се дължи на изчезнал едноименен параклис на „Св. Йоан Продром“.

Чекека

Намира се в залива „Св. Яни“ и днес встрани от него се набиват в очи „скарите“ на синеморските рибари. Името идва от турското *cekek* „място (залив) в река за изтегляне на каук, сал, лодка“ (производно от *sektek* (тегля, влача, дърпам, притеглям, изтеглям)).¹¹¹

Разделените канари – Корабите – Изгорелите РК-та

¹⁰⁸ Вж. за преградните пясъчни коси Orachev 2013.

¹⁰⁹ Вж. напр. последното му безкритично обявяване в <http://burgascity.com/българският-сфинкс-на-брега-на-Черно-м/.html>.

¹¹⁰ Доц. Манов го свърза с един подобен скален „портрет“ от Благоевградско (Манов 2018). За разлика от синеморския „портрет“, по него наистина личат дообработки от човешка ръка, но версията за извайването му по заповед на келтския цар Кавар е повече от абсурдна.

¹¹¹ Трифонов 2003: 102.

Названия на горнокредния скален феномен с форма на два кораба в залива Св. Яни. Тр. Трифонов дава Изгорелите РК-та (риболовни кораби),¹¹² чиито подпалени останки са се виждали докъм 70-те години на XX в.

Капитан-Алигоровия камък

Скала в началото на залива Потамята, чието название е записано погрешно от Тр. Трифонов като *Капитан Григоровия камък*,¹¹³ но името всъщност се дължи на местния гръцки *барба Алигор*, който е загинал тук със своята гемия.

Безестена

Залив и местност над Капитан Алигоровия камък. С персийско-арабското безистен в Османската империя са се обозначавали покритите сгради-пазари, а днес на терена не личат останки от подобна голяма сграда. Тр. Трифонов описва само залива и приема, че името се е дължало на многото птици, чиито звуци наподобявали пазарна глъч.¹¹⁴ Д. Тонин обявява следите от военни окопи и други градежи за тукашна крепост.¹¹⁵

Даляна/Таляна

Съоръжение за пасивен пролетен улов на риба, което се изгражда и днес ежегодно в подветрената страна на залива Потамята.

Потамята/Бутамята

Така се назовават реката, плажа, южния синеморски залив и прилежащата местност. Тук на платовидното възвишение, което се въздига над реката, се засичат останки от раннохристиянско селище и църква,¹¹⁶ а в неговото подножие се вижда и скално светилище (жертвеник). Името се дължи на гръцкото *Ποταμός* (Река), *Бутамята* е пример за народна етимология (от *бутам* и *мятам*), а *Потамята* следва да се причисли към българския субстратен пласт. През античността основното пристанище е било устроено в залива Потамята: там „Експедиция Космос“ намери фрагменти от червенофигурна керамика,

¹¹² Пак там, 38.

¹¹³ Трифонов 2003: 44.

¹¹⁴ Трифонов 2003: 17–18.

¹¹⁵ Тонин 2018:

¹¹⁶ Д. Тонин (2018) погрешно обявява следите от абсидата за „Пирг“.

антични и средновековни амфори, оловна обшивка и един оловен щок.¹¹⁷ Във фонда на ОК „История на котвата“ пък постъпиха: оловен щок с четири астрагала (*тип D*), половинка от римски фиксиран щок (*тип E2*) и руски котви от XIX в.¹¹⁸ Някои от находките, сред които се открояват фрагменти на атически червенофигурен кратер от V–IV в. пр. Хр.,¹¹⁹ подсказват и за селище (с некропол?),¹²⁰ което ще да е разнесено от черноморския прибой към края на IV в. пр. Хр.

Раннохристиянското селище се простираше върху ската и платовидното възвишение над р. Потамята. В иманярските изкопи засяха керамични фрагменти, тухли, керемиди и подови замазки от IV–VI в. сл. Хр., които са синхронни на разкритата част от абсида на раннохристиянска църква с градеж в *opus mixtum*. Липсата на средновековна керамика ми позволява да приема засега, че селището в Потамята престава да съществува в резултат на мащабните земетръсни последици в региона от втората четвърт на VI в., когато са рухнали дори и масивните крепостни стени и кули на съседния Агатопол.¹²¹ Наличието на по-ранен живот се подсказва от един скален жертвеник, какъвто не ми беше известен и в доримската, и в римската обредност в Тракия.¹²²

Липите – Дългия пясък

Названия на първия залив на юг от Потамята. Тр. Трифонов дава само Липите, което се дължало на изсечена в миналото липова гора.¹²³ Синеморци са запазили и по-старото име *Дългия пясък*, което е субстратно и демонстрира интересната от езикова гледна точка метатеза (разместване) на еровата гласна.¹²⁴

Разделената канара

Съвременен име, което е маркирано от Тр. Трифонов¹²⁵ и представлява скален феномен в геотопа Силистар.

¹¹⁷ Velkov 1986, Велков и др. 1988; вж. последно Gyuzelev 2009: 276–277.

¹¹⁸ Орачев 2017: 329.

¹¹⁹ Reho 1990: 25.

¹²⁰ Траките са използвали атическите червено-фигурни кратери за урни (вж. примерите у Gyuzelev 2008).

¹²¹ Вж. последно Орачев 2019.

¹²² Жертвеникът е изсечен в голям скален къс, представя непознат тип спрямо известните ми публикувани тракийски дохристиянски култови паметници и изисква специално проучване, защото вероятно има малоазийски паралели.

¹²³ Трифонов 2003: 60.

¹²⁴ Вж. примерите у Стойков 1968.

¹²⁵ Трифонов 2003: 76.

Гълъбите

Местността засича Тр. Трифонов.¹²⁶ Тя е част от *геотоп* Силистар, като скални палеовулкански „възглавници“ се срещат само тук.¹²⁷ Техният изглед продуцира името, което е дадено по подобие.

Тюленовата пещера

Отбелязана е от Тр. Трифонов,¹²⁸ намира се в м. Гълъбите и съвпада с т. нар. от ахтополци *Лазка пещера*. Тя липсва у Тр. Трифонов, но е описана в романа „Рибари“ на Г. Попстаматов въз основа на ахтополска легенда¹²⁹ за един лазки контрабандист. Той е отвлякъл една ахтополска девойка, а пещерата била използвана от лазите (наследници на античните ахеи, зиги и хениохи).¹³⁰

Листи

Название на втория залив след Липите. Името идва от гръцкото ληστές – разбойници¹³¹ и е субстратно.

Пехливан дере

Название на дерето, която се влива в залива Листи. Дължи се на неговото гръцко име, а това *Дере на борците* е субстратно.

Коларовия далян

Устройвал се е в залива Листи, Ст. Райчевски го определя като „Каланджанския (II)“,¹³² а днес тук вече не се изгражда далян. Името, според Тр. Трифонов, се дължало на една ахтополска версия за Колара (прякор на неговия първи български стопанин).¹³³

Силистар, Силистарски юрт

Така се назовават реката, залива, местността, прилежащото селище и пристанище. В горската карта в мащаб 1:5000 е отбелязана м. Си-

¹²⁶ Пак там, 27.

¹²⁷ Вж. за скалните феномени в *геотоп* Силистар Георгиев, Балканска 2014.

¹²⁸ Трифонов 2003: 93.

¹²⁹ Стаматов 1942.

¹³⁰ Вж. за античните ахеи, зиги и хениохи Брашинский 1972.

¹³¹ Трифонов 2003: 60.

¹³² Райчевски 2001.

¹³³ Трифонов 2003: 52.

листарски юрт,¹³⁴ а К. Господинов поставя тук Αὐλαίου τεῖχος.¹³⁵ Тр. Трифонов извежда названието от „сюнлистарео“¹³⁶ („Място, съседно на разбойническото“ спрямо Листи). В гръцкия език липсва подобна словоформа, етимологията на името остава неясна и би могла да се търси в гръцката идиома Σίλλης и евентуалното гръко-малоазийско селищно име, което се среща в Кападокия. Вероятно е – след един готонски (готски) набег през 248 г.,¹³⁷ тук да е заселено и някакво малоазийско население. Селището се е развивало върху южно изложения скат и на платовидното възвишение, което се въздига над р. Силистар. Тук не са правени археологически проучвания, но в иманярските изкопи по платото, покрай пясъчната ивица до нос Силистар и дълината на едноименната река се откриват фрагменти от елинистическа, римска, средновековна и съвременна керамика. Два оловни щока с „П-образен жлеб“¹³⁸ показват, че пристанището започва да функционира през VII–V в. пр. Хр.¹³⁹ Големи силно седиментирали железни котви от тип С (I в. пр. Хр. – III в. сл. Хр.) и от тип D (IV–VIII в. сл. Хр.), са принадлежали на римски либурни и ромейски дромони. Фрагменти на тип D и тип E (VIII–XV в. сл. Хр.) са отчупени сред многото други, които са седиментирали върху скален масив на ок. 18 м дълбочина.¹⁴⁰ И керамичните фрагменти очертават един твърде продължителен живот на селището в Силистарски юрт.

Кастрич

Названия на два носа и залив: тук се търси средновековният Кастрицион,¹⁴¹ но „Източно от м. Малък Кастрич“ Кр. Лещаков сондира „тракийско ямно светилище“, което се намирало „на около 4 км северозападно от с. Резово, на морския бряг“.¹⁴² Най-ранните материали са от II хил. пр. Хр., а сред керамика от „желязната“ епоха, сред която преобладава онази от „края на елинистическата“ и римската епоха.¹⁴³ От залива (като се изключи каменен блок с отвор от частна колекция)

¹³⁴ В горската карта в мащаб 1:5000 е отбелязана м. Силистарски юрт.

¹³⁵ Господинов 2013.

¹³⁶ Трифонов 2003: 86.

¹³⁷ Вж. за него Орачев 2013: 102 сл.

¹³⁸ Орачев 2013а: 46.

¹³⁹ Орачев 2017: 327–328.

¹⁴⁰ Пак там.

¹⁴¹ В. Златарски локализира Кастрицион на Мандренското езеро, К. Иречек – на Меден рид, а Б. Димитров – при Резово (вж. Димитров 1982; 438), но той най-вероятно се е намирал на царевския нос Кастро – вж. Орачев 2017.

¹⁴² Лещаков 2002.

¹⁴³ Пак там; срв. Gyuzelev 2008: 275–276.

липсват находки, а Кастрицион ще да се е намирал на царевския нос Кастро.¹⁴⁴ Името Кастрич идва от латинското *Castrum*, а окончанието -ич¹⁴⁵ позволява то да се причисли към българския субстратен пласт.

* * *

Имената, които са субстратни, сиреч заварени от българските бежанци през 1913 г., могат да се групират така:

- трако-гръцки (Аюлеу тейхос);
- гръко-малоазийски (Палахрон, Потамос, Листи, Силистар);
- ирано-трако-малоазийски (Малък и Голям Худру, Селмата, Батища);
- осmano-тюркски (Каланча, Чекека, Безестена, Пехливан дере);
- и български отпреди 1913 г. (Юрта, Пясъка, Брода, Потамята, Дългия пясък, Кастрич, Силистарски юрт).

Тези имена подсказват, че тукашното средновековно гръкоезично население е било с малоазийски корени, а българи са обитавали Юрта до неговото изоставяне след 1849 г.¹⁴⁶ Полковник Енехолм през 1829 г. преброява „само 30 български къщи“ в Авеболи, а след това известява за „310 гръцко-български къщи“ в Ахтопол и „220 български къщи“ във Василико.¹⁴⁷ Неговите данни се потвърждават и от Ксавие Омер дьо Ел. През 1846 г. той е намерил за нужно да запише: „Доста голям брой българи започва да се смесва с гръцкото население на този бряг. Това смесване става все по-очевидно именно във Василико“.¹⁴⁸ В заключение наличната база данни ми позволява да споделя следното за доловимите етапи в развитието на крайбрежното население в синеморското землище:

1. Районът минимум от втората половина на II хил. пр. Хр. насетне със сигурност се обитава от тракийско население. По крайбрежието на юг от Маслен нос не открих следи от долмени. Този факт идва да подсказва, че крайбрежното население между реките Кара ач и Резовска през първата половина на I хил. пр. Хр., се е отличавало културно от онова, което е живееело във Вътрешна Странджа и на север от

¹⁴⁴ Орачев 2017: 327.

¹⁴⁵ Това българското окончание е продуктивно и при имената с гръцка основа и -ич, вместо гръцкото -ицион или -ицу/ици. Намирам за достатъчен случая с Петрич, който на новогръцки се е изписвал Πετριτσι – срв. Бъчварова 1999.

¹⁴⁶ Възможно е част от тях да са се преселили в „Новорусийския край“ (вж. Дойнов 1981; срв. Райчевски 1994), но в крайбрежна Каланча е придошло население от Юрта тук през 1894 г. издигат църквата „Св. Йоан Продром“. След нейното възобновяване в наши дни тя е наречена „Св. Георги“ (срв. Тонин 2018: 154).

¹⁴⁷ Энегольм 1830: 123 сл.

¹⁴⁸ Hell 1854: 153.

Дяволска река, сиреч от скирмианите/скирмиадите на север и тюните/тините от юг.

2. За цялата доримска епоха няма данни за елински заселници, понеже липсват масови фрагменти от характерната за тях рисуванa керамика. Сравнително малко фрагменти от нея се появяват едва към края на II–I в. пр. Хр. и най-вероятно свидетелстват не за заселници, а за оживени контакти с Byzantion.

3. Първите елинофонни заселници в района се появяват най-вероятно едва след 248 г. сл. Хр. Някои субстратни имена позволяват да се мисли, че те ще да са преселени от Мала Азия на мястото на отвлеченото от готоните население. Странджа не е засегната от „варварските нашествия“ от IV–VI в. и липсват каквито и да е било данни за „славянска колонизация“ през VII и следващите векове.

4. Ромеизацията на населението не е цялостна и в унисон тъкмо с каноните на ранното православие. Българската църква през и след IX в. налага като официален български език и така проповядва „Божие слово“, щото в Европа се ражда първия „нов народ“. В духа на ранното християнство и заветите на Климент Александрийски през IX–X в. Българската църква успява реално да спои на българска основа ведно редица разнородни елементи, което не се разбира от медиевистите при дискусиите за „етническата принадлежност“ в „ранносредновековните изследвания“.¹⁴⁹

5. „Изчезването“ на българското население от някои странджански селища в нахия Агатоболу през втората половина на XIX в. се дължи на комплексни фактори: преселванията в Новорусийския край,¹⁵⁰ пропагандата на „Мегали идеята“ след 1844 г.¹⁵¹ и най-вече на последиците от проявилата се през 1848–1849 г. холера.¹⁵²

¹⁴⁹ Pohl 1998.

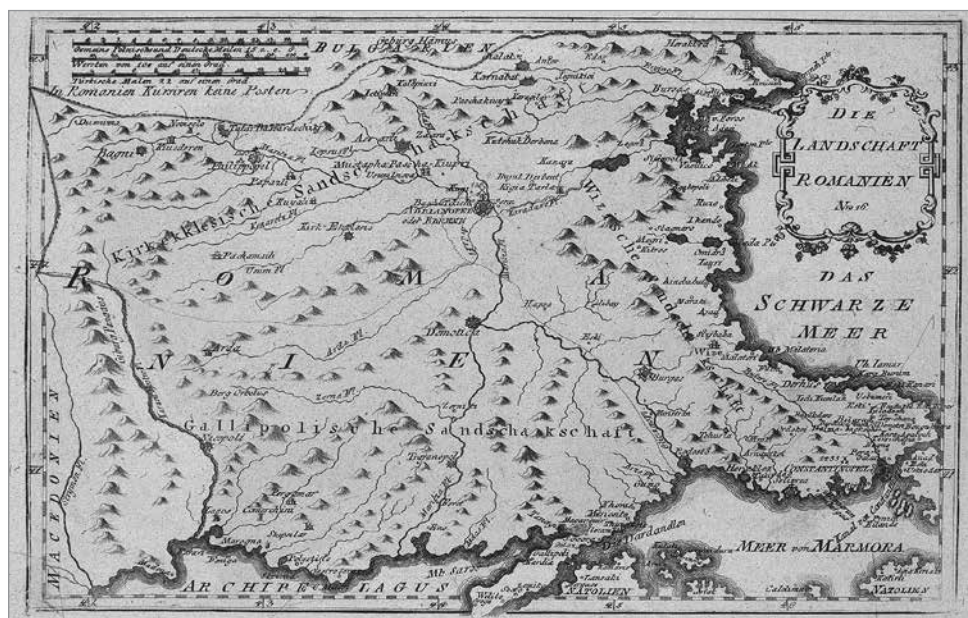
¹⁵⁰ В известната руска документация името на Каланджа-Каланча липсва, но в нея често преселниците са отбелязвани сумарно: през март 1830 г. 5010 души са обозначени като изселени от „Бургас“ (Райчевски 1994: 128).

¹⁵¹ Данова 1980.

¹⁵² Тя се проявява в съседния Ахтопол (Грозданова, Андреев 1980) и няма как да не е засегнала и други селища в едноименната нахия; срв. за холерата Манолова 2016.

Фиг. 5. Abraham Ortelius. Pontus Euxinus (Черно море). 1590 г. Печатна, черно-бяла, 50 x 36 см (ЦДА – София, Колекция д-р Симеон Симов)

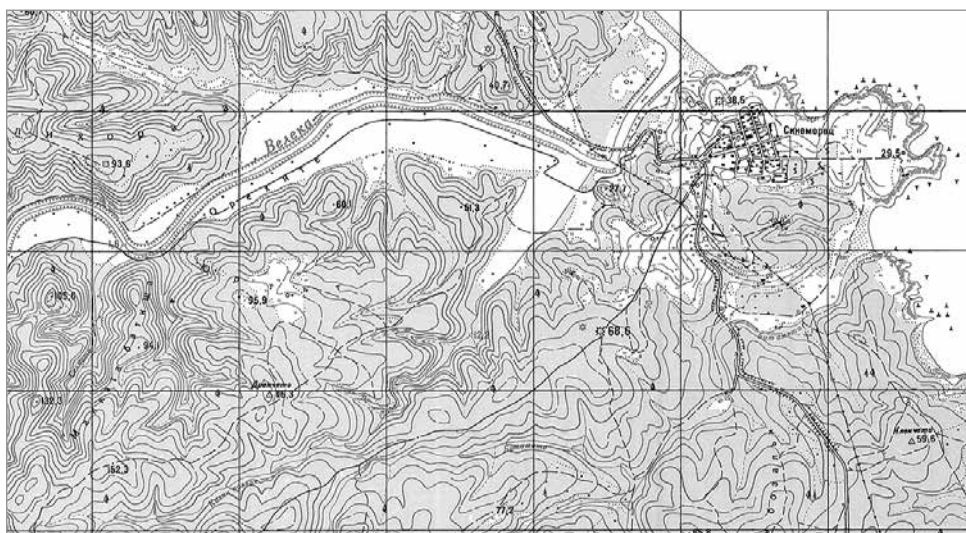
Фиг. 6. Die Landschaft Romanien. Nro. 16 (Kolorierter Kupferstich) om 1791 г. на Franz Johann Joseph von Reilly. Печатна, оцветена, 21.8 x 16.4 см (по Orachev 2005)

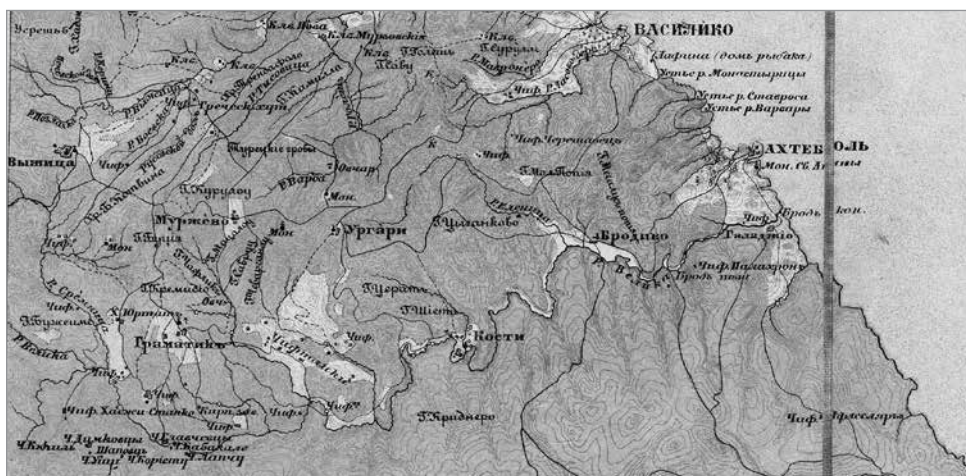
Фиг. 7. C. G. Reichard. Der europäische theil Türkischen Reich. Nurnberg, 1821.
Печатна, черно-бяла (ЦДА – София, Колекция д-р Симеон Симов)

Фиг. 8. Крайбрежната микропонимия на синеморското землище (по Трифонов 2002)

Фиг. 9. Отсечка от топографската карта К-37-В-а (Ахтопол). М 1:25 000. 1999 (ДА България).

Фиг. 10. Отсечка от руска топографска карта „Р. VII Сизополь. Василико“, 1884 г. (ДА България)

ЛИТЕРАТУРА

- Агре 2016:** Тракийски владетелски дом край Синеморец. Т. 1. Ред. Д. Агре. София, 2016.
- Агре 2008:** Д. Агре. Археологически разкопки на селищен обект в м. "Толата нива" край с. Синеморец, Община Царево. – В: *Археологически открития и разкопки през 2007 г.* София, 2008, 191–192.
- Агре 2007:** Д. Агре. Археологически разкопки на тракийска надгробна могила в землището на с. Синеморец, общ. Царево. – В: *Археологически открития и разкопки през 2006 г.* София, 2007, 233–234.
- Агре 2007:** Д. Агре. Аварийни спасителни археологически разкопки на тракийска надгробна могила в землището на с. Синеморец, общ. Царево. – В: *Археологически открития и разкопки през 2006 г.* София, 2007, 77.
- Аянов 1938:** Г. п. Аянов. Странджа – етнографски, географски и исторически проучвания. София, 1938.
- Балкански 1977:** Т. Балкански. История на село Фотиново според данните на местните имена. – *Родопи*, 1977, № 8, 36–38.
- Бешевлиев 1938:** В. Бешевлиев. Българи и гърци и техните отношения през вековете. – В: *През вековете. Исторически, народописни и археологически статии.* София, 1938, 181–190.
- Велков, Димитров, Найденова 1988:** В. Велков, Б. Димитров, В. Найденова. Подводни археологически проучвания по Южното Черноморие. – В: *Археологически открития и разкопки през 1987 г.* София, 1988, 3, 195.
- Георгиев, Балканска 2014:** Ст. Георгиев, Ел. Балканска. Геоложки маршрути по Черноморското крайбрежие на Природен парк Странджа. Малко Търново, 2014.
- Гордеев 2014:** А. Гордеев. Топонимията по бреговете на Черното и Азовското море на картата-портолана XIV-XVII век. Киев, 2014.
- Горов 1957:** Г. Горов. Селища и население в Странджа. – В: *Комплексна научна Странджанска експедиция през 1955 година. Доклади и материали.* София, 1957, 17–72.
- Господинов 2013:** К. Господинов. Локализацията на Авлеутейхос, според Периплуса на Ариан. – В: *Морето – граница или врата.* Бургас, 2013, 40–43.
- Господинов 2002:** К. Господинов. За Странджа и реките в Странджа според Плиний Стари. – В: *Известия на Народния музей – Бургас*, 4, 2002, 215–230.
- Грозданова, Андреев 1980:** Е. Грозданова, Ст. Андреев. Османотурски документи за южното българско Черноморие и прилежащия му район. – *Векове*, 1980, № 6, 80–89.
- Гълъбов 1957:** Ив. Гълъбов. Приноси към изучаването на странджанската топонимия. – В: *Комплексна научна Странджанска експедиция през 1955 година. Доклади и материали.* София, 1957, 99–155.
- Гюзелев 1995:** В. Гюзелев. Очерци върху историята на Българския Североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV в.). София, 1995.
- Гюзелев 2009:** М. Гюзелев. Западният Понт между Емине и Босфора през първото хилядолетие пр. Хр. Бургас.
- ДА България:** Частен научно-изследователски и издателски проект, създаден от Ат. Орачев и Г. Ковачев през 2001 г.
- Данова 1980:** Н. Данова. Националният въпрос в гръцките политически програми през 19. век. София, 1980.
- Делев 1990:** П. Делев. Археологически и епиграфски паметници. – В: *Странджа – древност и съвремие.* София, 1990, 141–150.

- Делев 1984:** П. Делев. Долмените в Странджа. – В: *Странджанско-Сакарски сборник*. Т. 1. Малко Търново, 1984, 218–220.
- Димитров 1983:** Б. Димитров. България в средновековната морска картография. София, 1983.
- Димитров 1982:** Б. Димитров. Малки пристанищни крепости. – В: *Български средновековни градове и крепости*. Т. 1. *Градове и крепости по Дунав и Черно море*. Съст. Ал. Кузев, В. Гюзелев. Варна, 1982, 427–438.
- Димитров, Орачев 1982:** Б. Димитров, Ат. Орачев. Пристанищната система по Западнопонтийското крайбрежие. – *Археология*, 24, 1982, № 1, 1–12.
- Дойнов 1981:** Ст. Дойнов. Преселнически движения от българските земи по време на руско-турските войни през първата половина на XIX в. – В: *Българското Възраждане и Русия*. София, 1981, 290–316.
- Дорев 1940–1942:** П. Дорев. Документи из турските държавни архиви 1564–1909. Т. 1 - 2. Подбрал и превел Панчо Дорев. София, 1940–1942.
- Дюлгерова 2013:** Кр. Дюлгеров. Топоними и хидроними в лексикалния фонд на населението от крайморска Странджа. – В: *Морето – граница или врата. Голямата вода*. Бургас, 2013, 31–33.
- Энегольм 1830:** Е. Энегольм. Записки о городах забалканских. Санкт-Петербург, 1830.
- Златарски 1974:** В. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 1. София, 1974.
- Карайотов 1999:** Ив. Карайотов. Обитателите на хълмистата планина. – В: *Странджа – природен парк: Природно богатство. Археологическо наследство. Духовна култура. Туризм*. Малко Търново, 1999, 63–115.
- Карпов 2010:** С. Карпов. Латинская Романия. Санкт-Петербург, 2010.
- Кацаров, Дечев 1949:** Извори за старата история и география на Тракия и Македония. Съст. Г. Кацаров, Д. Дечев. София, 1949.
- Колев, Попов, Орачев 1990:** П. Колев, Д. Попов, Ат. Орачев. Писмени извори и картографска документация. – В: *Странджа – древност и съвремие*. София, 1990, 11–136.
- Коледаров 1984:** П. Коледаров. Българската народност и държава в Странджа-Сакар и прилежащите земи през средните векове. – В: *Странджанско-Сакарски сборник*. Т. 1. Малко Търново, 1984, 192–213.
- Кънчев 1938:** Кр. Кръстев. Нашето Черноморие. Варна, 1938.
- Лазаров 2009:** М. Лазаров. Древното корабоплаване по Западното Черноморие. Варна.
- Лещаков 2002:** К. Лещаков. Теренни обхождания в землищата на с. Резово и с. Синеморец през 2001 г. В: *Археологически открития и разкопки през 2001 г.* София, 2002, 36–38.
- Лулева 2006:** А. Лулева. Общности и граници по Южното българско Черноморие. – *Българска етнология*, 2006, № 2, 45–53.
- Манолова 2016:** Н. Манолова. За холерата в Османската империя през 60-те години на XIX век. – В: *Послания на историята. Юбилеен сборник в чест на професор Мария Радева*. София, 2016, 235–244.
- Милетич 1918:** Л. Милетич. Разорението на тракийските българи през 1913 г. София, 1918 (фототипно издание, 1991).
- Мичев, Коледаров 1989:** Н. Мичев, П. Коледаров. Речник на селищата и селищните имена в България 1878–1987. София, 1989.
- Ников 1931:** П. Ников. Едно неизвестно описание на българския черноморски бряг от XVIII век. – В: *Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет*, 28, 1931, 3–60.

- Орачев 2019:** Ат. Орачев. История на Синеморец (античност и средновековие). София, 2019.
- Орачев 2019а:** Ат. Орачев. Историческа информатика на Ахтопол/Αχάτωπολις и неговото землище. – В: *Ахтопол и неговото землище. Доклади от “Кръглите маси” на Сдружение “Черноморска Странджа”*. Ахтопол, 2019.
- Орачев 2018:** Ат. Орачев. Диоклециан и спасяването на римския цивилизационен модел. София, 2018.
- Орачев 2017:** Ат. Орачев. Оглед на селищната и пристанищната система на Черноморска Странджа между Кара ач и Резовска. – В: *Сборник в чест на професор Петър Делев*. София, 2017, 316–344.
- Орачев 2015:** Ат. Орачев. Блаженият град Ахтопол/Αγατοπολις. Ахтопол, 2015.
- Орачев 2013:** Ат. Орачев. Римските императори на дохристиянския римски свят. От Гордиан до Нумериан. 2.1. София, 2013.
- Орачев 2013а:** Ат. Орачев. Изобретяването на двурогата щокова котва. – В: *Годишник на Военноморския музей-Варна*, 8, 2013а, 31–55.
- Орачев 2011:** Ат. Орачев. Проучвания върху морската история и археология на Левия Понт: 3: Земетресения и последици по добруджанското крайбрежие през III–IV век (предварителни наблюдения). – In: *Acta Musei Varnensis*, 8.1, 2011, 119–140.
- Орачев 2010:** Ат. Орачев. Опити върху проблеми на българската историография 2. Появата на имения (антични чифлици) и привилегировани общини в българските земи: социално-статусни, стопански и данъчни аспекти. – *История*, 2010, № 3, 20–53.
- Орачев 2008:** Ат. Орачев. Проучвания върху историята и географията на Левия Понт. 2: „Пустата мера“ (χωρον ἔρημον) на Бизоне и данните за земетръсни последици по Българското Черноморие от 279/278 и 63 г.пр.Хр. – *Известия на Народния музей-Варна*, 44, 2008, 64–95.
- Орачев 2002:** Ат. Орачев. Приноси към палеогеографията и историята на Бургас. – *Известия на Народния музей-Бургас*, 4, 2002, 236–259.
- Орачев 1990:** Ат. Орачев. Странджанското крайбрежие и Евксинския Понт до V в. пр. н. е. – В: *Странджа – древност и съвремение*. София, 1990, 344–365.
- Орачев, Русинов 1988:** Ат. Орачев, В. Русинов. Средновековен гръцки портулан за Българското Черноморие. – *Palaeobulgarica*, 12, 1988, № 4, 76–91.
- Прокопов, Порожанов, Щерионов 2009:** И. Прокопов, К. Порожанов, Щ. Щерионов. Традиционната морска култура по Българското Черноморие. София, 2009.
- Радойнова 2010:** Д. Радойнова. Гърците по Българското Черноморие. История и култура. Бургас, 2010.
- Райчевски 2008:** Ст. Райчевски. Странджа. Етноложки изследвания. София, 2008.
- Райчевски 2001:** Ст. Райчевски. Крайбрежна Странджа. Топоними и хидроними. София, 2001.
- Райчевски 1994:** Ст. Райчевски. Източна Тракия. История, етноси, преселения. XV–XX век. София, 1994.
- Райчевска 1995:** Цв. Райчевска. Учредяване и административно-териториален обхват на каза Пиргос. – В: *Известия на музеите в Югоизточна България*, 18, 1995, 117–135.
- Стаменов 2011:** М. Стаменов. Съдбата на турцизмите в българския език и в българската култура. София, 2011.
- Стаменов, Колева-Звънчарова 2017:** М. Стаменов, М. Колева-Звънчарова. По повод на речника на турцизмите в българския език за турци на м. Тюркер Аджарооглу. – В: *Известия на Института за български език*, 30, 2017, 7–73.
- Стаматов 1942:** Г. Стаматов. Рибари. София, 1942.

- Стоименов 2008:** Д. Стоименов. Атлас на българските земи в европейската картографска традиция (III-XIX в.). София, 2008.
- Стойков 1968:** Ст. Стойков. Българска диалектология. София, 1968 (трето издание).
- Стоянова 2012:** В. Стоянова. Изселвания на българите от Източна Тракия след Балканските войни (1913–1945). – В: *Миграции от двете страни на българо-турската граница: наследство, идентичности, интеркултурни взаимодействия*. София, 2012, 13–20.
- Тонин 2018:** Д. Тонин. Мистичната Странджа. Енциклопедичен пътеводител на свещените места. София, 2018.
- Трифонов 1992:** Ст. Трифонов. Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот, 1912–1915. София, 1992.
- Трифонов 1985:** Ст. Трифонов. Бежанският въпрос в българо-турските отношения (1913–1918). – В: *Известия на Българското историческо дружество* 37, 1985, 169–203.
- Трифонов 1976:** Ст. Трифонов. Български проучвания за народонаселението на Тракия. – *Векове*, 1976, № 5, 48–55.
- Трифонов 2003:** Тр. Трифонов. 700 наименования от Българското Черноморие. Варна, 2003.
- Тютюнджиев 1994:** Ив. Тютюнджиев. Казашки военни акции по Българското Черноморие през първата половина на XVII в. – В: *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Т. 3. Велико Търново, 1994, 113–116.
- Цветкова, Попов 1982:** Б. Цветкова, Н. Попов. Нови документални данни за соларството по Южното българско Черноморие от XV век. – В: *Известия на музеите в Югоизточна България*, 5, 1982, 89–131.
- Фасмер 1986:** М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Т. II. Москва, 1986.
- Хасан 2018:** В. Хасан. Персийски митологични образи в диванската литература. – *Любословие* 18, 2018, 139–153.
- Щерионов 2008:** Щ. Щерионов. Гърците по българските земи през XVIII-XIX век (до 1878 г.). Историко-демографска характеристика. София, 2008.
- Щерионов 1999:** Щ. Щерионов. Южното Черноморие през Възраждането (стопанско-историческа характеристика). София, 1999.
- Янакиева 2009:** Св. Янакиева. Тракийската хидронимия. София, 2009.
- Agre 2009:** D. Agre. Hellenistic Gold Plate with Inscription from a Tumular Grave Near Sinemorets, Tsarevo Region. – *Archaeologia Bulgarica* 13, 2009, № 2, 21–27.
- Avram 2002:** Al. Avram. Zu zwei Inschriften aus Agathopolis. – In: Сборник в чест на проф. М. Тачева (= *Jubilaeus*, 5). София, 2002, 17–22.
- Beševliev 1975:** V. Beševliev. Ein Rätsel der antiken Geographie Thrakiens. – In: *Studia Balcanica*, 10, 1975, 19–22.
- Boeck 2009:** Br. Boeck. Imperial Boundaries: Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. Cambridge, 2009.
- Carile 1965:** A. Carile. Partitio terrarum imperii Romaniae. – *Studi Veneziani*, 7, 1965, 125–305.
- Debanne 2011:** Al. Debanne. Lo Compasso de navigare: Edizione del codice Hamilton 396 con commento linguistico e glossario. Bruxelles, 2011.
- Detschew 1976:** D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976.
- GGM 1:** C. Mullerus. Geographi Graeci minores. Vol. 1. Parisiis, 1855.
- Grannes 1996:** A. Grannes. Turco-Bulgarica. Articles in English and French concerning Turkish influence on Bulgarian (= *Turcologica*, 30). Wiesbaden, 1996.
- Grousset 1991:** R. Grousset. L'empire des steppes. Paris, 1991.
- Gyuzelev 2008:** M. Gyuzelev. The West Pontic Coast between Emine Cape and Byzantion during the First Millennium BC. Burgas, 2008.

- Haldane 1986:** D. Haldane. Wooden anchor arm construction. – *International Journal of Nautical Archaeology*, 15, 1986, № 2, 163–166.
- Haldane 1986a:** D. Haldane. Recent Discoveries about the Dating and Construction of Wooden Anchors. – In: *Thracia Pontica*, 3, 1986, 416–427.
- Kapitän 1984:** G. Kapitän. Ancient anchors – technology and classification. – *International Journal of Nautical Archaeology*, 13, 1984, № 1, 33–44.
- Koledarov 1970:** P. Koledarov: West Black sea coast ports in the late middle ages (14th–16th c.) listed on nautical charts. – In: *Études historiques*, 5, 1970, 241–272.
- Komrumpf 1983:** H.-J. Komrumpf. Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der Europäischen Türkei vom Berliner kongress (1878) bis zu den Balkankriegen (1912–1913) nach amtlichen Osmanischen Veröffentlichungen. München, 1983.
- Manov 2018:** M. Manov. The Hellenistic big rock human head form Bulgaria. – *Journal of Ancient History and Archaeology*, 5, 2018, 16–27 (<http://jaha.org.ro/index.php/JAHA/article/view/315>).
- Orachev 2018:** A. Orachev. Bulgaria: The beginnings of mining and metallurgy and the ancient treasures. Sofia, 2018.
- Orachev 2013:** A. Orachev. Holocene sandspits along the present Strandzha shelf (6th–5th – mid–1st millennium BC). – In: *International conference “Where are the sites? Research, Protection and Management of Cultural Heritage”*. Ahtopol, 2013, 99–116 (http://issuu.com/vasilantonov/docs/conference_proceedings).
- Orachev 2005:** A. Orachev. Bulgaria in the European Cartographic Concepts Until XIX Century. Sofia, 2005.
- Pohl 1998:** W. Pohl. Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity. – In: *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800*. Ed. W. Pohl, H. Reimitz. Leiden, 1998, 17–69.
- Pujades i Bataller 2013:** R. Pujades i Bataller. The Pisana Chart. Really a primitive portolan chart made in the 13th Century? – *Comité français de Cartographie*, 216, 2013, 17–32.
- Stronk 1986:** J. Stronk. Wrackage at Salmydessos. – In: *Thracia Pontica*, 3, 1986, 203–215.
- Velkov 1994:** V. Velkov. Le port de la colonie grecque Agathopolis. – In: *Thracia Pontica*, 5, 1994, 105–112
- Velkov 1986:** V. Velkov. Archäologische Unterwasser Forschungen in Bulgarien. – *Klio*, 27, 1986, 283–296.
- Weber 1976:** E. Weber. Tabula Peutingeriana. Cod. Vindobonensis 324 (Kommentar). Graz, 1976.

ХРОНОЛОГИЯ НА ИСИХАСТКИТЕ МАНАСТИРИ В ПАРОРИЯ ПРЕЗ XIV В.

д-р **Милен Николов**

*Регионален исторически музей – гр. Бургас
m_kotlenski@abv.bg*

Легендарните Парорийски манастири са били, и продължават да бъдат, обект на не едно научно дирене. Тяхното значение за проникването и възприемането на исихастката идеология и традиция не само в средновековната българска държава, но и на Балканите, е отбелязана нееднократно в редица изследвания.¹ И все пак, в тези разработки няма единно мнение по въпроса за хронологията на манастирите. Затова предлагаме нашето виждане по този проблем, което почива на детайлен анализ на основните извори, от които черпим информация – житието на св. Григорий Синаит, дело на неговия ученик патриарх Калист², житието на св. Теодосий Търновски, дело също на патриарх Калист³, и житието на св. Ромил Видински, дело на Григорий Доброписец.⁴ Използваме и абсолютните сигурни репери, които са основополагащи за предложената хронология – краят на царуването на император Андроник II Палеолог през май 1328 г.⁵; възцаряването на Иван Александър през 1331 г.⁶ и църковният събор от 10 юни 1341 г.

Въз основа на тези източници става ясно, че през 1327⁷ и 1334/5 г. св. Григорий Синаит, основателят на манастирите, се е заселил в Странджанската путош, наричана от местното население Парория.

¹ Сырку 1898; Радченко 1898; Киселков 1925: 104–118, Киселков 1928; Rigo 1989: 579–607; Андреев 1993: 18–31; Δελικάρη 2004; Лалчев 2012; Николов 2013.

² Байер 2006; Соколов 1904; Сырку 1909

³ Иванова, Спасова 1986: 443–467.

⁴ Иванова, Спасова 1986: 468–491.

⁵ Божилов и др. 1997: 382.

⁶ Божилов, Гюзелев 1999: 582.

⁷ Приемам че през 1326 г. св. Григорий се установява за кратко в Константинопол през есента, а през пролетта на 1327 продължава за Созопол и Парория, поради следното съображение: при това първо установяване в Константинопол св. Григорий се среща с Андроник II Палеолог, тоест – събитието е преди 1328 г., м. май, когато стария император е изпратен в манастир. В ЖГС е използвано определението „престарелият император“. По това време византийският владетел беседва дълго с исихасткия учител и се среща много пъти с него – това говори за един по-спокоен период, който логично следва да е есента-зимата на 1326–1327 г. През следващата година – зимата на 1327–1328 г., събитията са много по-динамични, и подобни сре-

В последният път се установил трайно, като постепенно във времето монашеската общност се разраснала.⁸ През тези първи години, тоест непосредствено след 1334/5 г., не е имало манастирско строителство. Според Й. Андреев сградите на Великата лавра в Парория била изградени едва към 1338–1339 г., след брака на византийската принцеса Мария – Ирина с престолонаследника Михаил Асен.⁹ По-късно, поради стичането на много монаси, били основани манастирите в Месомилската пещера, местността Позова и на едно неназовано в изворите място. Смъртта на св. Григорий обикновено се поставя на 27 ноември 1346 г. – мнение, което е приемливо.¹⁰ При всички положения, през първата половина на 1341 г. Григорий Синаит е бил жив, а Великата лавра е била вече построена или се е строила – това се доказва от сведенията от житието на св. Григорий Палама във връзка със събора от 1341 г. и едно писмо на Григорий Акиндин до Давид Дисипат.¹¹ В една приписка на библия, съхранявана в Болонската библиотека, и която се отнася до Великата лавра в Парория и по-точно за нейния игумен Герасим, не е упомената годината, но има аргументирано мнение, че тя е писана през 1355 г. В общи линии, преобладава мнението, че манастирите са просъществували поне дотогава¹², като може и след тази година те да са функционирали още известно време. В житието на св. Ромил Видински има известна допълваща информация по този въпрос.

От този извор знаем, че Ромил е прекарал пет години в отшелничество във вътрешните пустини на планината Катакекриомени Парория. Тоест, той е прекарал там от 1350 до 1355 г., ако се основем на посочената вече приписка от Болоня, и ако приемем, че Герасим действително все още е бил игумен през тази година. В такъв случай, около 1355–1356 г. вече поради зачестилите турски нападения монасите доброволно изоставят манастира, като преди това изгарят манастирския пирг. Но това не са първите турски нападения. В житието се наблюдава ескалация на заплахата от турците, която достига върха си вероятно през 1355–1356 г., но е започнала значително по-рано. Всъщност, първото известие за опасност от страна на турци, които навлизат

щи и дълги разговори не са много вероятни. За император Андроник II Палеолог – вж. Божилов и др. 1997: 377–382.

⁸ Николов 2013: 79, с цит. лит.

⁹ Андреев 1993: 186.

¹⁰ Риго 2010: 56–57; вж. и други мнения у Δελικάρι 2004: 86.

¹¹ Житие и подвиги святиеля Григория Паламы 2005, 107–108; Мейендорф 1997: 63, бел. 55.

¹² Rigo 1989, 597–598.

в планините, е от страна на Скопелеския управител и е получено от отшелниците, живеещи извън стените на Великата лавра, и то доста след смъртта на св. Григорий през 1346 г.

Според житието на св. Ромил Видински, първо починал св. Григорий, починал, – което приемаме, че се е случило през 1346 г., на 27 ноември, – след това починал първият учител на Ромил – старецът, „пламтящ от ярост“, и след това настанал глад, разбойниците хусари се активизирали и започнали все по-често да тормозят монасите. Тук изглежда се имат предвид отшелниците извън манастира. Именно затова Ромил, Иларион и новият им учител избягали в Монкре, на един ден път от Търново. Най-логично е това пътуване да не е предприето през зимните месеци в края на 1346 г., а най-рано през пролетта на следващата, 1347 г. Косвено указание е настъпилният глад според житието – може би през зимните или по-скоро веднага след зимните месеци на 1346–1347 г.

Не бива обаче да забравяме, че през 1347 г. чумата е вече на Балканите.¹³ Така че е възможно да свържем глада, описан в ЖРВ, с глада, причинен от чумната епидемия. В такъв случай, никак не е изключено бягството в Търновския край да е осъществено именно в края на 1347 г. или дори в края на зимата на 1348 г. Нека да припомним, че в ЖТТ изрично е казано, че в Търново и околностите му са дошли много хора от Солун и Цариград. Не е изключено Ромил и другарите му да са едни от тези бегълци не просто от глада, но и от чумата.

В Монкре старецът (вторият учител на Ромил) починал и Ромил убедил Иларион да стане негов учител поради угризенията си. Не е посочено колко продължило пребиваването в Монкре, то изглежда е траяло по-малко от една година. След този период исихастите чули, че Парория благоденства, понеже цар Иван Александър забранил на разбойниците да нападат монасите. Затова те се върнали в Парория и близо до Великата лавра си построили килия – вероятно през есента на 1348 г. Именно тогава Григорий Доброписец пристига от Константинопол и вече представя в житието личните си впечатления. На денят, в който се чества св. Теодор Тирон, исихастите се събрали заедно да вечерят. Ромил обаче скочил изведнъж и се оттеглил в килията си, където заплакал. Непосредствено след този случай той построил килия на ок. 200 м от килията на Иларион и заживял сам, като през деня помагал на монасите като ловял риба и им я давал, без да яде от нея. Денят на св. Теодор Тирон – Тодоровден, е в първата събота от Великия пост, т.е. в края на февруари – март, празникът не е с точно уста-

¹³ Ковачев 2009: 435–436; Стефанов 2005: 75–88.

новена дата и е подвижен, в зависимост от това кога се празнува Великден. Тоест, в края на зимата – началото на пролетта вече на 1349 г. Ромил, Иларион и Григорий Доброписец са установени в килия извън стените на Великата лавра, а след Тодоровден Ромил си строи килия на ок. 200 м. от килията на другите двама исихасти. Вече след това пристигнало писмото на Скопелеския кефалия, като това излиза, че се е случило най-рано през 1349 г., и несъмнено това е годината, в която трябва да датираме „ловния поход“ на турците.

Понеже исихастите не можели да живеят в пирга с останалите монаси, те отново се върнали в Монкре. Не е ясно колко време са стояли там, но най-късно през 1350 г. те са отново в Парория и именно тогава Ромил се оттегля в пълно отшелничество. Като пресметнем пет години отшелничество излиза, че манастирът е бил напуснат през 1355 г. – годината, която напълно кореспондира с известието от ръкописа от Болонската библиотека.

Ако анализът, направен дотук, е верен, то излиза, че турският ловен поход през 1349 г. е предприет от съюзниците на узурпатора на трона – бившия регент и велик domestik Йоан Кантакузин, който след 1347 г. е постоянен „работодател“ на наемните отряди на османците на Орхан, с които се мъчи да спре агресията на сръбския крал Стефан Душан в Южна Македония. Но османците на Сюлейман – сина на Орхан, точно в този момент – 1347–1349 г., предприемат и редица походи в българската част на Тракия и дори се налага Йоан Кантакузин да се оправдава пред цар Иван Александър, че не може да влияе на съюзниците си.¹⁴

Около 1355 г. османците предприемат голям поход по „Диagonalния път“ към София. В две битки те побеждават българската войска, при което загиват българските принцове Михаил Асен и брат му – Иван Асен IV.¹⁵ Това се случва непосредствено след установяването на османците в Европа (първоначално в крепостта Цимпе) през март 1354 г. Това обстоятелство още по-силно насочва към годините 1355 – 1356 г. като крайна дата за съществуване на манастирите на св. Григорий Синаит в Парория.

¹⁴ Павлов, Тютюнджиев 1995: 36–37; Младенов 2018: 263–264 с цит. лит.

¹⁵ Павлов, Тютюнджиев 1995: 53–54; Младенов 2018. Според цитираното проучване на М. Младенов, смъртта на двамата български принцове би могло да се постави дори в края на 40-те години на века. В този случай, следва да се има предвид мнението на Риго, който отнася приписката от Болоня към 1355 г.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреев 1993:** Й. Андреев. България през втората четвърт на XIV в. (Цар Иван Асен IV – синът на цар Иван Александър). Велико Търново, 1993.
- Андреев 1993:** Й. Андреев. Средновековна Парория и манастирът на Григорий Синаит. – Епохи, 1993, № 2, 18–31.
- Байер 2006:** Тексти и исследования по духовной истории. Выпуск 2. Житие и сочинения Григория Синаита. № 1. Каллист I, патриарх Константинополя, Житие и деятельность иже во святых отца нашего Григория Синаита. Введение, критическое издание греческого текста и русский перевод подготовил Х.-Ф. Байер. Екатеринбург, 2006.
- Божилев и др. 1997:** И. Божилев, И. Билярски, Х. Димитров, И. Илиев. Византийските василевси. София, 1997
- Божилев, Гюзелев 1999:** И. Божилев, В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV в. Т. 1. София, 1999.
- Житие 2005:** Житие и подвиги святиителя Григория Паламы, архиепископ Фессалонического. Сочинение святиейшего патриарха константинопольского Филотея. Загорск, 2005.
- Иванова, Спасова 1986:** Кл. Иванова, М. Спасова. Пространно житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист. – В: Стара българска литература. Т. 4. Съст. Кл. Иванова. София, 1986.
- Иванова, Спасова 1986:** Кл. Иванова, М. Спасова. Пространно житие на Ромил Видински от Григорий Доброписец. – В: Стара българска литература. Т. 4. Съст. Кл. Иванова. София, 1986.
- Киселков 1925:** В. Киселков. Средновековна Парория и Синаитовият манастир. – В: Сборник в чест на В. Златарски. София, 1925, 103–118.
- Киселков 1928:** В. Киселков. Григорий Синаит. Представител на мистицизма във Византия през XIV в. София, 1928.
- Ковачев 2009:** Г. Ковачев. Чумните епидемии в българските земи през Късната античност и Българското средновековие. Някои проблеми и перспективи на проучванията. – В: „България, земя на блажени...“. In *memoriam professoris Iordani Andreevi*. Международна конференция в памет на Проф. д.и.н. Йордан Андреев, Велико Търново, 29–30 октомври 2009. Велико Търново, 2009, 434–449.
- Лалчев 2012:** Д. Лалчев. Исторически обекти и лингвистична хронотопия на исихазма в Източна Тракия. Ч 1. Велико Търново, 2012.
- Мейендорф 1997:** Й. Мейендорф. Жизнь и труды святиителя Григория Паламы. Санкт-Петербург, 1997.
- Младенов 2018:** М. Младенов. „Българската анонимна хроника“ за смъртта на синовеите на цар Иван Александър. – В: *Ostendit historia*. Изследвания в чест на 60-годишнината на професор доктор на историческите науки Иван Тютюнджиев (= *Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“*, 1). Велико Търново, 2018, 263–274.
- Николов 2013:** М. Николов. Исихазмът, св. Григорий Синаит и манастирите в Парория. Бургас, 2013.
- Павлов, Тютюнджиев 1995:** Пл. Павлов, И. Тютюнджиев Българите и Османското завоевание (краят на XIII – средата на XV в.). Велико Търново, 1995.
- Радченко 1898:** К. Ф. Радченко. Религиозное и литературное движение в Болгарии перед турецким завоеванием. Киев, 1898.

- Риго 2010:** А. Риго. Православная энциклопедия, т. 13, на <http://www.pravenc.ru/text/168073.html>, посетен на 27 септември 2019 г.
- Соколов 1904:** Житие иже во святых отца нашего Григория Синаита. С греческаго (по изданному списку XVI-го века) перевёл, предисловием и примечаниями снабдил И. Соколов. Москва 1904; преводът му на съвременен руски е на <http://krotov.info/acts/14/1/callist.html>, посетен на 05.IV. 2012 г.
- Стефанов 2005:** архим. П. Стефанов. Danse macabre: Нов поглед към църковните събори в Търново през XIV в. – В: *Теодосиеви четения. 640 години от успението на преп. Теодосий Търновски*. Отг. ред. Д. Кенанов. Велико Търново, 2005, 75–88.
- Сърку 1898:** П. А. Сърку. К истории исправления книг в Болгарии в XIV века. Т. I, вып. 1. Время и жизнь патриарха Евтимия Терновского (= *Записки Историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета*, XXV, № 1). Санкт-Петербург, 1898.
- Сърку 1909:** П. А. Сърку, Житие Григория Синаита, составленное Константинопольским патриарх Калистом. Санкт-Петербург, 1909.
- Rigo 1989:** A. Rigo. La vita e le opera di Gregorio Sinaita. In *marginale ad una recente pubblicazione*. – In: *Cristianesimo nella storia*, 10, 1989, 579–608.
- Δελικάρη 2004:** Α. Δελικάρη. Άγιος Γρηγόριος ο Σιναιΐτης. Η δράση και η συμβολή του στην διάδοση του Ησυχασμού στα Βαλκάνια. – In: Η σλαβική μετάφραση του Βίου του κατά το αρχαιότερο χειρόγραφο [= *Ελληνισμός και κόσμος των Σλάβων* 6], Thessaloniki 2004.

CHRONOLOGY OF THE HESYCHASTIC MONASTERIES IN PARORIA IN THE 14TH C.

Milen Nikolov PhD

Regional Historical Museum of Burgas

m_kotlenski@abv.bg

In the specialized literature, there are different opinions about the chronology of the hesychastic monasteries in Paroria, founded by St. Gregory the Sinaite in the 14th century. The following chronological framework is propounded in the present work, based on a study of the sources of the epoch as well as on existing studies to date. In 1327 St. Gregory establishes himself for the first time in a few months in Paroria, without building monasteries. Later, in 1334–1335, he returns to the Border Land and in the period of 1335–1340 the Great Lavra in Paroria and three other monasteries are already built - in Mesomillion Cave, in Posova Country and at an unnamed place. The monasteries continue to exist until the late 50s of 14th century.

ПОХОДЪТ НА ЗЕЛЕНИЯ ГРАФ

докторант Любомир Рачев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Исторически факултет

luborachev@gmail.com

Наред с някои християнски успехи срещу настъпващите турци от средата на XIV в. (християнската окупация на Смирна през 1341 г. и тази на Адалиа през 1361 г.), най-значимото събитие на века е завладяването на Александрия от кръстоносните войски на Петър I през 1365 г. Още преди това събитие графът на Савоя Амадео VI (1343–1383) има идеи за провеждането на експедиция против мюсюлманите на Балканския полуостров и в Светите земи. Савойският владетел е повлиян и от възродилата се през първата половина на XIV в. идея за нов кръстоносен поход, обвързвана в трудовете на редица съвременници с разрешаването на въпроса за големия брой свободни наемници, които са се превърнали в сериозен проблем.¹

Доколкото хронистите и папските биографи не споменават присъствието му в Курията на Разпети Петък, 13 март 1363 г. (когато кралят на Франция Жан II и кралят на Кипър Петър I получават *signum crucis* от папа Урбан V), някои автори изразяват съмнение в причастността му към тази церемония.² Документите оправдават това предположение, но според Сетън Амадео със сигурност е взел кръста в Авињон някъде преди 1 април 1364 г. Той се намира в папския град със сигурност през януари с.г., когато се присъединява към една лига, насочена срещу безчинстващите свободни компании, заедно с графа на Валентинос, губернатора на Дофине и папския ректор на Комта Венесен. Тогава той основава и кръстоносния орден на Яката заедно с 14 други рицари.³

Папата издава були, които дават право на савойския граф да разполага с църковните данъци от неговите владения за период от шест години, заедно с други фондове, които нямало начин да бъдат изхарчени по предназначение. В последния случай става дума за вещи или

¹ Относно идеята за отвоюване на Светите земи вж. Николов 2018. За проблема с наемниците вж. Fowler 2000.

² Setton 1976: 285.

³ Cox 1967: 225.

пари, конфискувани от престъпници, а чийто жертви не могат да бъдат вече компенсирани по една или друга причина.

Крал Жан II ясно заявява, че не може да потегли по-рано от определената за начало на експедицията дата 1 март 1365 г., но папа Урбан V очаква Петър I, както и Амадео VI, да тръгнат веднага. Макар булите от април 1364 г. да подчертават, че савойският граф заминава на поход за отвоюване на Светите земи заедно с кипърския крал, в Курията и в родовите му владения се пораждат съмнения дали той трябва да замине на Изток. Един кръстоносен поход срещу сарацините в Сирия и Египет би имал нужда от сериозна логистична поддръжка, която нито Венеция, нито Генуа имали желанието да осигурят. Александрийският поход вече бил нанесъл щети върху интересите им, свързани с търговия с памук, коприна, подправки и други стоки, които внасяли от Леванта. Анатолийските турци, от друга страна, били постоянна заплаха за християнското корабоплаване, в това число и за корабите от венецианските владения в Негропонт. Смирна, която по това време още била латинско владение, се нуждаела от защита. Граф Амадео VI вече две години харчел църковни пари за подготовка на експедицията, но силите му едва ли били достатъчни за мащабна военна кампания за отвоюването на Светите земи. Тогава именно се появила идеята, че усилията му биха били по-полезни някъде другаде, където биха донесли полза за латинското християнство.

Лайош I Унгарски (1342–1382) от две години също износвал идея за кръстоносен поход, след като през 1363 г. Урбан V му представил идеята на свещения римски император Карл IV (1358–1371).⁴ Плановете му включвали силен военен натиск срещу турците, който трябвало да ги прогони от Балканския полуостров и да продължи към Мала Азия. Скоро унгарският крал насочил вниманието си срещу войводата на Влахия, който по-рано отхвърлил сюзеренитета му. Влашкият войвода нямал нужната армия, за да се противопостави адекватно на унгарските сили и скоро помолил Лайош за прошка. Оттам кралят на Унгария насочил армията си срещу България и през пролетта на 1365 г. успял да превземе Видин и да плени властващия там син на Иван Александър, цар Иван Срацимир.⁵ През зимата на 1365–1366 г. военните действия срещу българите продължили, но когато настъпила пролетта на 1366 г. Лайош изглежда бил готов да започне война

⁴ Housley 1984: 192–208.

⁵ Относно унгарската окупация на Видинското царство вж. Гюзелев 1975; Gjuzelev 1980; Димитров 1998: 235–239; Гюзелев 2009: 231–237.

срещу турците, като се предполагало това да стане съвместно със силите на Амадео VI.⁶

В писмо датирано от 25 януари 1365 г., папа Урбан V отправя предложение до византийския император Йоан V Палеолог (1341–1376). В него пише, че ако той и неговият народ се откажат от схизмата, Курията ще създаде съюз заедно със савойския граф (Амадео и Йоан са братовчеди по майчина линия), унгарския и кипърския крал, насочен срещу сарацините и турците.⁷ Амадео VI скоро ще тръгне на изток с голяма част благородници и експедицията му ще даде шанс на гърците да се отърват от турците и да получат спасение на душите си.⁸ Йоан V не се интересува от сарацините в Сирия и Египет, но турците, които чукат на входната му врата, вече се явяват сериозен проблем.

Османските турци вече преминали от другата страна на Босфора и извършват множество набези и завоевания. Тревога е обзела византийския император и той потегля за Буда през зимата на 1365 г., където трябва да даде клетва, че приема латинската форма на християнството заедно с двама от синовете си. Той обещава да се подчини на Авиньон в замяна на военна помощ и защита срещу турците. За пръв път византийски император напуска столицата, за да търси помощ в чужда страна. Урбан изпраща на императора *formula fidei*, която гърците трябва да подпишат.⁹ Папата отпуска кръстоносни индулгенции за унгарския крал и за всички, които ще го последват в експедицията му срещу турците. Те са същите като тези на воюващите за възвръщането на Светите земи, но за Урбан унгарската интервенция се явява по-скоро в защита на латинските владения в Южна Гърция.

На 22 юни 1366 г. папата пише до Лайош едно писмо относно тревогите му по гръцкия въпрос. На първо място към преговорите трябва да се подходи с особено внимание, за да бъдат успешни и гърците да се завърнат в лоното на Римската църква, но унгарският крал трябва да бъде внимателен. Все пак гърците са измамен народ, както много стари църковни хроники ще покажат и може би искат унията само заради военната помощ, която ще получат, а не защото вярват в нея. Ако Лайош е обещал на императора или неговите представители да им помогне в определено време, сега Урбан „отлага“ обещанието му

⁶ Setton 1976: 286.

⁷ Cox 1967: 206–207.

⁸ Lecacheux, Mollat 1902: no. 1522

⁹ Setton 1976: 288.

с една година. Междувременно може да изпраща малки контингенти или по друг начин да помага на византийците.¹⁰

Папското писмо трудно може да се обясни и влиза в разрез с опитите на папата да пропагандира кръстоносния поход, особено след подновяването на клетвите за приемане на католицизма от императора и неговите синове. Известно е, че унгарският крал и императорът не се спогаждат при срещата им в Буда. Може би това отлагане е по унгарска молба според някои учени.¹¹

През това време Амадео VI следва собствените си планове за провеждане на кръстоносната експедиция. Савойският граф започва преговори с някои от наемните капитани в районите около владенията му. Изпраща емисари до Арно де Кервол и Сегуин де Бадефол, като им предлага да заменят грабежите във Франция за богатствата на Изтока. Сегуин се оказва труден за преговори, но де Кервол склонява на предложението и решава да се присъедини заедно с хората си към савойските сили.¹² През това време графът напуска владенията си през февруари 1366 г., за да прекоси Алпите и да потърси финансова помощ от Галеацо II Висконти (1349–1378) и транспорт от Венеция и Генуа. Прекарва няколко седмици във владенията на миланския херцог и на гости на сестра си, която е женена за Висконти. Изглежда савойският граф вече е отправил запитване до венецианското правителство да му отпуснат галери и транспортни кораби, което те отказват заради опитите им да възстановят търговските си отношения с Александрия. Трябва папата да окаже натиск над венецианците, за да опуснат 2 галери на Амадео при условие, че няма да напада никого в сирийски води. Имайки предвид, че мамелюците владеят значителна част от Сирия, Палестина и Египет ще бъде трудно да се избегнат сблъсъци с тях. Савойският граф вече знае, че няма да замине за Светите земи, а ще потегли за Константинопол, за да помогне на братовчед си император Йоан V. Графът трябва да намери галери другаде.

Успява да си набави финансов ресурс от миланския херцог и сестра му около 50 000 флорина, като Галеацо също му дава 25 германски въоръжени мъже наемници заедно с техните оръженосци и слуги (най-вероятно става въпрос за 25 копия – около средата на XIV в. това са формирания от средно по трима души включващи тежък кавалерист, оръженосец и стрелец), и група от италиански леко въоръжени

¹⁰ Lecacheux, Mollat 1902: no. 1719.

¹¹ Halecki 1930.

¹² Cox 1967: 223.

пехотинци които да постъпят в армията му.¹³ Амадео получа лошата новина за смъртта на Арно де Кервол и за отказа на хората му да се присъединят към кръстоносната армия. По този начин начинанието се лишава от опитни ветерани, които са превърнали войната в начин на живот. От друга страна, Амадео може би не е толкова разочарован, все пак тези наемници са известни както с добрите си военни умения, така и с липсата на дисциплина през мирно време и със своята жестокост. Това може да се отрази на крехкия съюз с византийците.

На 1 юни 1366 г. Амадео се отправя към Венеция с цялата си войска. Венецианското правителство разбира се изразява безпокойството си от присъствието на една такава армия в града и изпраща пратеници до водачите на кръстоносния поход. Решено е Амадео да влезе в града начело на 500 въоръжени мъже, а останалите да се разположат на лагер в близост. От там графът може да се фокусира върху допълнителните подробности относно логистиката на експедицията. Трудно е да се определи точната численост на силите на Амадео, която е впечатляващ набор от различни по народност войници. Към армията се присъединява и голям контингент от английски и гасконски рицари заедно с множество стрелци.¹⁴ Изглежда, че савойската флотилия наброява около 15 галери.¹⁵ Когато венецианците се уверяват, че тази кръстоносна войска няма намерения да плава към Сирия, отпускат допълнителните галери и транспортни кораби на кръстоносците.¹⁶ Към основната армия се още 11 генуезки галери и 3 такива от Марсилия. Общият брой на целия военен персонал тогава би бил някъде от порядъка на 4 500 души.

Амадео прекарва 11 дена във Венеция, подготвяйки всичко нужно за експедицията (тогава си поръчва и топ зелен плат, от който шивачът му трябва да му ушие наметало и дрехи). На 19 юни отплава от Венеция, като достига Истрия, откъдето разпраща вестоносци до Буда, Константинопол и Прага. Оттам продължава през Адриатическо море и в средата на юли достига пристанищата на Южна Гърция. Графът прекарва седмица в района на Модон и Корон, за да попълни запасите и да изчака всичките галери от Марсилия и Генуа. През това време дори се намесва в местния спор между леля му Мари де Бурбон и архиепископа на Патра Анджеоло Ачиаджиоли. Мари де Бурбон има претенции към Ахейското княжество, докато архиепис-

¹³ Setton 1976: 292.

¹⁴ Guard 2013.

¹⁵ Cox 1967: 211.

¹⁶ Setton 1976: 294.

копът на Патра подкрепя анжуйско-тарантските претенции. Мари е женена преди това за титуларния латински император Робер, който умира през 1364 г. Той е и принц на Ахея, и Мари се опитва да поема властта над Ахея от името на сина си от предишен брак, Хю де Люзинян. Срещу нея е по-малкият брат на Робер, Филип от Анжу-Таранто, който титулува себе си принц на Ахея и латински император. В момента на пристигането на Амадео VI, леля му заедно с племенника му са под обсада от силите на архиепископа. Савойският граф успява да прекрати обсадата, но не и да сложи край на спора.

В началото на август кръстоносците достигат Негропонт, където прекарват още 2 седмици. Изглежда не всички галери от флотата са достигнали основната част на армията. Докато изчаква и последните части от флотилията си, савойският граф изпраща две галери под водачеството на Гаспард де Монтмаяр, чиято цел е да осигурят сведения за ситуацията и противника в района.¹⁷ На 21 август (според Савойската хроника) Амадео отплава за Дарданелите и е пресрещнат от латинския патриарх на Константинопол Павел. Графът е зарадван от тази среща, защото патриархът е добре информиран за делата във византийската столица. При въпроса му дали има някакви новини от императора, Павел отговаря, че той е в плен, а унгарският крал не е повел армията си срещу турците.

Тук стигаме до онзи любопитен малък момент от сложния сюжет, в който Иван Александър, без да го желае, се намесва сериозно в бъдещето на целия поход и оказва значителна помощ на османците. След не особено успешните преговори с Лайош I, Йоан V потегля към Константинопол. По обратния път му се налага да премине през български владения, което не му е позволено. Не е ясна точната причина за това, но е погрешен митът, който внушава, че василевсът е държан в плен. Напротив, макар да му е отказано да премине, той води свободно кореспонденция със своята столица. Няма как да виним и самия Иван Александър. Със сигурност той е имал сметки за уреждане с Йоан V, който само две години по-рано, през 1364 г., изненадващо превзема Анхиало, а в близост до Месемврия изгражда кула.

Разочарован, но не и разколебан, Амадео стоварва войниците си на северния бряг на Дарданелите и започва подготовка за незабавна атака на крепостта Галиполи, окупирана от турците през 1354 г. Изглежда, че гарнизонът, разположен там, не е достатъчен и не би издържал една продължителна обсада, или пък не е имал достатъчно провизии. В хрониките се дава сведението, че силите на турци-

¹⁷ Setton 1976: 295.

те двойно превъзхождат тези на Амадео. Разбира се, това може да е преувеличено с цел подсилване имиджа на Амадео като храбър воин защитник на христовата религия. Докато корабите разтоварват войниците и екипировката им, турският гарнизон прави набег от крепостта и ги атакува. Разразява се ожесточено сражение, в което турците са отблъснати и се оттеглят към крепостта. Савойският граф бързо прегрупира армията, като я разделя на три части и обсажда крепостта по суша и море. След като вече е разгърнал армията си, той започва атака срещу защитните съоръжения на турците. Кръстоносците шурмуват на три пъти крепостните стени, но са отблъснати. С падането на нощта войската на Амадео VI се оттегля към лагера си. Това е удобен момент за турците да напуснат града и да се придвижат към Адрианопол. На следващият ден 23 август 1366 г. кръстоносците влизат в крепостта, което се оказва и най-голямото им постижение срещу турците. Превземането на Галиполи е успех за християните в борбата им срещу настъпващите в Европа османци и в същото време последната голяма победа срещу тях през XIV в. В града е оставен гарнизон и от там кръстоносците продължават към Константинопол.¹⁸

Савойските хронисти помагат за създаването на легендата за пленяването на императора, но латинският патриарх със сигурност е обяснил подробно положението на василевса на Амадео. Кръстоносците влизат в Константинопол в началото на септември. Там савойският граф се среща с императрица Елена Кантакузина, която му дава 12 000 перпери, за да покрие разходите на флотата му, с която предлага да навлезе в Черно море и да се опита да осигури път за императора.¹⁹ Това е момента, в който експедицията на Амадео VI престава да бъде кръстоносен поход, а мисия за спасяването на Йоан V. Докато се подготвя за навлизане в българската територия, армадата му е подсилена от общо 5 галери, две от които две са от императрицата, а другите са генуезки и венециански. Също изпраща господарите на Уртиерес и Фроментес с една галера до византийския император във Видин, за да го информира за своите планове. Това пратеничество се забавя с около седмица преди да може да прекоси Босфора и да стигне р. Дунав заради лошото време. Ако савойското пратеничество се е завърнало с някакъв отговор в Константинопол от Видин, той сигурно е бил молба за военна интервенция срещу българите.

На 4 октомври 1366 г. армията на савойския граф потегля от византийската столица и навлиза в Черно море. Овладяват лесно Ахтопол,

¹⁸ Setton 1976: 299.

¹⁹ Datta 1832; no. 173.

а на 17 октомври достигат Созопол. В Савойската хроника се споменава, че градът е превзет лесно чрез внезапна атака, както и близките градове „Манчаполи“ и „Скафида“. Созопол по това време е в българско владение, но в пристанището на Скафида кръстоносците намират няколко турски кораба, които потопяват без да щадят екипажите им.²⁰ След това овладяват Анхиало, където гражданите са изненадани от латинската агресия. От там потеглят за Месемврия. Тук савойският граф се натъква на по-силен гарнизон и по-добри защитни съоръжения. Отново провежда три шурма срещу крепостта. Два са по суша, а третият по море, като разделя армията си на три части. Според хрониката на Барбиер, българите се сражават добре, но са сломени. Това според него води до последвалата агресия срещу местното население, което погубило и ранило множество рицари.²¹

Амадео остава няколко дни в Месемврия, за да се погрижи за ранените си войници. С овладяването на Бургаския залив, кръстоносците могат да подсиgurят снабдителните си линии и да продължат на север. Кръстоносната армия достига Варна на 25 октомври 1366 г. По пътя си овладяват и крепостта Емона на нос Емине. Варна е главната крепост на българите в района и е добре защитена. Не се очаква да падне при внезапен шурм и след съвет с командирите си, графът взема решение да започне обсада. Това е трудно начинание поради факта, че зимата настъпва скоро. Амадео осъзнава какви са трудностите, които ще изникнат пред него при продължителна обсада, особено през зимата. За да реши тези проблеми, той изпраща пратеници, които да преговарят за предаването на града на савойската армия. Тези опити се оказват неуспешни, но е постигнато временно примирие, по време на което българите започват да търгуват с кръстоносците и да им продават провизии. Управителите на града предлагат да изпратят пратеници до Иван Александър, за да му представят ситуацията, в която се намират, и да се опитат да доведат византийския император.²²

След отпътуването на българското пратеничество за Търново, Амадео решава да изпрати свои представители при българския цар. Начело на пратеничеството застава патриарх Павел, който пристига в българската столица на 10 ноември. През това време Йоан V продължава да поддържа кореспонденция с Иван Александър. Преговорите на патриарха са успешни от савойска гледна точка. Да се достиг-

²⁰ Servion 1879: 310.

²¹ Servion 1879: 310.

²² Servion 1879: 312.

не до споразумение не е твърде трудно, защото българският цар не иска да рискува съдбата на Варна, а Амадео VI е готов да продължи обсадата и през зимата. Павел успява да договори също и освобождаването от плен на редица кръстоносци, включително и на маршала на Бургундия (Ги де Понтарлиер е попаднал в български плен при сражение край Провадия). Варненските пратеници дават доста мрачно описание на кръстоносните успехи срещу черноморските градове, което допринася за бързото разрешаване на ситуацията.

На 18 ноември савойският граф се оттегля в Месемврия. Докато остава там, той се разплаща с капитаните си, защото генуезци от Пера бързат да напуснат Черноморието преди настъпването на зимата. През цялото това време комуникацията между кръстоносния щаб и Константинопол, Пера, Видин и Търново не спира. Амадео изпраща свои доверени хора, които трябва да пресрещнат Йоан V и да го ескортират до безопасна територия. Хората на графа се разполагат на полуостров Калиакра северно от Варна и изчакват пристигането на императора.

По това време положението на кръстоносната армия е незавидно. С настъпването на зимата се налагат допълнителни разходи. На пръв поглед раздаването на малки суми от 100 или 500 флорина не изглежда толкова опасно, но поради големия брой плащания хазната на савойския граф е почти празна. За да покрие разходите си, той нарежда да се наложат данъци и такси на местното население, което разбира се не остава доволно от факта, че трябва да изхранва и финансира чужда армия.

При новината, че императорът ще пристигне в Созопол, Амадео VI прекосява Бургаския залив на 9 януари 1367 г., за да го изчака там. На 28 януари Йоан V най-накрая достига безопасна територия. Двамата братовчеди имат много неща за обсъждане, от успехите на савойската експедиция до признаването на папското върховенство. Друга основна грижа на латинците е ангажиментът на императора да признае върховенството на папството. В замяна на това той е получил значителна военна помощ срещу турците, което му е изрично напомнено от Амадео VI и Павел. Завладяването на Галиполи, Созопол, Месемврия и редица други крепости, както и разрешаването на видинската му дилема става благодарение на кръстоносците. От Йоан V се очаква да изпълни своята част от уговорката и това е основната тема на преговорите по време на двуседмичния му престой в Созопол. Византийският император е доволен от възможността да си върне градовете, завладени от Амадео през изминалата година, но

това разбира се става възможно само при изплащането на откуп за тях. Сумата, която Византия изплаща на графа, е около 52 000 флорина за Созопол и Месемврия. След постигането на споразумение относно предаването на крепостите и църковната уния, императорът се завръща в столицата си, а савойският граф потегля към северните черноморски крепости, за да уреди нещата с тях.²³

Амадео VI пристига в Константинопол на 9 април, където е посрещнат подобаващо от императора и гражданите. Там савойският граф трябва да се разплати с армията си и да попълни провизиите на гарнизона в Галиполи. С приближаването на края на кръстоносния поход Амадео провежда още една последна акция срещу турците в района на северния бряг на Мармара. Около средата на май 1367 г. той превзема крепостта в близост до Региум, а десет дни по-късно успява да овладее и разруши турското укрепление при Калонейро. Това е и последната офанзива срещу турците на Балканския полуостров. С изчерпването на финансовите средства и увеличаването на жертвите от латинска страна, кръстоносната експедиция не може да постигне целите си и е прекратена. Германските наемници на Висконти се отправят обратно към Италия, а някои от другите войници, в по-голямата си част англичани, искат позволение да заминат към Кипър, където ще се присъединят към Петър I в борбата му срещу мамелюците. На 9 юни 1367 г. савойският граф напуска Константинопол в посока Венеция. По пътя натам спира в Галиполи, където урежда сметките си с гарнизона, а след това го разпуска и предава крепостта на византийците. Оттам се завръща в Италия по същия път по море през Южна Гърция и Адриатическо море, като пристига на 31 юли във Венеция. Заедно с него отпътуват осем византийски пратеници и константинополският патриарх, чиято цел е да се срещнат с папа Урбан V и да обсъдят унията с папството.²⁴ Самият Амадео се среща с папата в замъка Шамбре, където е приет и почетен като успешен войн, постигнал много за Христовата вяра. Показателно за това е, че той придружава папата при завръщането му в Рим на 16 октомври 1367 г.

Кръстоносната експедиция на Амадео VI се определя като успешна от неговите съвременници. Дали това обаче е така? Основната цел на похода, а именно разгромът на турците, установени на Балканите, не е изпълнена. Самият фокус на начинанието се изменя след постигането на Амадео в Константинопол. Освен загубата на галиполската крепост и на няколко други укрепления в района на Мармара, турци-

²³ Setton 1976: 317.

²⁴ Setton 1976: 318.

те не претърпяват голямо военно поражение, нито губят значителна територия. Византийското облекчение е само временно. Самите ромеи не успяват да задържат задълго градовете, които савойските сили им предават, а венецианските и генуезките колонии не са по-защитени от анадолските турци или от тези, които вече са се установили на Балканите. Унгарският крал не оказва никаква друга подкрепа на Йоан V, а що се отнася до решаването на проблема с наемните компании, кръстоносната експедиция не успява да ги ангажира задълго поради липсата на значителни териториални придобивки и финансиране. Независимо от позитивния отглас на Запад, в дългосрочен план савойският кръстоносен поход не допринася за разрешаването на проблемите в международен план.

ЛИТЕРАТУРА

- Гюзелев 1975:** В. Гюзелев. Из историята на България през 1358–1365 г. – *Исторически преглед*, 1975, № 3, 102–110.
- Гюзелев 2009:** В. Гюзелев. Папството и българите през Средновековието. Пловдив, 2009.
- Димитров 1998:** Хр. Димитров. Българо-унгарски отношения през Средновековието. София, 1998, 235–239.
- Николов 2018:** Ал. Николов. От Акра до Константинопол – пет средновековни трактата за ислямско-християнските взаимоотношения. София, 2018.
- Cox 1967:** E. Cox. The Green Count of Savoy. Amadeus VI and Transalpine Savoy in the Fourteenth Century. Princeton, New Jersey, 1967.
- Datta 1832:** P. Datta. Spedizione in Oriente di Amadeo VI. Torino, 1832.
- Fowler 2000:** K. Fowler. Medieval Mercenaries. Vol. 1. The Great companies. Oxford, 2000.
- Gjuzelev 1980:** V. Gjuzelev. La guerre bulgare-hongroise du royaume de Vidin (1365–1369). – In: *Byzantinobulgarica*, 6, 1980, 153–172.
- Guard 2013:** T. Guard. Chivalry, Kingship and Crusade. The English Experience in the Fourteenth Century. Woodbridge, 2013.
- Halecki 1930:** O. Halecki. Un Empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'Empire d'Orient, 1355–1375 (= *Travaux historiques de la Société des Sciences et des Lettres de Varsovie*, 3). Warszawa, 1930.
- Housley 1984:** N. Housley, Norman. King Louis the Great of Hungary and the Crusades, 1342–82. – *The Slavonic and East European Review*, 62, 1984, № 2, 192–208.
- Lecacheux, Mollat 1902:** Lettres secretes et curiales du pape Urbain V (1362–1370) se rapportant à la France. Vol. 1–2. Publiées ou analysées d'après les registres du Vatican par P. Lecacheux et G. Mollat. Paris 1902.
- Servion 1879:** J. Servion. Gestez et chroniques de la maison de Savoie. Torino, 1879.
- Setton 1976:** K. M. Setton. The Papacy and the Levant, 1204–1571. Vol. I. Philadelphia, 1976.

THE EXPEDITION OF THE GREEN COUNT

PhD student **Lubomir Rachev**

Sofia University "St. Kliment Ohridski", Faculty of History
luborachev@gmail.com

The paper examines the Savoyard crusade from 1366–1367 which was aimed against the Turks of the Balkan Peninsula but it shifted into a military intervention against the Bulgarian kingdom. The main sources used are the published Savoyard chronicle and the count of Savoy's personal accounts. In addition to understand them completely we used some works by E. Cox and M. Setton – two authors whose works are essential for this report. By examining what was the idea behind this crusading expedition which led to its implementation and what was the international situation in this period: how it was organized, who participated in it and what was the route that it took across the sea. What was the reason for it to start military actions against the Bulgarians and their cities? Did it have any success in longer terms or it was just an adventures character? Answering these questions is the main focus of this report.

КРАЙМОРСКА СТРАНДЖА СПОРЕД СВЕДЕНИЯТА НА ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ ОТ XVI – XIX В.

Проф. д-р **Ивайла Попова**

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Исторически факултет
ivaylapopova@yahoo.com*

Пътешествениците от XVI в. насетне предприемат обиколките си предимно с дипломатическа и/или научна цел. Подобни пътеписи не са малко, но най-подробните за Странжа и за нейните околности са дневниците на С. Сейже от 1829 г. и на Ксавие Омер дьо Хел от 1845 г., придружавани в пътуванията си от художниците Лоран и Дезарно. С не по-малка достоверност трябва да се разглеждат и пътните бележки на специалните пратеници учени и изследователи, каквито са например Йохан Андреас дьо Кемпелен от 1740 – 1741 г., Руджеро Бошкович от 1762 г., Карстен Нибур от 1767 г., Венцел Едлер фон Броняр от 1786 г., Антон Фридрих Бюшинг от 1788 г., Аугуст Йохмус от 1847 г., Фердинанд фон Хохщетер от 1869 г., както и редица други.¹

Запазени са някои доста подробни описания на черноморския бряг, като тези в текстовете на австрийския дипломат Венцел Едлер фон Броняр от 1786 г., на френския учен Ксавие Омер дьо Хел, 1845 г. и някои други пътешественици, които са основен обект на настоящето изследване.

Повечето от пътешествениците се движат по удобния и широко използван още през античността – **диагонален път**, който свързва Белград с Константинопол. Те минават през Белград – София – Пловдив – Одрин, за да стигнат до Цариград. Както се вижда, Странжанският край стои значително настрана от посочения път освен в онази му част след Адрианопол, която върви по посока Хаскьой, Йеникьой, Люле Бургас, Чорлу, Силиврия или пък с малко отклонение минава през Хавса, Баба ески, Люле Бургас и оттам следва пътя през Силиврия за Буюк чекмедже и Цариград.

Независимо от съществуването на тази централна артерия не е малък броят на пътешествениците, които през периода XV – XIX в. се движат директно през Странджа. Най-общо казано, пътешествениците се движат през Странджа по централния път, който идва **през прохо-**

¹ Попов, 1987.

да Провадия – Айтос и минава през Русокастро, Средец, Факия, Елеклер, Полос, Петра, за да стигне до Лозенград или Адрианопол.² От Лозенград започват два пътя. Единият поема към Хаскьой, за да се слее с описаното по-горе трасе на диагоналната артерия. Другият следва посоката Йена, Бунархисар, Виза, Сарай, откъдето се разклонява към Чорлу и Силиврия или през Странджа и Деркос свързва крайбрежното черноморско трасе към Буюк дере и Цариград.

Минавайки през Странджа, пътешествениците описват не само пътя, природните забележителности, но и селата, местното странджанско население с неговите обичаи, език, поминък, бит и култура. Античното минало на Странджанския край също е обект на сериозен интерес сред пътешествениците.

Важно значение за цялостната картина на пътната система в Странджа има връзката на вътрешността на планината с черноморското крайбрежие, което предоставя и улеснява естествените икономически излази за местното население. За това свидетелства в своя текст австрийският дипломат Венцел Едлер фон Броняр, преминал през Странджа през 1786 г.: *На това място (при Инеада) се сливат три пътя: единият, идец от канала по крайбрежието, другият от Адрианопел (Achtboli, дн. Одрин), Кърк Килисе (Kirk Kilise, дн. Лозенград), Самако (Samako, дн. Малък Самоков) и др., и третият от Визие Касабаси (Wisie Kasabasi, дн. Виза) и от останалите долни селища на Дунава.*³

По маршрута на пътешествениците през Странджа, като се върви от север на юг, стана ясно, че първият важен кръстопът е при Факия. За английския генерал-майор А. Ф. Макинтош освен вече очертаните пътища в случая имат значение връзките с крайбрежието. Посоките са недвусмислени от Факия през Малко Търново за Инеада и от Факия през Средец за Бургас и за Созопол. *Така стигаме до Факи. Този град е от особена важност заради своето местоположение на съобщителен възел от различни пътища. Единият от тях минава през прохода Буюк Дербенд (Буюк Дервент) за Адрианопол, другият за Ахтеболи (Achtebol1, дн. Ахтопол) на Черно море; третият през (Малко) Търново за Инада (Инеада); четвъртият през планините за Карнабат; а петият образува продължението на пътя, който следвахме ние. Същият, на 12 мили северозападно от Каратунар (Karabunar, дн. Средец), се разделя на два ръкава, от които единият води през Айдос (Айтос), пресича Балкана, докато другият, който бързо се спуска от Малкия Балкан, достига до Бургас на Черно море... След това, оттатък Каратунар се смъкваме надолу към Черно море, за да следваме*

² Ковачев 2002: 73–120; Аянов 1938: 107.

³ Фон Броняр 1990: 58; Ников 1931: 29.

пътя покрай нос Емине, за да достигнем до крайбрежието на Варна. От Си-зеболи (Sizeboli, дн. Созопол) излиза шосе, което води по крайбрежието към Константинопол. То минава Инада и Мидия и завършва в отбранителната позиция на Чекмедже (Tscheckmedsche) близо до Карабурун (Karaburnu, дн. нос Карабурун) и соленото езеро Деркос (Derkos). Крайбрежието до Инада и даже по-нататък е планинско, гористо и трудно за преминаване и предлага твърде благоприятни позиции (Макинтош 1990: 65).

Следващият кръстопътен възел след Факия е при Лозенград. Оттук пътищата към Черноморието също поемат в няколко посоки. Първата е през Инджекьой към Инеада или към Мидия. Като се тръгне обаче от Лозенград през Бунархисар и Виза, може да се поеме отново към Мидия, или ако се мине през Сарай, към Кара бурун. Тези естествени излази определят до голяма степен цялостното значение на областта като непосредствен хинтерланд на Цариград.

В описанието на Черноморското Странджанско крайбрежие най-подробен е Венцел Едлер фон Броняр, който подробно обрисова редица пристанища по черноморския бряг и техните качества като започва от Фенераки, нос Кара Бурун⁴, Касторие⁵, Мидия⁶, Инеада⁷, Ахтопол⁸, Царево (Василико)⁹, Портовица (в южния край на Китен)¹⁰,

⁴ В края на това равно крайбрежие, на около 36 мили от Фенеракьой (Fenerakoј, дн. Фенераки), се издига – издаден навътре в морето – заобленият високоскалист нос Карабурун (Karaburun, дн. Карабурун), който на юг и север, в продължение на много мили доминира над морето. (Фон Броняр 1990: 58; Ников 1931: 23–24).

⁵ Касторие – с многобройни складове и често пътуващи товарни лодки (Фон Броняр 1990: 58; Ников 1931: 27).

⁶ ...село Мидия... На южната му страна има благоприятен рейд, където на 200–300 крачки от брега могат да хвърлят котва и по-големи кораби, а освен това има възможност и за пристан (Фон Броняр 1990: 59; Ников 1931: 27).

⁷ Инада (Inada, дн. Инеада) се намира на самия ъгъл на големия едноименен залив, който, започвайки от канала на разстояние от 90 мили, е първият залив, където могат спокойно и сигурно да хвърлят котва големи кораби от всякакъв вид, макар че, поради плиткостта на водата, би следвало да бъдат на половин час разстояние от брега. (Фон Броняр 1990: 58; Ников 1931: 28).

⁸ Ахтопол – Пристанището, което се намира на южната страна, е отлично за малки превозни средства; благодарение на скалите то е защитено от северните и западните ветрове, както и от морските бури, идещи от юг и изток. Но скалите имат единствения недостатък, че са сблъскани една до друга, поради което затрудняват, особено при бурно море, влизането на корабите (Фон Броняр 1990: 58; Ников 1931: 30).

⁹ Базиликос, по-малко от Ахтебол, с пристанище също с по-малка сигурност, но в замяна на това с най-приятно разположение на южния ъгъл на разкошна площ от 16 мили и с прекрасен изглед към цялата морска кривина до Зейтун Бурни (Seitun Burni, дн. Маслен нос), където се намират други три пристанища... (Фон Броняр 1990: 58 Ников 1931: 30).

¹⁰ Портовица – Селото има своя кей за дърва и строителен дървен материал, но само за товарни лодки и малки платноходки - това са малки превозни средства с две наклонени

споменава залива Атлиман¹¹, Созопол, (На четири мили от пристанище Сезебол се намира дървеният кей Аттия (Attia, дн. Атия) и на още четири мили по-навътре друг кей, наречен Джингене Искелеси (Dschingene Jskelesi, дн. Ченгене скеле), заедно с едноименното село на източната страна на издаден напред нос, който същевременно допринася за образуването на разположеното на западната част пристанище Борос (Boros) или Форос (Fogos, при дн. нос Форос)¹². Както е видно от приведени откъси, Броняр много вярно отбелязва преимуществата и/или минусите на всяко от западните черноморски пристанища до залива на Бургас.

Пътуващите през региона на Странджа се спират в своите текстове и върху икономиката и стопанския живот на областта. Въпреки планинската почва в Странджа виреят преди всичко жито, ръж, овес, ечемик и просо – достатъчни за самозадоволяването със зърнени храни.¹³ В по-богатите години се натрупва достатъчно количество дори и за експорт. Още Микаел Енеман през 1709 г. споменава за житото около Факия. *На единадесети в 7 часа поехме към Факи (Faki, дн. Факия). Пристигнахме в 11 часа и продължихме по-нататък. По целия път край нас сеяха жито. Плуговете се теглеха от 4–5–6 чифта волове – толкова трудно се обработваше земята.*¹⁴ Данни за плодородието на Странджа дава и Ксавие Омер дьо Хел, който през 1645 г. казва за района на Созопол следното: *Околностите, изглежда, че са със забележително плодородие. Прекрасни равнини, гористи хълмове, лозя, многобройни български села, огромни ниви с жито и царевица трябва да поставят този бряг между най-облагодетелствуваните. Неговото (на Созопол) пристанище е пълно с кораби, които товарят храни за Константинопол и чужбина. Дори само износът на жито е твърде значителен. То струва на място 22 пиастра за 45 оки и качеството му е прекрасно.*¹⁵

Подобни сведения за плодородието на Странджанския крайморски район дава през 1786 г. и австриецът Венцел Едлер фон Броняр: *Селяните дават за износ в Константинопол освен обичайните дърва за*

мачти и големи латински платна, които товарят между 1000 и 1500 центнера, но независимо от това не потъват повече от 5 до 10 крачки във водата. (Фон Броняр 1990: 59; Ников 1931: 31).

¹¹ Атлиман, в който макар и не съвсем защитен от силните зимни бури, могат в случай на нужда да хвърлят котва и големи кораби. (Фон Броняр 1990: 59; Ников 1931:31)

¹² Форос – Това пристанище се смята за едно от най-добрите по цялото Черноморие. Тук, както на пристанището Константинопол, без всякакви котви, само с въжета - напълно сигурно и спокойно – се закрепват към сушата и най-големите кораби ... (Фон Броняр 1990: 59; Ников 1931: 32).

¹³ Аянов 1938: 63–66; Райчевски 2008: 114–151.

¹⁴ Енеман 1990: 53.

¹⁵ Дьо Хел 1990: 67.

горене, също и извънредно хубави дини, както и големи количества лук, който намира добра почва по тези равни крайбрежни области, простиращи се от Резве (Reswe, дн. Резово) до Ахтебол (Ahteboł, дн. Ахтопол) върху площ от 10 мили, високи само 2 или 3 разтега над морското равнище.¹⁶ Любопитно е да се отбележи, че сходен текст се открива у Сейже, който споменава за околностите на Виза, обработени от гърци и българи, произвеждат... богат добив от пшеница, ръж, ечемик и просо. Зеленчуковите градини дават в изобилие плодове, великолепни пъпеши и най-вече необикновено количество лук, много търсен в Константинопол. Този зеленчук и дърветата, с които са обрасли планините, са главните стоки за износна търговия.¹⁷

Косвени сведения за производството на зърнени култури в региона на крайморска Странджа дава отново Броняр, който отбелязва за Созопол, че отдалеч се разпознава по вятърните си мелници. Сезебол, със старо име Сизополис (Sisopolis) е голямо селище с около 300 къщи, разположено в края на високо възвишен нос, който има формата на полуостров и откъдето се открива чудесен изглед към морето. Заобиколен от десетки вятърни мелници, той се разпознава още отдалеч по тях.¹⁸

Земеделските култури обаче не са в основата на икономиката на този край. Стопанството се формира от силно развито и разнообразно скотовъдство поради изключително богатите топли горски мери по крайбрежията, удобните условия за зимуване там, а така също и поради вековните дъбови гори, които раждат изобилен жълд, използван в свиневъдството. Постепенното нарастване на скотовъдството се стимулира от огромния консумативен център, какъвто е Цариград, както и от многобройните пристанища по черноморското и по егейското крайбрежие. Износът на добитък се осъществява непосредствено по вода – чрез черноморските пристанища – или по суша – от българските овчари, които прекарват сами до Цариград стада от кози и овце.¹⁹ Сведения за развито скотовъдство в региона на Странджа има у редица европейски пътешественици. За такова споменава например Ксавие Омер дьо Хел: *Ние срещаме български овчари, водещи към Константинопол две огромни стада от кози и овце. Въръжени до зъби, облечени в кожи от главата до краката, те изглеждаха по-скоро на бандити, връщащи се от нападение, отколкото на кротки овчари.*²⁰ Отново същият автор допълва за многобройни стада в околностите на

¹⁶ Фон Броняр 1990: 58; Ников 1931: 29.

¹⁷ Сейже 1981: 169–170; Сейже 1990: 63.

¹⁸ Фон Броняр 1990: 59; Ников 1931: 31.

¹⁹ Аянов 1938: 91–103, 107; Райчевски 2008: 180–220.

²⁰ Дьо Хел 1990: 66.

Мидия: Мидия (Midiah, дн. Мидия) е разположена върху едно широко плато, което навлиза в морето на изток, завършва в основата си с варовикови скали... Рядко съм срещал по-свеж пейзаж, по-спокоен, по-хармоничен на цветовете и контури, отколкото пейзажа на долината на север, в която като змия се вие една река, заобиколена от зелени масиви и многобройни стада, които пасат край нейните брегове.²¹

Вековните дъбови и букови гори са богат източник на строителен дървен материал за износ. Подробни сведения за това намираме у Венцел Едлер фон Броняр. Той пише през 1786 г., че жителите на околностите на Ахтопол без всякакво изключение се занимават с прибиране на строителен материал, който пренасят от горите на Балкана до отдалеченото с тридневен път пристанище и със собствени кораби го изпращат в Константинопол и околните места. Ето защо през цялото лято в селото се виждат само жени и деца.²² Не е случайно и обстоятелството, че още през 1557 г. Еразъм Отвиновски споменава дъбовата гора около Факия като дървено море.²³

Изключително голямо е производството на дървени въглища в Странджа. За него съобщава към средата на XVIII в. Шарл дьо Пейсонел. В района на сушата (при Енеада) има 12–15 села и много огнища за изпичане на дървен кюмюр.²⁴ Пак Броняр разказва, че горите около село Странджа осигуряват запаса на въглища на околните селища за доставка на столицата.²⁵ Същият пътешественик продължава: На две мили от Малатра, в хубав и също добре защитен залив, се намира друго пристанище за въглища – Касторие (Castorie) – с многобройни складове и често пътуващи товарни лодки, тъй като необходимите за разтоварването на корабите общи работници е по-лесно да се взимат от недалечното селище Мидия.²⁶

По-нататък Броняр допълва за Мидия, която освен добро пристанище е и място за склад на въглища: пристигнахме в село Мидия, което още отдалеч се показва на един малък и леко възвишен нос. На южната му страна има благоприятен рейд, където на 200–300 крачки от брега могат да хвърлят котва и по-големи кораби, а освен това има възможност и за пристан. Зад този пясъчен рейд се намира дълбок естествен ров, пълен с

²¹ Дьо Хел 1990: 66.

²² Фон Броняр 1990: 58; Ников 1931: 30.

²³ Отвиновски 1990: 48.

²⁴ Дьо Пейсонел 1990: 54.

²⁵ Фон Броняр 1990: 58; Ников 1931: 25.

²⁶ Фон Броняр 1990: 58; Ников 1931: 27.

вода, на чийто западен край са складовете за въглища, които са свързани с удобен път, водещ от гората по благоприятен мост.²⁷

И отново трябва да акцентираме на факта, че осигуряването на превоза на въглища и износът им се свързват с крайбрежните пристанища — Урдовиза, Караагач, Царево, Ахтопол, Резово, Инеада, Мидия и т.н.²⁸

Макар и да не е процъфтяващ отрасъл на стопанството, лозарството е също така добре развито в Странджанския край. През 1759 г. Адам Готардовски свидетелства, че тук виното е българско и много добро, и го имаше в изобилие.²⁹ За Сейже в околностите на Лозенград главната култура е лозата, която дава голямо количество много доброкачествено червено вино, което прилича много на „пети бургон“. То и сушените меса представляват единствените значителни артикули за износ. Червеното вино на Къркклиса ми се видя най-доброто, което бях открил в Румелия.³⁰ Подобно мнение за хубавото вино в Лозенград има и английският военен Чарлз Колвил Франкланд, който минава през Странджа през 1827–1828 г. Къркклисе е известен с вината си и с един вид консервирана храна от варено грозде и орехи, натъпкани в дълга, подобна на наденица форма, в който е сладката пулпа, а в средата са ореховите ядки (вид сладък суджук?)³¹. Виното е много вкусно, като сайдер и е бледо жълто до златист цвят, обогатен понякога с виолетови отенъци и би могло да се превърне във великолепно вино с малко усилия.³²

И след като даже за френския изтънчен вкус в тази област не остава съмнение в качеството на производството, може със сигурност да се твърди, че лозарството е едно от важните пера на икономиката. То е силно развито и в крайбрежните райони на Странджанското Черноморие. Тук има и морски солници, особено около Анхиало, Бургас и Созопол³³.

Друг развит отрасъл от стопанството на крайморска Странджа е риболовът. Сведения за развитие на риболов в Ахтопол получаваме

²⁷ Фон Броняр 1990: 58; Ников 1931: 27.

²⁸ Аянов 1938: 61–62, 74–75; Райчевски 2008: 224–242.

²⁹ Готардовски 1990: 54.

³⁰ Сейже 1981: 165–166.

³¹ За приготвянето в Странджа на различни продукти от грозде – петмез, благ суджук и др. вж. Райчевски 2008: 174–175.

³² Frankland 1830: 70.

³³ За солниците около Анхиало говори Сейже: Заливът на Анкиол няма заслон; дори само много малко кораби могат да приближат до брега. Все пак градът търгува дейно по море с Константинопол и Анадол, където откарва **долнокачествена сол, изваждана в голямо количество от солените блати, намиращи се в околностите. Те са собственост на султана, който ги задължава да я оползотворяват за негова сметка.** Сейже 1981: 188–189)

от текста на Ксавие Омер дьо Хел през 1845 г. Актеболи (Acteboli, дн. Ахтопол), град с шестстотин къщи, идва веднага след Иниада. Най-важен е риболовът в началото на септември. Броят на скумрията и паламуда, които се ловят тогава, е наистина впечатляващ.³⁴

Пътешествениците свидетелствуват и за железни и медни рудници около Малко Търново, Малък Самоков и на други места.³⁵ Ще приведе само няколко примера. Краткото съобщение на Огюст Викенел от средата на XIX в. гласи, че при Малък Самоков се промива желязна руда. *Решихме да пресечем планината по течението при Самоков, където се промива желязна руда. През лятото тук почти няма вода и тя може да осигури през този сезон работата само на една пещ.*³⁶ Подобни сведения дава и френският учен Ксавие Омер дьо Хел. Първото ни спиране след Мидия е при Иниада (Iniada, дн. Инеада), чийто залив е един от най-сигурните по това крайбрежие. Турски кораби идват тук, за да вземат желязо за артилерията, което произвеждат мините край Сен Маков (Saint-Makof, дн. Малък Самоков), разположени на няколко мили във вътрешността на континента.³⁷

В пътеписите също така са отразени многобройните останки от антични паметници в този регион, като се започне от надгробните могили, премине се през руините на крепостните съоръжения и се стигне до отделните предмети, надписи, скулптури, монети и т.н. За античния Агатополис споменава Венцел Едлер фон Броняр, който обаче с разочарование отбелязва, че на практика липсват антични останки. *Четири мили далеч от Калеиджас (Kalenschas, дн. Календжик) се вижда издаденият значително напред нос Ахтебол Бурни (Ahteboł Burni). На неговия хълм се намира едно село със същото име, което е част от останките на стария град Агиополис (Aghiopolis), но следи за разпознаването му няма.*³⁸ Подобни данни за същото място дава и французина Ксавие Омер дьо Хел. Актеболи (Acteboli, дн. Ахтопол), град с шестстотин къщи, идва веднага след Иниада... *Още се забелязва в това място една широка крепостна стена, чиито фрагменти са разпръснати между къщите. Тя е построена от каменни късове с пояси от тухли, разделени с дебел пласт хоросан. Разхождайки се по брега на пристанищния залив, ние откриваме многобройни парчета от мраморни колони, които служат за привързване на лодките. Това са вероятно единствените останки от античната*

³⁴ Дьо Хел 1990: 67.

³⁵ Аянов 1938: 125–139, 132; Райчевски 2008: 261–278.

³⁶ Викенел 1990: 70.

³⁷ Дьо Хел 1990: 67; Аянов 1938: 87–91.

³⁸ Фон Броняр 1990: 58; Ников 1931: 29.

гръцка колония Агатополис, установена някога в това място.³⁹ Отново свидетелства за антични останки откриваме на друго място в текста на френския учен. На няколко мили от този нос (Карабурун) навътре в континента, аз откривам нови руини, увенчаващи горната част на един хълм. Те представляват една крепостна стена, построена от четириъгълни камъни с около петстотин крачки дължина и една четириъгълна вътрешна крепост в един от нейните краища. Тези руини се наричат Палеопиргос (Palaeo-Purgos) на гръцки, а на турски Ески Пургас (Eski-Pourgas). Те са разположени на пътя, който води от Адрианопол за Силиври (Silivry, дн. Силиврия). Нейното разположение (на крепостта) е много хубаво: тя доминира както над морето, така и над една верига от хълмове, които разделят тесните долини, покрити с богата растителност.⁴⁰

Любопитни са бележките в това отношение на Антон Фридрих Бюшинг, който през 1788 г. твърди за Виза, че е един малък град, който някога е бил седалище на тракийските царе.⁴¹ Сейже пък допълва за Виза, древната Бизия, столицата на района, назван от древните Астика и седалище на тракийските царе, още съхранява останките от древното си величие.⁴²

Дело на траките са и многобройните паметници на мегалитната култура, характерна за Странджанския край – различни видове долмени, скални гробници, пещери. Най-подробно е описанието на Фердинанд фон Хохщетер, който ги открива на различни места около Яръм Бургас, северно от Чаталджа и при Татаркьой, северно от Адрианопол. Що се отнася до околностите на Чаталджа – неговите данни всъщност се покриват с тези на А. Йохмус. Любопитното е, че Хохщетер предполага, че *пред нас се намира един скален храм, може би тайно място за събрания*⁴³ и в крайна сметка насочва вниманието на историците на стария свят към тези паметници. Също така подробно и много интересно описание ни оставя и Ксавие Омер дьо Хел, който разказва за тайните подземни крипти при Мидия:

Влизането в криптите става чрез един дълъг коридор, в чиито стени са издялани наклонени входове, служещи за връзка с различните части на подземието. Краят на тази входна зала, разделена с няколко арки, завършва с един басейн. Този басейн е увенчан от четири купола, крепени от четири колони. Дъното е направено по-ниско чрез няколко стъпала и като се слезе по тях, се озоваваме в центъра на малък басейн, напълнен от един

³⁹ Дьо Хел 1990: 67.

⁴⁰ Дьо Хел 1990: 66.

⁴¹ Бюшинг 1990: 59.

⁴² Сейже 1981: 168.

⁴³ Фон Хохщетер 1990: 72.

съществуващ и сега извор. Наляво от входния коридор са трите врати на храма, чиито пропорции са доста малки, но много правилни. Предното пространство на храма е покрито от един свод и олтарът е заобиколен от няколко полукръгли стъпала. Двете по-ниско разположени (врати) вместо свод имат обикновен таван и са разделени от нефа чрез един портик и пиласстри, чийто корниз е скулптиран. Вижда се надясно от входния коридор една зала, около която са изкопани седем гроба, които поради своята форма и поради различните размери са били предназначени за погребения на хора от различни възрасти. Една по-малка клетка е издълбана встрани от залата с гробниците, а отлясно има една естествена пещера, такива, каквито са били без съмнение всички останали части на това подземие, преди да бъдат разширени от човешките ръце. Размерите и стилът на този паметник трябва да се отнесат към време, когато архитектурата е запазила простотата на своите форми, но скулптурата е била вече твърде напреднала. Стените на храма носят още изображения на кръст. Варовиковата скала, в която е издълбан този храм, е много фина.⁴⁴

Пътеписната книжнина е изпъстрена и с най-разнообразни съобщения за старинни пътища, акведукти, гробници, могили, предмети на изящните изкуства, монети и медали. Няма да се спирам подробно на твърде наситения текст на Сейже, който на много места разказва за антични медали и монети, посочва различни антични паметници, запазени из богатия на антични останки район на Странджа. Но все пак нека посочим някои примери. За Созопол Сейже пише, че не е успял да получи разрешение за разкопки, но пък за сметка на това е купил антични медали. Сизеполис или Сизеболи..., древната Аполония... Жителите ми продадоха сребърни медали от Аполония, които се намират в изобилие на този остров (Св. Иван), като се разрови земята, както и в някои развалини от древните стени, разположени на малко разстояние от Сизеболи към нос Баглар Буруну. Дори в едно лозе бяха открили малка статуя на Амур, твърде добре съхранена.⁴⁵

Ксавие Омер дьо Хел през 1845 г. също се спира на античните останки край Созопол и запазените антични предмети. Не се виждат особено много следи от античността в Созопол. Крепостната стена, която обгражда града, е отчасти разрушена. Тук-там се откриват безформени руини на църкви и мраморни парчета с надписи [аз купих при един обушар един релеф, много важен, според мен, представляващ един император на кон, следван от един паж, носещ една клонка].⁴⁶

⁴⁴ Дьо Хел 1990: 67.

⁴⁵ Сейже, 1981:192–193.

⁴⁶ Дьо Хел 1990: 67–68.

Литературата на пътешествениците е ценна и като етнографски извор. В нея често се описват нравите и обичаите на местното население, консервативно следвани през епохите. Показателен в това отношение е и разказът на Ксавие Омер дьо Хел за района на Карабурун:

Цялото население от околностите в един от тези дни се отправя към един извор, чиято вода притежаваше по мнението на местните чудотворни свойства. Това беше денят на обезглавяването на свети Йоан. Жени, деца, моряци, рибари, изгълнили цялата околност, пристигаха в редици един след друг до чудотворния извор и коленичейки пред един поп, въроръжен с една голяма икона на светията, целуваха последната и се записваха в една голяма книга, давайки няколко дребни монети. Едва тогава те си позволяваха да пият от извора и когато най-сетне тази тежка операция приключваше, отиваха при една друга икона, за да направят своите молитви. Една огромна моравя служеше като място за забавление на тълпата, разделена на групи, която показваше по-скоро желание да се забавлява, отколкото набожно да се моли. Многобройните каруци, теглени от биволи, формираха рамката на тази живописна картина, която представляваше това весело православно население, което е запазило нещо езическо в начина, по който призоваваше Богородица.⁴⁷

Един от важните моменти в изложението е, че празникът става на деня Усекновение (Св. Йоан Предтеча) – 29 август, когато по християнския календар официално си отива лятото, но също така изчезват и самодивите от извори и сенчести места. Обичаят се свързва с вярата на местното население в целебни извори и тайнствени места.

Ще посоча и някои примери за населението, описано от пътешествениците през Странджа. Редица от тях посочват, че минават през земите на България, описват българското население в редица села, спират се на неговото ежедневие, облекло, храна, поминък, обичаи. Пример за такова описание ни дава дубровнишкият учен Руджеро Джузепе Бошкович, който пише: *Канара е първото българско село, в което отсядахме. Състои се от около 100 къщи, няколко от които бяха определени за нас. Общо взето къщите във всички български села са съвсем сиромашки, но много чисти... Жените носят за украшение турски монети, в по-голямата си част пари..., прикрепени към шиите или забрадките им или разпръснати в плитките им, които се спускат отзад до средата на краката. Обикновено те ходят боси.⁴⁸*

⁴⁷ Дьо Хел 1990: 66.

⁴⁸ Божкович 1975: 30–33; Божкович 1990: 55.

Интересни данни за Странджа и българското население там дава италианският учен и пътешественик Доменико Сестини (1779).⁴⁹ Без да се спирам подробно, тъй като текстовете са преведени и публикувани вече от доц. Пенка Данова, все пак ще спомена някои любопитни подробности. Сестини пътува през 1779 г. от Константинопол за Букурещ и има сериозно преимущество пред редица други пътешественици – знае гръцки и турски език. Пътят му минава през Силимврия, Чорлу, Люле Бургаз, Хавса и Одрин – тоест по част от диагоналния римски път, свързващ Цариград с Централна Европа. Отгук поема на север, по един от второстепенните пътища, през с. Инджекьой, за което споменава че е населено с българи и после през с. Голям Дервент, което е първото българско село, в което пътешественикът има възможност да опознае по-добре българите. Оттам минава през с. Факия към Айтос. Много подробно Сестини описва местното българско население – жените и мъжете в с. Голям Дервент, тяхното ежедневие, поминък, облекло, храна:

Мъжете през повечето време са далече, да обработват земите. Връщат се рядко в домовете си, няколко пъти в годината. Жените се истинските пазителки и домакини на къщите. Това са силни жени – от най-малките до най-големите, изцяло отдадени на труда. Спят малко часове в денонощието. Стават още в ранни зори и веднага се залавят за работа... И когато настане вечер, пак не престават да работят. Спираат да правят едно и веднага се заемат с друго нещо през нощта...

Храната им е проста и умерена, макар да не им липсват продукти. Супите си приготвят от булгур, т.е. от счукано жито... Вино си доставят от земите край Адрианопол, а ракия не им липсва по тези места, даже се пие повече, отколкото виното. Месото и яйцата са евтини. С една дума, тези села има с какво да се издържат, макар да са принудени да работят повече за турчина, отколкото за себе си, тъй като на едно домакинство стигат сто пиастъра на година.

Всяко семейство само се грижи за облеклото си, което само си приготвя. Жените предат и тъкат всички платове, необходими за обличане и за спане като покривки и завивки...

На главите си връзват фишу или цветни кърпи, така както правят римските селянки, като оставят отзад плитките с разпуснати и неоформени коси... На китките си носят за украса гривни във формата на полумесец, някои железни, някои – сребърни, които лесно се слагат и свалят... По средата на големите си пръсти носят пръстени, като поста-

⁴⁹ Данова 2010; Данова 2012.

вят да три пръстена на всеки пръст. Ето такава е българската украса и начин на обличане „ала булгара“...

Нека спомена, че както мъжете, така и жените са ниски на ръст, набити и като цяло може да се каже, че са красиви.⁵⁰

В заключение ще цитирам интересното обобщаващо описание на българските земи, което откриваме у Александър-Морис Д'Отрив от 1785 г.

... Тази България, чието име ме плаши, е една от най-хубавите страни в Европа. Никъде не се срещат толкова хубави полета, така добре свързани помежду си, и един над друг разположени хълмове; един изглед, на който най-подхожда да получи всички усъвършенствувания на културата.⁵¹

В настоящата статия, без да се претендира за изчерпателност, можем да отбележим, че чрез текстовете на преминалите през или покрай крайбрежието на Странджа учени и/или дипломати или пък авантюристи, придобиваме ясна представа за пристанищата и пътните комуникации в този район, за икономиката и стопанския живот на областта (земеделие, скотовъдство, възлищарство, лозарство и винопроизводство, добив на дървен материал, добив на желязо и мед и търговията с тях и т.н.), също както и ценни данни за местното странджанско, предимно българско, население – с неговия бит, облекло, храна, обичаи. И разбира се, не на последното място в текстовете е отразен интересът на пътешествениците към останките от миналото – антично и средновековно, с които е богат районът на Странджа планина.

ЛИТЕРАТУРА

- Аянов 1938:** Г. п. Аянов. Странджа: Етнографски, географски и исторически проучвания. София, 1938.
- Божкович 1975:** Р. Божкович. Дневник на едно пътуване. Превод и бележки М. Тодорова. София, 1975.
- Божкович 1990:** Руджеро Божкович, 1762 г. – В: Странджа 1990: 55.
- Буе 1981:** А. Буе. Сборник с маршрути от Европейска Турция. – В: Цветкова 1981: 235–494.
- Буе 1990:** Ами Буе 1836 г. – В: Странджа 1990: 65.
- Бюшинг 1990:** Антон Фридрих Бюшинг, 1788 г. – В: Странджа 1990: 59.
- Викенел 1990:** Огюст Викенел, 1847–1848 г. – В: Странджа 1990: 70–71.
- Готардовски 1990:** Адам Готардовски, 1759 г. – В: Странджа 1990: 54–55.

⁵⁰ Данова 2010: 120–122.

⁵¹ Д'Отрив 1990: 57.

- Данова 2010:** П. Данова. Българите през погледа на Доменико Сестини (1779 г.). – В: *30 години секция История на света и международните отношения в ново и най-ново време*. София, 2010, 112–125.
- Данова 2012:** Данова, Пенка. Ежедневието на балканския град през втората половина на XVIII век (по данни на италиански пътешественици, преминали по пътя Константинопол – Букурещ). – В: *Югоизточноевропейският град и съвременността на миналото. Научни изследвания в чест на проф. Лилия Кирова*. Съст. А. Балчева. София – Велико Търново, 2012, 96–120.
- Дерншвам 1970:** Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г. Прев. М. Киселинчева. София, 1970.
- Дерншвам 1990:** Ханс Дерншвам, 1553–1555 г. – В: *Странджа 1990*: 47.
- Д’Отрив 1990:** Александър-Морис Д’Отрив, 1785 г. – В: *Странджа 1990*: 57.
- Дьо Пейсонел 1990:** Шарл дьо Пейсонел, 1750–1756 г. – В: *Странджа 1990*: 54.
- Дьо Хел 1990:** Ксавие Омер дьо Хел, 1845 г. – В: *Странджа 1990*: 65–68.
- Енеман 1990:** Микаел Енеман, 1709 г. – В: *Странджа 1990*: 53
- Йохмус 1990:** Аугуст Йохмус, 1847 г. – В: *Странджа 1990*: 70
- Ковачев 2002:** Г. Ковачев. Българските земи между Източна Стара планина и Странджа през XII – XIV век (Историко-археологическо проучване). Велико Търново, 2002.
- Ласополски 1990:** Бокамп Ласополски, 1778 г. – В: *Странджа 1990*: 57.
- Макинтош, 1990:** А. Ф. Макинтош, 1836 г. – В: *Странджа 1990*: 64–65.
- Ников 1931:** П. Ников. Едно неизвестно описание на българския черноморски бряг от XVIII век. – В: *Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет*, 28, 1931, 3–60.
- Освиенцим 1990:** Станислав Освиенцим, 1636 г. – В: *Странджа 1990*: 49–50.
- Отвиновски 1990:** Еразъм Отвиновски, 1557 г. – В: *Странджа 1990*: 48, 47–48.
- Попов 1987:** Д. Попов. Странджа от съвременното към древността (По данни на пътеписите от XIV–XIX век). – В: *Културно-историческо наследство на Странджа-Сакар*. Съст. В. Фол. София, 1987, 7–20.
- Райчевски 2008:** С. Райчевски. Странджа. Етноложки изследвания. София, 2008.
- Сейже 1981:** С. Сейже. Описание на едно пътуване. – В: *Цветкова 1981*: 146–196.
- Сейже 1990:** С. Сейже, 1829 г. – В: *Странджа 1990*: 61–64.
- Странджа 1990:** Странджа древност и съвремие. София, 1990.
- Фон Броняр 1990:** Венцел Едлер фон Броняр, 1786 г. – В: *Странджа 1990*: 57–59.
- Фон Хохцетер 1990:** Фердинанд фон Хохцетер, 1869 г. . – В: *Странджа 1990*: 72–73.
- Хжановски 1990:** Войчех Хжановски, 1780 г. – В: *Странджа 1990*: 57.
- Цветкова 1981:** Френски пътеписи за Балканите. XIX в. Съст. и ред. Б. Цветкова. София, 1981.
- Frankland 1830:** Ch. C. Frankland. Travels to and from Constantinople in 1827 and 1828. Vol. 1. London, 1830.

THE REGION OF STRANDZHA ADJACENT TO THE BLACK SEA COAST ACCORDING TO THE TEXTS OF WESTERN TRAVELLERS FROM THE 16TH TO THE 19TH CENTURY

Prof. *Ivayla Popova*, PhD,
University of Sofia "St. Kliment Ohridski", Faculty of History

Keywords: travellers, Strandzha, Balkans

The Western travellers who were crossing the Balkans from the 16th to the 19th century were prevalingly diplomats and scientists. There are several texts about Mount Strandzha and the district around it, the most detailed being the diaries of C. Sayger (1829) and Xavier Hommaire de Hell (1845). These two travelers were accompanied in their journeys by the painters Jules Laurens and A. Desarnod. The credibility of such travel notes is even greater when they are composed by special envoys, researchers, scientists and scholars like Johann Andreas de Kempelen (1740–1741), Rugiero Bošković (1762), Karsten Niebur (1767), Wenzel Edler von Brognard (1786), Anton Friedrich Büsching (1788), August Jochmus (1847), Ferdinand von Hochstetter (1869) etc.

Most of the travellers follow the relevantly convenient and well known ever since antiquity *Via Diagonalis* that connects Belgrade with Constantinople. The district of Mount Strandzha is located at some distance to the northeast of this route and is quite remote from its basic axis.

Of great importance for the overall picture of the road system in Strandzha is the connection of the interior of the mountain with the Black Sea coast, which constitutes a natural economic outlet for the local population.

Travelling across Strandzha the travellers normally paid attention not only to the route itself, but also to the villages around it, as well as to the local population, its customs, language, basic occupations, everyday life and culture.

In this article, without claiming to be complete, we argue that through the texts of scientists, diplomats and/or adventurers, who crossed or passed along Strandzha Black Sea coast, we obtain a comprehensive idea about the ports and road communications in the area, the economy and the economic life in the district (animal husbandry, cattle-breeding, agriculture, viticulture, wine-making, timber and chaircoal production, coal, iron and copper mining and trade, etc.), as well as valuable data concerning the local, mainly Bulgarian, population of Strandzha, its lifestyle, clothing, food, ritual practices etc.

Last but not least, the texts reflect the travellers' interest in the remains of the past, both ancient and medieval, which are quite abundant in the Strandzha region.

ОБЩОХРИСТИЯНСКИ ИЗМЕРЕНИЯ НА СОЗОПОЛСКОТО ПРАВОСЛАВИЕ

проф. д.и.н. **Щелиян Д. Щерионов**

*Институт за изследване на населението и човека – БАН
shterionov@yahoo.com*

С появата на християнството се отгръща нова страница в човешкото съществуване. Православието се превръща в начин на живот, основан върху Христовото учение, чиито начала са устояли на различни въздействия, връхлитащи го през отделните исторически епохи. Красноречив пример за това е миналото и настоящото му състояние в Созопол.

Развитието на православието в Созопол отдавна привлича вниманието на редица изследователи.¹ Съществуват множество научни и научнопопулярни материали, в които се разглеждат отделни страни от тази проблематика. Прави впечатление, че в много от тях се тиражират различни, често противоречиви, становища. Една група от тях се отнасят до изясняване ролята и значението на созополското православие за човечеството. Настоящият труд е насочен към обобщаване на основните въпроси по тази тема и цели да внесе яснота по отношение на тези проблеми, по които това все още не е направено.

За реализацията на тази цел се използват разнообразни извори. Сред тях преобладават непубликуваните архивните материали, различни в Централния държавен архив, в Държавния архив – Бургас, в архива на Националния институт за недвижимо културно наследство, в архива на Националния църковен историко-археологически музей, в архива на Църковното настоятелство – Созопол и в архива на Вселенската патриаршия – Цариград. Изключително полезни за настоящото изследване се оказват спомените на анкетираните жители на Созопол и предоставената ни информация, съхранявана в лични архиви. С обобщаването на тези извори се осъществява симбиоза между различни

---

¹ Основни сред тях (подредени хронологично по годината, в която се появява първата им публикация по темата) са: К. Сатас, В. Калифрон, Н. Веис, М. Гедеон, А. Пападопуло-Керамевс, С. Ламброс, К. Шкорпил, К. Папайоанидис, М. Константинидис, Т. Мавроматис, А. Василиев, В. Димова, М. Коева, В. Гюзелев, В. Велков, Б. Димитров, И. Петрински, К. Паскалева, В. Вафеаду, Ц. Дражева, Л. Камперидис, Щ. Щерионов, И. Карайотов, Д. Герганова, К. Попконстантинов, К. Панайотова, П. Леккос, Д. Балаис, В. Каравълчев и др.

позиции и гледни точки – на централната власт и на нейните органи по места, на регионални и международни неправителствени институции, на местното население, на чуждестранни наблюдатели и др. Взаимно допълващи се посредством общо обогатяване и коригиране, те подпомагат отстраняването на съществуващите неточности и позволяват постигането на максимално обективна оценка.

Прегледът на наличния изворов материал, свързан с разкриване общохристиянските параметри на налагащото се и утвърждаващо се православие в Созопол, позволява констатацията, че тяхната същност може да се очертае посредством установяване въздействието му върху организацията и управлението на Църквата, върху развитието на образованието и книжнината и върху някои страни от църковното изкуство – в случая върху резбарството и иконографията. Именно те са непосредствен предмет на настоящото изследване.

***

Първоначалното разпространение на християнството се осъществява посредством изграждане на специфична мрежа от ядра в основните антични градове. Созопол е един от тези градове.² Налага се мнението, че това се свързва с дейността на св. ап. Андрей Първозвани, който в средата на I в., обхождайки селищата по черноморското ни крайбрежие, посещава Аполония (дн. Созопол).³ Проповядвайки словото Божие, той печели нови последователи на Христа сред местното население. Те заедно с християните сред войниците от римските легиони, разположени тук, създават първата християнска общност в града. В Аполония към края на I в. – началото на II в. служи легионерът Зосим.⁴

„Приел християнството, той водел праведен християнски живот, а молитвите и добротата го извисявали духовно над останалите. Поради това Зосим не могъл да остане равнодушен към издадения от император Траян указ за преследване на християните, обявил се против него и отказал да почита императора като бог. Научавайки това, местният управител привикал Зосим и му наредил да се откаже от вярата си и да направи жертвоприношение на езическите богове. Той обаче отказал. Разгневеният управител заповядал воинът-християнин да бъде жестоко наказан пред събралото се градско множество. Въпреки че бил подложен на нечувани изтезания, Зосим не се отка-

² Дражева 2003: 46 и сл.; Созопол 2016а; Dikov 2016.

³ Димитров 2012: 287 и сл.

⁴ Димитров 2010: 1 и сл.

зал от вярата си и бил посечен на 19 юни. Удивени от подвига на мъченика, много хора приели християнството“.⁵

Увеличаването на числеността на местната християнска общност и разрастването на нейното влияние позволяват много скоро Созопол да придобие статут на център на епископия, която се оглавява от епископ, духовен водач на местното население, в чиито рамки се ограничава неговата дейност. В религиозно-административно отношение той има относително самостоятелен статут и разрешаването на възникналите в епархията църковно-канонични проблеми обсъжда основно с ръководителите на съседните епископии.

Един от първите епископи на Аполония, за когото е достигнала до нас информация, е живелият през първата половина на II в. еп. Елиус Публиус Юлиус, който се титулува „епископ на Деултум и Аполония“, канонизиран след смъртта си като мъченик за Христовата вяра.⁶ Според изследователите тогавашният аполонийски епископ е един от тринадесетте епископи, присъстващи в проведения в Анхиало през 140 г. събор за осъждането на ересите на Теодот и на Монтан.⁷ От тогава датира и неговото редовно участие при избора на Константинополски епископ. Обстоятелство, което е свидетелство за ролята на местния архиепiscop в епоха, когато проповядваната от него религия е забранена, а последователите му – подложени на гонения. На един от местните мъченици е посветен откритият в града мавзолей, който още в онази епоха се превръща в място за поклонение пред светите мощи.⁸

С обявяването през 313 г. на християнството за равнопоставено на останалите религии и с превръщането ѝ през 330 г. в официална за Империята религия, Държавата се ангажира с подпомагане изграждането на цялостна църковна структура. Пристъпва се към раздробяване на епархиите, при което стремежът е те да се обединяват около няколко водещи митрополии – обикновено тези на централните градове в съответните провинции. В резултат на тези процеси обособената Аполонийска епископия се превръща в съставна единица на

⁵ Ростовский 1998: 340 и сл.; Друмева 2005: 218 и сл.

⁶ Дражева 2002: 203 и сл.; Димитров 2012: 287 и сл.; Созопол 2016; Κωνσταντινίδης 1939–1940: 24 и сл.

⁷ Κωνσταντινίδης 1939–1940: 24 и сл.

⁸ Цанева, Стоянов 1981: 69–71; Стоянов 1982: 59–60; Николова 2002: 11 и сл., 179; Дражева 2002: 203 и сл.

Адриануполската митрополия и е втората по значимост след тази на митрополитския град.⁹

Постепенно ролята на града като християнски център нараства. Според изследователите това предопределя участието на някои от управляващите Аполонийската (а от V в. – Созополската) епископия във Вселенските събори: еп. Петрос – в заседанията на Първия (Никеийски) вселенски събор от 325 г., еп. Атанасиос – в работата на Третия (Ефеския) вселенски събор от 421 г., еп. Петрос – в дейността на Шестия (Трети константинополски) вселенски събор от 680 г., еп. Евтимийос – в Седмия (Втори никейски) вселенски събор от 787 г.¹⁰

От V в. насетне постепенно нараства значението на архиепископите и в административното управление на града. Тогава се задълбочава военната и политическата нестабилност на Империята и това позволява местните епископи да се превърнат във фактическите ръководители на града. Наред с ръководството на духовния му живот те организират отбраната му срещу активизиралите се варварски нашествия, подпомагат неговото градоустройство и пр. Така се засилва автономността на Созополския епископ и ръководената от него епископия, която през IX в. възстановява самостоятелния си статут и преминава под непосредственото управление на Константинополската патриаршия.¹¹ В центъра на града се оформя впечатляващ култов комплекс (при днешната църква „Св. Великомъченик Георги“), където докъм средата на XVI в. резидира духовният глава на Созополската епархия.

Нарастващото влияние на местния архиерей и успехите, които той постига при утвърждаването и защитата на християнството в региона, водят до неговото издигане в ранг на митрополит. Съществуват различни твърдения за годината на учредяването на Созополската митрополия. Има такива, които отнасят този акт към края на XII в. Най-правдоподобно обаче е становището, че това става един век по-късно – към края на XIII – началото на XIV в. Това е периодът, когато за пръв път в общия каталог на православните митрополии се отбелязва наличието на Созополската митрополия.¹² В известния ни

⁹ Ваклинова 1993: 58 и сл.; Момчилов 2000: 138 и сл.; Γερμανός 1937: 170 и сл.; Κωνσταντινίδης 1939–1940: 24 и сл.; Κωνσταντινίδης 1957: 175 и сл.; Λέκκου 1999: 91 и сл.; Βαλαής 2006: 231 и сл.

¹⁰ Дражева 2002: 203 и сл.; Димитров 2012: 287 и сл.; Пътеписи 1984: 134; Созопол 2016; Созопол 2016а; Κωνσταντινίδης 1932: 157 и сл.; Παπαϊωαννίδης 1933: с. 30 и сл.; Κωνσταντινίδης 1939–1940: 24 и сл.; Κωνσταντινίδης 1957: 175 и сл.

¹¹ Табаков 1911: 461 и сл.

¹² Ράλλης, Ποτλής 1855: 501 и сл.

изворов материал първият, който е титудуван като Созополски митрополит, е Теодосиос, управлявал епархията в периода 1354–1367 г.¹³

Настъплението на турците в региона към края на XIV в. нанася сериозни поражения върху християнското население, обитаващо Созополската епархия. Въпреки това митрополитският център и част от прилежащите му територии, като непосредствено подчинени на Константинополската патриаршия, успяват да съхранят своята независимост до 1453 г.

В периода след падането на Цариград Созопол се превръща в едно от средищата, в които се концентрира прогоненият от византийската столица православен интелектуален елит.¹⁴ Присъствието на неговите представители тук допълнително активизира духовното развитие както в митрополитския център, така и в цялата епархия. Това позволява за повече от век и половина Созополската митрополия и подопечната ѝ територия да се превърнат в един от водещите религиозни, просветни и културни християнски центрове по нашите земи.

Ситуацията се променя в началото на XVII в. Циклично провеждащите се през този период набези на казаци пирати над селищата от крайбрежието и прилежащия му хинтерланд довеждат до масово избиване или отвеждане в робство на местното население. В резултат на това броят на християните (особено в крайбрежните митрополии) драстично намалява. Това е основна причина за присъединяването към Созополската епархия на териториите на съседната Мидийска и Визенска епархии.¹⁵ Началото на това сливане е фиксирано точно – 1623 г., когато Теодосиос е обявен за Созополски и Мидийски митрополит. Той управлява до 1636 г. Относно продължителността на това състояние има различни становища, според които то е от няколко години до няколко десетилетия. Преминаването на отделената от юрисдикцията на Мизийската митрополия Визенска епархия под управлението на Созополския митрополит е регистрирано през втората половина на XVII в. Явно това обединение също не е дълготрайно, тъй като в началото на XVIII в. ръководещият Созополската епархия е титудуван единствено като Созополски митрополит.

Промяна в положението на Созополския митрополит и подопечния му диоцез настъпва в началото на XIX в. След голямата миграция на населението по време и след Руско-турската война от 1828–1829 г. и

¹³ Kamperidis 1993: 26 и сл.; Κωνσταντινίδης 1939–1940: 24 и сл.; Γερμανός 1937: 169–170.

¹⁴ Делирадев 1953: 92 и сл.; Παπαϊωαννίδης 1933: 52; Βακαλόπουλος 1980: 231; Βαφειάδου 1980–1981: 12 и сл.; Κωνσταντινίδης 1957: 186; Κωνσταντινίδης 1932: 150 и сл.

¹⁵ Κωνσταντινίου 1972: 563; Κωνσταντινίδης 1939–1940: 24 и сл.; Κωνσταντινίδης 1957: 182 и сл.; Βέη 1928: 43–49.

изселването на Агатополския митрополит, в рамките на Созополската митрополия се включват и селищата от Агатополската епархия.¹⁶ Така че до края на съществуването на местната епархия, духовният ѝ водач се титулува Созоагатополски митрополит, непосредствено подчинен на Вселенския патриарх. Местният митрополит се радва на изключителна почит и е обявен за „екзарх на цялото Черноморие“.¹⁷

Това състояние предопределя активизиращото се участие на созополските епископи и митрополити и на созополчани в дейността на Вселенската патриаршия. Известни са имената на няколко от тях, изпълняващи през различни периоди функциите на константинополски патриарси.

Първият е Йоанис XII, управлявал Патриаршията в периода между 1294 г. и 1303 г.¹⁸ Светското му име е Козмас. Созополчанин, който през втората половина на XIII в. е монах, а впоследствие и игумен на созополския манастир „Св. Йоан Предтеча“. Неговата благочестивост, праведност, достолепие и милосърдие впечатляват тогавашния византийски протостратор Михаил Глава Тарханиот, който го препоръчва за игумен на новопостроения в Константинопол в чест на император Андроник II Палеолог и неговата съпруга Мария манастир на „Пресвета Богородица“, както и за духовен баща и изповедник на императора. През 1294 г. той е избран за Константинополски патриарх под името Йоанис XII. Неговата мъдрост, висока образованост и изключителна дипломатичност е предопределяла ангажирането му в редица мисии, възлагани от управляващите Империята. Най-известната е тази от 1307 г. (след оттеглянето му от патриаршеския престол и установяването му в родния му созополски манастир „Св. Йоан Предтеча“), при която бившият патриарх активно съдействал при подписването на българско-византийския мирен договор и уреждането женитбата на българския цар Теодор Светослав с византийската принцеса Теодора.

В края на XIV в. за константинополски патриарх е избран друг созополски митрополит – Нилос. Той патриаршествовал под същото име – Нилос I в периода 1379–1388 г.¹⁹

¹⁶ Делирадев 1953: 92 и сл.; Шивачев 1879; Παπαϊωαννίδης 1933: 52; Κωνσταντινίδης 1939–1940: 24 и сл.; Κωνσταντινίδης 1957: 182 и сл.

¹⁷ Ράλλης, Ποτλής 1855: 518 и сл.; Γερμανός 1937: 170.

¹⁸ Димитров 1980: 77 и сл.; Дражева 2002: 203 и сл.; Созопол 2016; MacGillivray 1993: 102; Σακελλίωνος 1885: 609 и сл.; Γεδεών 1890: 405 и сл.; Παπαϊωαννίδης 1933: 45 и сл.; Κωνσταντινίδης 1957: 178 и сл.

¹⁹ Дражева 2002: 203 и сл.; Созопол 2016.

Със Созопол и прилежащите му монашески обители е свързана съдбата на друг константинополски патриарх – Нифон II²⁰, заемал патриаршеския престол три пъти: през 1486–1488, 1497–1498 и 1502 г. Според изследователите той се установява в островния манастир „Св. Йоан Предтеча“ през 1488 г. Не след дълго Нифон получава разрешение от братството на манастира да възстанови малкия му метох „Св. Николай Помощник на бедните“ при днешния гр. Черноморец. Тук той се оттегля през 1503 г., отдавайки се на аскетизъм и исихазъм.

От островния манастир „Св. Йоан Предтеча“ започва духовният път на бъдещия Константинополски патриарх, анхиалеца Йеремас II Транос²¹, управлявал Патриаршията с кратки прекъсвания през периода от 1572 до 1595 г. В созополския манастир той се замонашва и през целия си живот го смята за свой манастир, опитвайки се всячески да подпомага неговото развитие.

Интересна е историята, свързана с патриаршестването на друг созополски митрополит – Йоаникиос.²² Той е роден в Созопол през втората половина на XV в. Преминава през всички монашески степени и достига до ръкополагането си за Созополски митрополит в началото на XVI в. През 1526 г., използвайки отсъствието на канонично избрания патриарх – Йеремия, той пристига в Константинопол, узурпира властта и се обявява за глава на Източноправославната църква. Управлява я в продължение на няколко месеца. Със завръщането на титуляра Йоаникиос е свален от престола и анатемосан, и то от два Синода – този на Константинополската и този на Йерусалимската патриаршия. След това бива заточен на островния манастир „Св. Йоан Предтеча“ в родната му епархия. Тук той умира. Погребан е в манастира, а за мощите му се носят легенди, че вършат чудеса.

Созополските митрополити редовно участват в работата на Върховния орган на Константинополската патриаршия – нейния Свети синод, както и в неговите ръководни органи. Впечатлява дейността на митрополитите Прокопиос, Доротеос, Паисиос, Теофинос и Партениос, които през XIX в. са членове на Светия синод и активно участват в неговата работа²³. Трябва да се отбележи и дейността на К. Плисонидис, който през 70-те години на XIX в. представлява Созополската

²⁰ Γλυκῆς 1803: 373–388; Γεδεών 1890: 490 и сл.; Νήφων 1990; Γριτσόπουλος 1965: 16 и сл.; Kamperidis 1993: 113 и сл.

²¹ Муравьев 1858: 268 и сл.

²² Σάθας 1870: 3–5; Παπαϊωαννίδης 1933: 53 и сл.

²³ Подробна информация за тяхната дейност се публикува във в-к Ανατολικός Αστήρ.

епархия в изградения към Патриаршията Съвет по етническите въпроси.²⁴

Созополчани заемат ръководни църковни длъжности далеч извън пределите на родината си.²⁵ Те са митрополити и висши църковни служители в целия православен свят – из целите Балкани и Мала Азия и от Русия до Йерусалим и Александрия. Те са игумени на различни манастири, включително и в Румъния (Теофилос Ватопединос на манастира „Ракетош“) и в Молдова (Порфириос Агиотафитис на манастира „Читъцуя“).

След налагането на османската власт по нашите земи ролята на созополския митрополит и на ръководената от него институция в живота на подопечното му паство нараства. Бидейки единствен официален представител на християнското население от диоцеза си, той се превръща в основен защитник на неговите интереси. Организира и ръководи не само църковните дела в епархията, но и всички области от битието на миряните.

Във връзка с основната дейност на местните митрополити – съхраняване и разпространяване на православието, трябва да се отбележи активната им строителна дейност и то в период, когато построяването на църква е изключително трудно, ако не и практически невъзможно. В тази дейност трябва да се открият усилията на няколко митрополити: на митрополит Атанасиос, през чийто мандат през 70-те и 80-те години на XV в. е изградена и започва да функционира църквата „Св. Богородица“; на митрополит Калиникос, който през 1697 г. из основни изгражда в настоящия ѝ вид църквата „Св. Великомъченик Георги“; и на митрополит Доротеос, при чието управление (1852–1858 г.) е изградена църквата „Св. Зосим“.

Същевременно созополските митрополити противодействат на многократните опити за потурчвания в отделните селища на епархията. Те не позволяват района да бъде засегнат от този процес и спомагат за съхраняването на компактният му християнски характер.²⁶ На практика в нито едно от принадлежащите към Созополската епархия селища не се открива наличие на мюсюлмански молитвени сгради.

Созополските митрополити се включват и във въоръжената борба срещу поробителите. Един от тях – Паисиос²⁷, ръководител на местното съзаклятническо ядро, подготвящо участието на християните от

²⁴ Ανατολικός Αστήρ, № 1094, 02.07.1873.

²⁵ Ευαγγελίδου 1931: 77–78; Παπαϊωαννίδης 1933: 52.

²⁶ Ανατολικός Αστήρ, № 1047, 15.01.1873; Райчевски 1988: 73 и сл.

²⁷ ДА – Бургас, Ф. 788К, а.е. 40, л. 7; Παπαϊωαννίδης 1931: 50 и сл.

региона в Гръцката революцията от 1821 г., заловен и подложен на жестоки изтезания, издъхва мъченически на път към бесилото в Цариград.²⁸

Свободолюбивият, демократичен дух е характерен за созополските митрополити. Те са активни участници в борбата за реформиране на Църквата. Един от тях – Константинос, е сред първите, които нареждат премахването на дървените решетки, преграждащи женското отделение във всичките му подопечни храмове.²⁹

***

Превръщането на Созопол в значим православен център е неразривно свързано с функциониращите в града и прилежащия му хинтерланд на образователни и книжовни институции.

Изграждането на образователна школа в съществуващия край града островен манастир „Св. Йоан Предтеча“ се свързва с неговото обособяване и начален разцвет. Множество са преподавателите и възпитаниците на тази школа.³⁰

Тук преподава и твори роденият към края на XIII – началото на XIV в. в Созопол монах исихаст Давид Дисипат. Той произхожда от фамилия, родствена с Палеолозите, което му позволява да получи в Константинопол много високо за времето си образование. То е в основата на широките му познания и ерудиция, позволяващи му да се нареди сред най-видните учени богослови и писатели полемисти от първата половина на XIV в.³¹ Ученик на Григорий Синаит и горещ поддръжник на Григорий Палама, в своите съчинения той защитава правата вяра, обявявайки се против ересите на Варлаам Калабрийски и Григорий Акиндин.

Със Созопол е свързан житейският път и на един от най-големите исихасти и духовни учители в тогавашния православен свят Григорий Синаит.³² Търсейки обител за уединението си, преди установяването си в Парория, в началото на XIV в. той пребивава в града, а според някои изследователи и на островния манастир „Св. Йоан Предтеча“, където някои от монасите са негови ученици.

В края на XV и началото на XVI в. ръководител на съществуващата в островния манастир книжовна школа, а и един от най-видните ѝ

²⁸ Παπαϊωαννίδης 1933: 52; Κωνσταντινίδης 1957: 184 и сл.

²⁹ Архив на ЦН – Созопол. Летописна книга. л. 3 и сл.

³⁰ Делирадев 1953: 92 и сл.; Παπαϊωαννίδης 1933: 133 и сл.; Βέη 1928: 42–43; Βέη 1938–1939: 236; Κотζαγεώργη 1997: 45.

³¹ Гюзелев 1985: 91.

³² Δεληκάρη 2004.

представители бил Пахомиос Русанос. Множеството му догматични, практикопоучителни и граматични трудове го превръщат в един от водещите книжовници в тогавашния православен свят.³³

Сред видните представители на тази школа е и Митрополит Теодосиос Созополски и Мидийски. След 1613 г. той става монах в манастира „Св. Йоан Предтеча“ и се обучава в съществуващата тук образователна институция. Той е автор на редица проповеди, използвани при архиерейските служби. Част от тях, писани докато е созополски митрополит (1626–1633 г.) се съхраняват в Каирската патриаршеска библиотека.³⁴

Функциониращите в града и прилежащите му манастири образователни институции се превръща в първооснова за формирането в островния манастир „Св. Йоан Предтеча“ на книжовно ателие. От X в., а според някои автори и от по-рано, тук съществува постоянно действащ скрипторий. В него местни монаси изработват ръкописни книги – преписват текстове, оформят книги, рисуват миниатюри, заглавки, заставки, правят кориците на книжните тела и подвързват им и пр. Създаваните тук ръкописи са основно с богослужебен, но има и такива със светски характер. Изпод перото на монах от този скрипторий е излязъл преписът на най-ранното писмено свидетелство за съществуването на манастира – поевстга „Варлаам и Йоасаф“ от XII в.³⁵

Дейността на местния скрипторий се активизира особено след средата на XV в.³⁶ Няколко са обстоятелствата, които въздействат върху този процес. От определящо значение е фактът, че след падането на Византия под османска власт значителна част от столичната духовна аристокрация, напускаща Константинопол, се установява в Созопол и прилежащия му островен манастир, с което се увеличава потенциалът на местното високообразовано и ерудирано братство.³⁷ От друга страна, потребността от богослужебна литература не намалява, а местата, където тя би могла да бъде изработена, са ограничени. Така че обясним е подемот в работата на местния скрипторий и интересът към него. Показателно в това отношение е, че към края на XV в. специално за да закупи ръкописни книги, изработени в манастира, тук

³³ Κωνσταντινίδης 1932: 165 и сл.; Παπαϊωαννίδης 1933: 133 и сл.; Σάθας 1868: 150–152; Κωνσταντινίδης 1957: 182 и сл.

³⁴ Βέη 1928: 42–43; Βέη 1938–1939: 236

³⁵ Димитров 2012: 287 и сл.; Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1900: 680 и сл.; Βαλαής 2003: 177 и сл.

³⁶ Димитров 2012: 287 и сл.; Βέη 1928: 43 и сл.; Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1900: 680 и сл.; Ευαγγελίδης 1936: 76 и сл.; Βαλαής 2003: 177 и сл.

³⁷ Κωνσταντινίδης 1932: 165 и сл.

по поръчение на Лоренцо Медичи – владетеля на Флоренция, пристига известният учен Янус Ласкарис, а през XVI в. само от манастира „Ватопед“ на Атон в скриптория на „Св. Йоан Предтеча“ е поръчано изработването на над 40 книги.³⁸

Съчетаването на тези обстоятелства предопределят наличието в островния манастир „Св. Йоан Предтеча“ на библиотека, в която се съхранява значителното му книжовно наследство.³⁹ Тази библиотека е една от най-големите по нашите земи в епохата на своето съществуване. Красноречиво доказателство за това е, че независимо от неколкостратното ѝ опожаряване и разграбване, от нея до днес са съхранени около 70 ръкописни книги, намиращи се във фондохранилищата на библиотеки и музеи по целия свят – от библиотеката на манастира „Св. Богородица Камариотиса“ на о-в Халки в Мраморно море, през Московската публична библиотека и Ватиканската апостолическа библиотека, до библиотеката на университета в Мичиган, САЩ.⁴⁰ Откритият при археологическите разкопки на сградата, в която се намирала библиотеката, материал свидетелства, че тя е била няколкоетажна.

Паралелно с функционирането на школата в манастира „Св. Йоан Предтеча“ са съществували образователни институции / училища и в самия град. Именно те продължават местната образователна традиция след като през XVII в. манастирът престава да съществува. В последващите години някои от тях, като това в метоха „Св. Богородица Епискеписис“, се превръщат в локални средища на просветна и книжовна дейност. Разположени в църковни помещения, с течение на времето те стават „тесни“ за нарастващите потребности на местното население. Това принуждава градската православна общност да започне изграждане на обособени сгради за образователна дейност. Процес, организиран от местните митрополити, които освен това са се ангажирали и с непосредственото му финансиране. Сред тях се открояват митрополит Прокопиос и митрополит Доротеос Схолариос, основни дарители при изграждането в средата на XIX в. съответно на Мъжката и на Девическата гимназия в града, където се помещавала

³⁸ Λάμπρος 1895: 184; Γεδεών 1902: 473–475, 482–486; Κωνσταντινίδης 1932: 165 и сл.; Kamperidis 1993: 16 и сл.; Kourourou, Gehin 2008.

³⁹ Петрински 2000: 177 и сл.; Созопол 2016

⁴⁰ Димитров 1980: 77 и сл.; Λάμπρος 1895: 184; Γεδεών 1902: 473–475, 482–486; Kamperidis 1993: 16 и сл.; Kourourou, Gehin 2008.

една от най-големите тогавашни училищни библиотеки по нашите земи – Петриниевата.⁴¹

Созополските духовници и паството им подпомагат дейността на подопечните на Патриаршията учебни заведения и образователни организации. Някои от местните духовници преподават в тези учебни заведения. Сред тях се отличава митрополит Прокопиос, който освен с преподавателска дейност от 1869 г. е натоварен да ръководи патриаршеското училище за църковна музика, а същевременно е и член на ръководството на стационарираното в Константинопол Тракийско ученолюбиво дружество.⁴² Други като еп. Неофитос, митрополитите Доротеос и Теофилос дават лептата си за съществуването и функционирането на православните училища.⁴³ В този тип дейност се включват и созополските миряни. Само през 1777 г. те събират 50 турски жълтици и ги предоставят на Патриаршията за нуждите на Висшата народна школа в Константинопол.⁴⁴

И през XIX в. продължава активната книжовна дейност на созополските митрополити. Сред тях впечатляват трудовете на митр. Доротеос Схолариос, който е един от най-видните изследователи на проблемите на патрологията през XIX в.⁴⁵ В тази област той издава няколко съчинения, които според специалистите са сред основните трудове за всеки студент от онази епоха, изучаващ теология.

***

Функционирането на Созопол като значим религиозен център предопределя развитието в града и прилежащия му хинтерланд на **църковното изкуство**, най-вече на църковната дърворезба и иконописста.

От запазените до днес образци на местното *резбарско изкуство* най-ранни са тези от църквата „Св. Богородица Епискепис“ . Става въпрос за великолепните олтарен иконостас, амвон и владишки трон, които според изследователите са изработени през втората половина на XVIII в.⁴⁶ Дърворезбата на иконостаса е изпълнена в три хоризонтални пояса. Долният – цокълен пояс, се състои от резбовани релеф-

⁴¹ Архив на ЦН – Созопол. Летописна книга. л. 3 и сл.; Ανατολικός Αστήρ, № 765, 20.04.1870; бр. 1083, 24.05.1873; № 1512, 25.07.1877; Παπαχριστοδούλου 1951: 100 и сл.; Πετρινεος βιβλιοθήκη. 1884–1885: 47 и сл.

⁴² Ανατολικός Αστήρ, № 494, 04.09.1867; № 671, 22.05.1869.

⁴³ Ανατολικός Αστήρ, № 1076, 30.04.1873; № 981, 24.05.1873; № 1416, 19.08.1876; № 1426, 23.09.1876; Литина 2011: 306 и сл.

⁴⁴ Βαφέως 1948: 221.

⁴⁵ Παπαϊωαννίδης 1933: 154.

⁴⁶ Коева 1964: 20–26; Коева 1980: 47–55; Коева 2005; Гергова 1993: 9 и сл.

ни пана, разделени с колонки на пиедестали. В центъра на всяко пано е разположен медальон, ограден от симетрично разположени в композиционно отношение растителни и антропоморфни орнаменти. В средния пояс, с колони, около които резбовано са усукани растителни орнаменти, са обособени дванадесет полета. В три от тях са разположени вратите, а в останалите – иконите от царския ред. Долната част на рамките, в които са поставени иконите, представлява резбовано пано с антропоморфни, зооморфни и растителни орнаменти. В горната си част рамките завършват с полукръгли корнизи с ажурно изработена украса от акантови листа и елипсовидни медальони. Царските двери са позлатени, като балдахинът, изпълващ полето над тях, е с ажурна дърворезба от вплетени растителни и антропоморфни елементи. В горния пояс, върху основа от ажурно резбована лозница са разположени колонки във формата на женски фигури, обособяващи тридесет рамки, в които се разполагат празничните икони. Окончавашата иконостаса венчилка е сравнително тясна. При нея ажурно се преплитат зооморфни с растителни орнаменти, над които в средата се издига позлатен кръст с разпятието. На третата (от изток на запад) колона от северния ред е издигнат амвон. Той е от византийски тип и е богато украсен с резбовани, изящно вплетени растителни орнаменти. Между втората и третата (от изток на запад) колона от южния ред на пиедестал е издигнат владишкият трон, в чиято великолепна украса освен растителни се появяват и антропоморфни елементи.

В хронологичен план, следващото произведение на местните майстори-резбари е бил иконостасът, амвонът и владишкият трон от църквата „Св. Йоан“. Резбованият иконостас на църквата се отличавал с изяществото си. Неговата изключителна художествена стойност, незаличима от „обхваналата го развала“ (Василиев 1950: 63 и сл.), впечатлява още първите му изследователи. Именно тя, както и липсата на адекватни действия от страна на оторизираната за съхранение на паметника институция, провокира местни жители да демонтират иконостаса непосредствено преди разрушаването на църквата. След дълги митарства днес той е експониран в местната църква „Св. св. Кирил и Методий“. Иконостасът е едно от малкото свидетелства за великолепието на тази църква, съхранено и до днес в града. От западната страна на втората (от изток на запад) колона на южния ред на пиедестал се издигал владишкият трон. Той бил украсен с резбовани растителни и зооморфни елементи и завършвал със специфична корона. Дърворезбованите елементи на църквата „Св. Йоан“ са поредния ярък пример на творческия гений на местните майстори.

В края на XVIII в. и началото на XIX в. от представители на същото ателие са изработени иконостасът и владишкия трон в църквата към островния манастир „Св. Анастасия Фармаколитрия“, чието завършване и монтиране се отнася до 1802 г.⁴⁷

Напълно вероятно е в епохата на съграждането на църквата „Св. Великомъченик Георги“ и тя, по подобие на тези в другите созополски църкви от периода, да е била оборудвана с резбован иконостас, който е унищожен заедно с наличните в него икони в периода до началото на XIX в. Определена представа за качеството на изработката му ни предоставя съхраненият владишки трон. Той е богато украсен с ажурна резба, в която са вплетени растителни и зооморфни орнаменти. Приложената при неговата изработка техника и качеството на изпълнението разкриват много общи черти с дърворезбата в разгледаните по-горе църкви.

Разгледаните иконостаси, амвони и владишки тронове представляват шедьоври на резбарското изкуство. Те са най-ранните и едни от най-съвършените произведения на този тип изкуство по нашите земи. Създателите им остават все още неизвестни. От творенията им обаче личи голям опит и школувано майсторство. То може да се придобие само в школа с утвърдени творчески традиции, каквато по това време е Атонската резбарска школа.⁴⁸ Според изследователите в Созопол се формира ателие, чиито произведения се превръщат в първоосновата за знанията и уменията на представителите от основните родни резбарски школи. Творчески допълнена и видоизменена, тази първооснова се използва както от тревненските, така и от македонските майстори резбари. Това налага становището, че именно произведенията на созополските майстори са фундаментът, върху който се гради развитието на художествената резба по нашите земи.⁴⁹ Докога точно е функционирало местното резбарско ателие е трудно да се отговори. Обстоятелството, че при изградените в града след 30-те години на XIX в. църкви се използва „обикновения таблен иконостас“, лишен от изящството на образците от предходните години, е красноречиво свидетелство, че след началото на XIX в. то престава да съществува. Каква е съдбата на майсторите от това ателие, също е неясна. Съществуват различни хипотези – за липсата на обекти за прилагане на упражняваната от тях професия, принудила ги да пренасочат твор-

⁴⁷ Коева 1964: 20 и сл.; Коева 1980: 49 и сл.; Гергова 1986: 28 и сл.; Гергова 1993: 9 и сл.

⁴⁸ Протич 1929; Коева 1964: 25 и сл.; Коева, Йюкимов, Стоилова 2002: 99 и сл.; Созопол 2016.

⁴⁹ Коева 1964: 26; Гергова 1986: 28 и сл.

ческите си усилия в друга професионална област или да се отправят към вътрешността на страната където имало потребност от техните умения, за това, че са се включили в масовия емиграционен поток на местното население след Руско-турската война от 1828–1829 г. и са продължили да работят далеч извън пределите на родината си и пр.

Изворите свидетелстват за наличието в града, с оглед обслужване потребностите на разположените в региона култови паметници, и на *иконописно ателие*.⁵⁰

Специалистите, проучващи разрушената през 60-те години на ХХ в. църква „Св. Йоан Предтеча“, твърдят, че най-голямата ѝ ценност била съхранената тук богата колекция от икони.⁵¹ Днес в Националния църковен историко-археологически музей, в Националната художествена галерия, в Бургаската художествена галерия, в Археологическия музей–Созопол и в частни колекции се намират над 20 от иконите, които са красяли иконостаса на църквата.⁵² Най-ранната от тях, съхранявана в обществена институция, е двустранната икона, която от едната страна е изобразена Св. Богородица Фанеромени, а от другата – Разпятие Христово. Тя е точно датирана и според надписа върху нея е от 1541 г.⁵³ Останалите икони са от периода ХVІІ – ХІХ в.

Към периода втората половина на ХVІІІ в. – началото на ХІХ в. се отнасят шестте изящни оригинални икони, съхранени до днес в църквата „Св. Богородица Епискеписис“. Те запълват царския ред. Най-старата от тях, чието създаване е точно датирано, е иконата на майстор Димитър (Поклонник) „Преображение Господне“, завършена през 1770 г. и съхранявана по настоящем в Националния църковен историко-археологически музей.⁵⁴

Със своята изключителна художествена стойност се отличават и съхранените в църквата „Св. Великомъченик Георги“ икони.⁵⁵ Според наличните върху тях надписи, основна част от тях са изработени през ХІХ в., като най-стара е завършената през 1830 г. икона на „Св. Димитър“⁵⁶.

⁵⁰ Панайотова 1962: 111–121.

⁵¹ ЦДА, Ф. 1784К, оп. 1, а.е. 271, л. 45; а.е. 313, л. 19 и сл.

⁵² Ванев 2012: 30 и сл. и цитираната там литература.

⁵³ Национален църковен историко-археологически музей, инв. № 3272. Според някои изследователи (Ванев 2012: 33 и сл.) в частни колекции се намират икони от тази църква датирани към последната четвърт на ХV в.

⁵⁴ Национален църковен историко-археологически музей, инв. № 3271.

⁵⁵ Коева 1979: 46 и сл. Образите на иконите се подреждат по стриктни правила.

⁵⁶ Според някои изследователи (Е. Мутафов, И. Гергова и др.) налични тук икони могат да се отнесат към втората половина на ХVІІІ в.

След средата на XIX в. се датират, впечатляващите със своето изящество икони налични в църквата „Св. Зосим“, а от края на XIX в. и началото на XX в. са оригиналните икони от църквата „Св. св. Кирил и Методий“.

Повечето от тези изключително ценни произведения на православното изкуство са дело на местни зографи, които принадлежали към съществуващото тук зографско ателие.⁵⁷ Информацията за неговите представители е оскъдна. Въпреки това можем да споменем имената на творящия през втората половина на XVIII – началото на XIX в. Димитриос (Поклонник), на впечатляващият със своя творчески гений след 30 те години XIX в. Димитриос Созополитис, и на отличаващият се със своята самобитна иконопис Сократис Георгиадис, работил в края на XIX и началото на XX в.⁵⁸ Техни произведения красят иконостасите както на църкви в Созопол и прилежащия му хинтерланд, така и на храмове в различни региони на страната ни. Характерно за представителите на това ателие е изкуството им своеобразно да съчетават общия дух на иконографията от своята епоха със спецификата на местното изографисване. Това предопределя тяхната уникалност, превръща ги в един от най-забележителните произведения на възрожденската ни иконопис и отрежда значимото мястото и ролята на съществуващото тук зографско ателие в историята на родната православна иконопис.⁵⁹ Традициите на това ателие се съхраняват и през XX в. Техните специфики се откриват в произведенията и на родените в Созопол Г. Гуанарополус и на Я. Хрисополус. Първият след емиграцията и установяването си в Гърция, изграждайки собствен стил, създава основите на гръцкия импресионизъм, докато вторият, оставайки в родината си, се превръща в най-добрия роден маринист.

***

Съвкупната история на Созопол като православен център и въздействието му върху организацията и управлението на Църквата, върху развитието на образованието и книжнината и върху някои страни от църковното изкуство (резбарство и иконография) предопределя превръщането на града в духовно и културно средище не само с регионално, но и с национално и общоевропейско значение.

⁵⁷ Панайотова 1962: 111–121.

⁵⁸ Василиев 1957: 264 и сл.; Паскалева 1977: 8 и сл.; Тонев 1995: 198; Мутафов и др. 2008: 74 и сл.

⁵⁹ Василиев 1957: 264 и сл.; Панайотова 1962: 111–121; Коева 1964: 20 и сл.; Паскалева 1977: 8 и сл.; Коева 1980: 49 и сл.; Гергова 1986: 28 и сл.; Гергова 1993: 9 и сл.; Тонев 1995: 198; Мутафов и др. 2008: 74 и сл.; Трифонова 2017: 13 и сл.

ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

- Архив на Националния църковен историко-археологически музей: инв. № 3271; инв. № 3272;
- Архив на Църковно настоятелство – Созопол (Архив ЦН – Созопол): Летописна книга; Паметното писмо във връзка със строителството и осветяването на църквата „Св. св. Кирил и Методий“ – Созопол; Сведения за църквите.
- Държавен архив – Бургас (ДА – Бургас): Ф. 141, оп. 3, а.е. 1; Ф. 151 К, оп. 1, а.е. 1; Ф. 430 К, оп. 1, а.е. 7; Ф. 788 К, оп. 1, а.е. 40.
- Спомени на Дафинка Червенкова, Теофана Николова, Веселина и Георги Котакови. Централен държавен архив (ЦДА): Ф. 1784К, оп. 1, а.е. 271; а.е. 313.
- В-к *Ανατολικός Αοτήρ*: № 209, 494, 671, 765, 981, 1022, 1047, 1076, 1083, 1094, 1133, 1416, 1426, 1512, 1517.

ПУБЛИКАЦИИ

- Ваклинова 1993:** М. Ваклинова. Раннохристиянски центрове в Североизточна Тракия. – В: *Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в.* София-Сливен, 1993, 58–71.
- Ванев 2012:** И. Ванев. Забравената църква „Св. Йоан Богослов“ в Созопол. – *Проблеми на изкуството*, 2012, № 2, 27–35.
- Василиев 1957:** А. Василиев. Изобразителни изкуства в Странджанския край. – В: *Комплексна научна Странджанска експедиция през 1955 година. Доклади и материали.* София, 1957, 256–307.
- Гергова 1986:** И. Гергова. Композиционната схема на ранния български иконостас. – *Изкуство*, 1986, № 9, 27–38.
- Гергова 1993:** И. Гергова. Ранният български иконостас. 16.–18. век. София, 1993.
- Гюзелев 1985:** В. Гюзелев. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII-XIV в. София, 1985.
- Делирадев 1953:** П. Делирадев. Принос към историческата география на Тракия. Т. II. София, 1953.
- Димитров 1980:** Б. Димитров. Созополските средновековни манастири. – *Векове*, 1980, № 1, 77–81.
- Димитров 1980:** Б. Димитров. Християнският Созопол и мощите на Св. Йоан Предтеча. София, 2010.
- Димитров 1980:** Б. Димитров. Созопол. София, 2012
- Дражева 2002:** Ц. Дражева. Епископските центрове на Южното Черноморие V-XIV в. – В: *Известия на Народния музей – Бургас*, 4, 2002, 203–211.
- Дражева 2003:** Ц. Дражева. Нови данни за средновековното църковно строителство в Созопол (IX-XVII в.). – В: *Известия на музеите от Югоизточна България*, 20, 2003, 46–52.
- Друмев 2005:** В. Друмева. Разкази за българските светии и за светиите, свързани с България. Ч. I. Зографски манастир. София, 2005.
- Коева 1964:** М. Коева. Иконостасът на църквата "Св. Богородица" в Созопол. – *Музеи и паметници на културата*, 1964, № 2, 20–26.
- Коева 1979:** М. Коева. Поява и композиционно развитие на иконостаса IV-XVIII в. – *Проблеми на изкуството*, 1979, № 2, 46–52.
- Коева 1980:** М. Коева. Архитектоника на възрожденските иконостаси. – *Проблеми на изкуството*, 1980, № 2, 47–55.

- Коева, Йокимов, Стоилова 2002:** М. Коева, П. Йокимов, Л. Стоилова. Православни храмове по българските земи (XV – средата на XX в.). София, 2002.
- Литина 2011:** М. Литина. Нови данни за божигробския йеромонах Порфирий и гръцкото училище в Созопол. – В: *Балканите. Модернизация, идентичност, идеи*. София, 2011, 306–316.
- Момчилов 2000:** Д. Момчилов. Ранното християнство и църковното развитие на Североизточна Тракия до края на VII в. – В: *Известия на Народния музей – Бургас*, 3, 2000, 138–144.
- Муравьев 1858:** А. Муравьев. Сношение России с Востоком по делам церковным. Т. 1. Санкт-Петербург, 1858.
- Мутафов и др. 2008:** Е. Мутафов, И. Гергова, А. Куюмджиев, Е. Попова. Гръцки зографи в България след 1453 г. София, 2008.
- Николова 2002:** Б. Николова. Православните църкви през Българското средновековие (IX–XIV). София, 2002.
- Панайотова 1962:** Д. Панайотова. Две Богородици от Созопол. – В: *Известия на Института за изобразителни изкуства*, 5, 1962, 111–121.
- Паскалева 1977:** К. Паскалева. Икони от Странджанския край. София, 1977.
- Петрински 2000:** И. Петрински. Манастирът „Свети Йоан Предтеча и Кръстител“ на остров Свети Иван (1467/71–1629 г.). – В: *Известия на Народния музей – Бургас*, 3, 2000, 177–189.
- Протич 1929:** Протич. Света гора и българското изкуство. – *Български преглед*, 1929, № 2.
- Пътеписи 1984:** Чужди пътеписи за Балканите. Т. V. Арменски пътеписи за Балканите (XVII–XIX в.). София, 1984.
- Райчевски 1988:** С. Райчевски. Принос към ентодемографската характеристика на Странджа (от края на XV в. до 1878 г.). – В: *Известия на музеите от Югоизточна България*, 11, 1988, 73–86.
- Ростовский 1998:** Д. Ростовский. Жития святых. Т. 11 – Июнь. Москва, 1998.
- Созопол 2016:** Созопол – Град на спасението [<http://www.pravoslavie.bg>, 09.11.2016].
- Созопол 2016а:** Созопол [<http://svetimesta.com>, 09.11.2016].
- Стоянов 1982:** Т. Стоянов. Спасителни разкопки в Созопол. – В: *Археологически открития и разкопки през 1981 г.* Михайловград, 1982, 59–60.
- Табаков 1911:** С. Табаков. Опит за история на гр. Сливен. Т. I. София, 1911.
- Тонев 1995:** Тонев, В. Българското Черноморие през Възраждането. София, 1995.
- Трифенова 2017:** А. Трифенова. Икони от църквата „Преображение Господне“ в Поморие (XV–XX в.). София, 2017.
- Цанева, Стоянов 1981:** М. Цанева, Т. Стоянов. Спасителни разкопки в Созопол, обект „Културен дом“. – *Археологически открития и разкопки през 1980 г.* София, 1981, 69–71.
- Шивачев 1879:** С. Шивачев. Мнимите гръци по бреговете на Черно море. – *Марица*, № 115, 1879.
- Шкорпил 1890:** К. и Х. Шкорпил. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 3, 1890, 3–47.
- Щерионов 1999:** Щ. Щерионов. Южното Черноморие през Възраждането. София, 1999.
- Dikov 2016:** I. Dikov. St. John the Baptist Relics Ended Up in Bulgaria's Sozopol to Counterbalance Huge Ancient Apollo Statue and Temple, Archaeologist Hypothesizes. Source: *Archaeology in Bulgaria*, January 27, 2016 [<http://www.pravoslavie.ru>, 09.11.2016].
- Kamperidis 1993:** L. Kamperidis. The Greek monasteries of Sozopolis: XIV–XVII centuries. Thessaloniki. 1993.

- Κουρουπου, Gehin 2008:** M. Kouroupi, P. Gehin. Catalogue des manuscrits conservés dans la Bibliothèque du Patriarcat Oecumenique. Vol. 1-2. Turnhout, 2008.
- MacGillivray 1993:** N. MacGillivray. The last centuries of Byzantium, 1261-1453. Cambridge, 1993.
- Βακαλόπουλος 1980:** Απ. Βακαλόπουλος. Βουλγαρία. Ιστορία του ελληνικού έθνους. Τ. 11. Αθήνα, 1980.
- Βαλαής 2003:** Δ. Βαλαής. Το εργαστήρι αντιγραφής και στάχωσης χειρογράφων της μονής του Τιμίου Προδρόμου της Σωζόπολης κατά τον 17 αιώνα. – *Περι Θράκης*, 3, 2003, 177-207.
- Βαλαής 2006:** Δ. Βαλαής. Συμβολή στην ιστορία των Μητροπόλεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά τον 17^ο αιώνα (Αγχιάλου, Ίμβρου, Μελενίκου και Σωζόπολεως). Θεσσαλονίκη, 2006.
- Βαφειάδου 1980-1981:** Β. Βαφειάδου. Ενδιαφέρουσες σελίδες της ιστορίας της Σωζόπολεως. – *Θρακικά*, 2η σειρά, 3, 1980-1981, 12-41.
- Βαφέως 1948:** Ε. Βαφέως. Ιστορία της Αγαθουπόλεως και Βορειοανατολικής Θράκης. Νέα Ιόρκη, 1948.
- Βέη 1928:** Ν. Βέη. Θεοδοσίος Μητροπολίτης Μηδείας και Σωζόπολεως. – *Θρακικά*, 1, 1928, 43-49.
- Βέη 1938-1939:** Ν. Βέη. Εκ του βιβλιογραφικού εργαστηρίου του Μητροπολίτου Μηδείας και Σωζόπολεως Θεοδοσίου. – *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 2, 1935-1936, 236-237.
- Γεδεών 1890:** Μ. Γεδεών. Πατριαρχικοί πίνακες. Ειδήσεις ιστορικά, βιογραφικά περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως: από Ανδρέου του Πρωτοκλήτου μέχρι Ιωακείμ Γ' του από Θεσσαλονίκης. Κωνσταντινούπολι, 1890.
- Γεδεών 1902:** Μ. Γεδεών. Σημείωμα περί Καμαριωτίσσης. – *Εκκλησιαστική αλήθεια*, 26, 1902, 473-475, 482-486.
- Γερμανός 1937:** Γερμανός Μητρ. Σάρδεων. Επισκοπικοί κατάλογοι των επαρχιών της Βορείου Θράκης και εν γένει της Βουλγαρίας από της Αλώσεως και εξής. – *Θρακικά*, 8, 1937, 110-189.
- Γλυκής 1803:** Ν. Γλυκής. Βίος και πολιτεία του οσίου θεοφόρου πατρός ημών Νήφωνος, αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Νέων Εκλόγιον. Venice, 1803.
- Γριτσόπουλος 1965:** Τ. Γριτσόπουλος. Ο από Φιλιππουπόλεως οικουμενικός πατριάρχης Διονύσιος ο Α' ο εκ Δημητσάνης, εν αγίοις καταλεγόμενος (1466-1472, 1488-1490). – *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 20, 1955, 3-22.
- Δεληκάρη 2004:** Α. Δεληκάρη. Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης. Η δράση και η συμβολή του στη διάδοση του ησυχασμού στα Βαλκάνια. Θεσσαλονίκη, 2004.
- Ευαγγελίδης 1931:** Τ. Ευαγγελίδης. Τα σχολεία Θράκης επί Τουρκοκρατίας. – *Θρακικά*, 3, 1931, 59-83.
- Ευαγγελίδης 1931:** Τ. Ευαγγελίδης. Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Τ. Ι. Αθήνα, 1936.
- Διονυσίου 1990:** Ιεράς Μονής Αγίου Διονυσίου. Ο Άγιος Νήφων Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, Βίος και Πολιτεία. Άγιον Όρος – Αθως, 1990.
- Κοτσαγεώργη 1977:** Ξ. Κοτσαγεώργη. Η ελληνική εκπαίδευση στη Βουλγαρία, 1800-1914. Θεσσαλονίκη, 1977.
- Κωνσταντινίδης 1932:** Κ. Κωνσταντινίδης. Η Απολλωνία - Σωζόπολης νυν καλούμενη. – *Θρακικά*, 3, 1932, 150-171.
- Κωνσταντινίδης 1939-1940:** Μ. Κωνσταντινίδης. Η Σωζόπολις ως επισκοπή και μητρόπολις. – *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 6, 1939-1940, 24.

- Κωνσταντινίδης 1957:** Μ. Κωνσταντινίδης. Η Απολλωνία παρ' Ευξείνω (Σωζόπολις νυν). Από των χρόνων της εποικήσεως αυτής μέχρι του 1913-14. – *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 22, 1957, 169–182.
- Κωνσταντίνου 1972:** Σ. Κωνσταντίνου. Μεσαιωνική βιβλιοθήκη. Αθήνα, 1972.
- Λάμπρος 1895:** Σ. Λάμπρος. Κατάλογος των εν ταις Βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδικών. Τ. Ι. Κανταβρίγια, 1895.
- Λέκκος 1999:** Π. Λέκκος. Οι μονές της βόρειας και της ανατολικής Θράκης. Θεσσαλονίκη, 1999.
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1900:** Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς. Η εν τω νησίω Σωζοπόλεως βασιλική μονή Ιωάννου του Προδρόμου και η τύχη της βιβλιοθήκης αυτής. – *Византийский вѣстник*, 7, 1900, 661–695.
- Παπαϊωαννίδης 1931:** Κ. Παπαϊωαννίδης. Η Σωζόπολις κατά την ελληνικήν επανάστασιν. – *Θρακικά*, 3, 1931, 49–52.
- Παπαϊωαννίδης 1933:** Κ. Παπαϊωαννίδης. Ιστορία της εν Πόντω Απολλωνίας-Σωζοπόλεως από της ιδρύσεως της μέχρι σήμερα. Θεσσαλονίκη, 1933.
- Παπαχριστοδούλου 1951:** Π. Παπαχριστοδούλου. Η ελληνικότης της Θράκης. – *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 16, 1951, 4–112.
- Πετρίνιος βιβλιοθήκη 1884–1885:** Η εν Σωζοπόλει Πετρίνιος βιβλιοθήκη. – *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 1884–1885.
- Ράλλης, Ποτλής 1855:** Γ. Ράλλης, Μ. Ποτλής. Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων και των ιερών οικουμενικών και τοπικών Συνόδων και των κατά μέρος αγίων Πατέρων. Τ. 5. Αθήνα, 1855.
- Σάθας 1868:** Κ. Σάθας. Νεοελληνική Φιλολογία: Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453–1821). Αθήνα, 1868.
- Σάθας 1870:** Κ. Σάθας. Βιογραφικόν σχεδιάσμα περί του Πατριάρχου Ιερεμίου Β' (1512–1594). Αθήνα, 1870.
- Σακελίω 1885:** Ι. Σακελίω. Ιωάννου Ε' και Ιωάννου Ζ' των Παλαιολόγων χρυσόβουλον και αργυρόβουλον περί της κατά την Σωζόπολιν μονής του Προδρόμου. – *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 2, 1885, 609–621.

DIMENSIONS OF SOZOPOL'S ORTHODOXY IN THE CHRISTIANITY SPACE

Shteliyan D. Shterionov

The emergence of Christianity gives rise to a new stage in human life. Following the teachings of Christ, this religion that turns into a way of living, withstands the impacts of history and thrives through the epochs. A clear example of this is the past and present states of the Orthodox Christianity in Sozopol.

The main objective of this study is to identify the role and importance of Sozopol's Orthodoxy for humankind. To achieve this objective we investigate its impact on the organisation and governance of the Church, on the education and literacy and on certain aspects of ecclesiastic art, in particular on engraving and iconography. Consecutively we aim to outline its dimensions within Christianity.

The detailed analysis of these elements through the collected history of Sozopol, lead to the conclusion that their development and evolution shape the city into a religious and a cultural center not only of regional but also of national as well as European importance.

*“ήλθεν ο παπα κυρ Σάββας
από της μαύρης θάλασσας το ταξίδι”*

СТРАНДЖА И СВЕТА ГОРА – ВЗАИМООТНОШЕНИЯ И ВЗАИМОВЛИЯНИЯ ПРЕЗ XVII–XIX ВЕК

Д-р Николаос Аргириос Мертзимекис

*Министерство на Културата (Гърция)
Департамент за древности на Халкидики & Света Гора
mertzinik@gmail.com*

Утвърдената за голям период от време в годините на Османското владичество практика за събиране на милостиня (на гр. *ζητεία*)¹ бива използвана от светогорските манастири като основен източник за набавяне на финансови средства. Основните причини за нейната поява е свързана преди всичко с натрупаните дългове и огромните данъчни задължения на манастирите.

За нейното успешно осъществяване били нужни правилна организация и точна програма, които се осъществявали от определени опитни за такива мисии монаси. При избора на съответните монаси сериозно значение имали определени критерии – съгласно канона те трябвало да бъдат местни лица, познати в района, където щяла да бъде извършвана *ζητεία*. Присъствието на монасите в областите, в които била практикувана *ζητεία*, в повечето случаи се радвало на радушен прием от населението, въпреки че се срещали и доста проблеми при т. нар. монаси таксидиоти² по време на изпълнението на задачите, които им били възлагани. Тези монаси трябвало да си осигурят разрешение от епископа на епархията, която посещавали, а също така и одобрението на местните старейшини.

В рамките на това изследване ще бъдат представени данните, които черпим от светогорските архиви, за редица монаси таксидиоти, посетили областта на Странджа и околните райони на Черноморието, както и за техните взаимоотношения и взаимовлияния през XVII–XIX в.

¹ За таксидиотството (*ζητεία*) като явление вж. Радев 1996: 21–38; Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη 2007: 247–293; Χρυσοχοϊδης 2011: 268; Χρυσοχοϊδης 2015: 23–24.

² За таксидиоти монаси и таксидиотство по българските земи през XVIII–XIX в. вж. Радев 1996: 9–21. За светогорските монаси таксидиоти вж. Fotić 2010, 157–165; Χρυσοχοϊδης 2015: 21–30.

Богата е информацията, събрана в манастирските кондики, където са записани подробно икономическите отчети на всеки от монасите таксидиоти след завръщането им в манастирите.

По-конкретно, във Ватопедския кодекс № 5 е отбелязано, че през 1685 г.³ иеромонах Дамян изпратил 500 гроша чрез стареца Антоний от пътуване (таксид) по Черно Море (*“από της μαύρης θάλασσης το ταξίδι”*) (**Фиг. 1**). Не се споменават точните градове и села. Една година по-късно, през 1686 г.⁴, във Ватопед пристига от таксид по Черно Море същият иеромонах Дамян с помощника си отец Сава и *„донесе 650 гроша, 3 пръстена и 5 кандила за Богородица (της Παναγίας)”*.

През 1692 г.⁵ във Ватопед пристига от таксид по Черно Море гореспоменатият отец Савва с придружаващите го (*“μαζί με τη συνοδία του”*) Гавриил и Дамаскин и донася 400 гроша и 5 кандила за 50 гроша (**Фиг. 2**).

През 1697 г.⁶ в гр. Анхиало пребивава иеромонах Матей и *„донесе 25 гроша и един кон за 25 гроша, общо 50 гроша”*. По същия ред са отбелязани посещения на гр. Варна през 1744 г.⁷ от монаха Методий, който *„донесе 780 гроша”*. Между другото се споменава и една къща с хамбар (*“σπίτι ήρουν το κονάκι με αμπάρι”*) и че Методий е събрал *„кръстове, фелони, стихари, епитрахили, 2 коня, 1 бивол”*.

От родното си място Созопол пристига във Ватопед през 1787 г.⁸ монахът Теофил и *„донесе 500 гроша, 2 епитрахила, 1 фелон, 1 стихар, 1 колан, чифт наръкавници, сребрен кръст с част от Господния кръст, общо 801 гроша”*. За извършената дейност по-късно Теофил е избран за игумен на Ватопедския манастир.

От с. Василико (дн. гр. Царево) през 1788 г.⁹ пристига старецът Меркурий Черноморски (*μαυροθαλασσίτης*) и донася 500 гроша, а по-късно е избран за старец (*γέρων της συνάξεως*) на Ватопедския манастирски събор.

През 1805 г.¹⁰ във Ватопед пристигат от Созополската епархия (*“εκ της θεοφρουρίτου επαρχίας του αγίου Σωζουπόλεως”*) отец Йоасаф и поклонници, негови сънародници, които донасят 600 гроша.

³ АМВ, ВК №5, 5г. Изказвам сърдечна благодарност на игумена архим. Ефрем и на о. Йосиф Ватопедски за оказаната помощ по време на изследователската ми дейност във Ватопедския манастир.

⁴ АМВ, ВК №5, 5v.

⁵ АМВ, ВК №5, 12г.

⁶ АМВ, ВК №5, 15v.

⁷ АМВ, ВК №5, 59v.

⁸ АМВ, ВК №5, 110v.

⁹ АМВ, ВК №5, 111v.

¹⁰ АМВ, ВК №5, 137г.

През 1817 г.¹¹ същият отец Йоасаф Созополски пристига от родния си град и донася 23 483 гроша, събрани от поклонници, сребърни предмети за 200 гроша, едно муле и един поменик за 300 гроша.

През същата година (1817)¹² се завръща от Влахия във Ватопед проигумен Теофил Созополски, който шест години игуменствал в манастира „Успение Богородично“ в Предзища, и седем години – в манастира „Успение Богородично“ в Ракетоаса, и донася 25 000 гроша. На същата страница е отбелязана доста богата информация за делото на игумен Теофил в крайдунавските княжества.

Много трудно е да бъде дадена точна оценка за значимостта на дейността на монасите таксидоти в православния свят. С присъствието си те дават кураж и надежда на вярващите, проповядват, изповядват и осигуряват свети мощи и икони, които са недостъпни за поклонение за по-голямата част от религиозното православно население. Православните вярващи от своя страна възвръщат вярата си в изкуплението на греховете, разчитайки единствено на това, че някой от монасите ще споменава името им по време на литургията в някой атонски манастир.

Вследствие на това чрез благопочитанието на местните християни към създадения в района метох се предава и чувството на уважение и почит към съответния манастир, в резултат на което желанието за контакт с него става по-силно и постоянно.

Жителите от селата с християнско население често отправят молба да бъде извършено осветяване или нощно бдение в светогорските манастири за споменаване на имената им, които изпращат там с помощта на иконома на метоха, а той от своя страна се грижи да бъдат изпратени от страна на манастира писмени квитанции, които да удостоверяват изпълнението на молбата и приемането на съответното дарение. По този начин връзките между монаси и миряни придобиват вече не само духовен, но и социално-икономически характер, тъй като такъв вид връзки се наблюдават навсякъде, където съществуват метоси на светогорски манастири.

Ролята на светогорските монаси таксидоти в този случай би трябвало да бъде разглеждана в многостранен аспект. Става въпрос за двупосочни връзки, които се създават с течение на времето между монасите от една страна и местното християнско население от друга, с явното благоволение и на двете страни.

¹¹ АМВ, ВК №5, 155r.

¹² АМВ, ВК №5, 156r.

Значителен проблем за християнските села от българските земи представлява липсата на клирици, в резултат на което не могат да бъдат обслужвани религиозните и култови нужди на жителите.

Във връзка с големия проблем поради липсата на клирици Василий Барский отбелязва: „защото в българските земи... поради небрежността и нехаенето на архиереите, има много малко свещеници, а селата са гъсто населени и християнското население е неизброимо. И пет или шест села имат един свещеник и нямат литургия, не се изповядват и не се причестяват често. Въпреки че са източноправославни по вяра и спазват строго постите, те са неграмотни и много елементарни, дори някои от тях до края си остават некръстени и не се погребват със свещеник“.¹³

Вследствие на споменатите по-горе лични връзки и отношения, жителите на тези области при всяка предоставена им възможност избират за свои духовни водачи монаси таксидиоти, станали известни при предишните си мисии в съответните места.

Наред с религиозните си задължения монасите таксидиоти поемат и извършват дейности от просветен, образователен и културен характер. Смесването на тези задължения цивилизова и социализира по особен начин живота на християнското население в съответните области по време на Османското владичество. Метохът заема междинно място между храма и дома и се превръща в комуникативен културен център, където много често биват извършвани дейности, свързани с църквата и училището. По този начин монасите таксидиоти и монасите, служещи в метосите, спомагат за духовното единение и за разширяването на духовното влияние на светогорските монаси в тези райони.

От кореспонденцията на таксидиотите и служещите в метосите монаси черпим ценна информация за духовния, социалния и икономически живот на областите, в които са били изпратени.

В документ от 1739 г. се споменава, че някой си Хаджидимитракис дарява на манастира Ивиرون парцел земя (13 крачки дължина и 13 крачки ширина), който се намирал в Бургас. Като разпоредител на манастира там е отбелязан монах Калиник Иверски.¹⁴ Една година по късно, през 1740 г., Христодул Маркулис, жител на гр. Созопол, продава на духовника йеромонах Калиник от манастира Ивиرون една одая за 80 гроша.¹⁵

През 1761 г. Несебърският митрополит Антим преотстъпва на манастира Ватопед малкия манастир (μονύδριον) на св. Никола, който

¹³ Μπάροκι 2009: 457.

¹⁴ АМІ, ФА 25, Аρ. 89: „Το χοτζέτι είναι του οσπιτίου εις τον πύργον της αγχιάλου επαρχίας“. Изказвам сърдечна благодарност на игумена архим. Натанаил и на о. Христофор Иверски за оказаната помощ по време на изследователската ми дейност в Иверския манастир.

¹⁵ АМІ, ФА 25, Аρ. 91.

се намира в неговата епархия.¹⁶ За „Св. Никола“ е известно, че е бил царски и ставропигален манастир до началото на XVIII в., когато е претостъпен на Несебърската митрополия. През 1805 г. е унищожен напълно от турците. Веднага след това е издигнат наново от Несебърския митрополит Григорий, а през 1835 г. Константинополският патриарх Константин II, който е родом от Несебър, превръща отново със сигилий манастира в патриаршески.¹⁷ За съжаление отсъства всякакъв вид друга информация, свързана с този метох.

Манастирските поменици, на свой ред, представляват също неизчерпаем източник на сведения за упражняването на *ζητεία* що се отнася както до имената на таксидиотите монаси, така и до имената на споменатите дарители и поклонници и родните им места.

Във Ватопедския Поменик са отбелязани за упоменаване имена на жители от Созопол (1806, 1812, 1814–1815, 1817)¹⁸ (Фиг. 3), от Несебър (1811, 1813–1814, 1816, 1817, 1819, 1843, 1849, 1852, 1855)¹⁹ (Фиг. 4), от Царево (1814–1815, 1817)²⁰ (Фиг. 5) и от Варна (1853).²¹

В Иверския кодекс (Поменик) № 3 е отбелязано, че през 1784–1789 г. местни християни от Пиргос (Бургас)²², Анхиало²³ и Месемврия²⁴ изпратили дарения в манастира Ивирон за споменаване на имената им.

В Поменик № 416 на Дохиарския манастир²⁵, който датира от 1747 до 1800 г. се срещат отбелязани имената на селища като Агатуполис (дн. гр. Ахтопол), Кости, Паспала (дн. дн. с. Армутверен, околия Демиркьой, Турция)²⁶, Месимврия (дн. гр. Несебър)²⁷ и Анхиалос (дн. гр. Поморие).²⁸

В Поменик № 254 на Пантократорския манастир, който датира от XVII до края на XVIII в., се срещат отбелязани имената на селища, Ан-

¹⁶ АМВ, ТЕ', Ар. 23. Χρυσοχοϊδης 1996, 64; Παπάγγελος 1996, 88; Αρκάδιος 2017, 372.

¹⁷ Мутафчиев 1925, 175–182. Κωνσταντινίδης 1912.

¹⁸ АМВ, ВП, 54v, 76r.

¹⁹ АМВ, ВП, 56r, 59r.

²⁰ АМВ, ВП, 76r.

²¹ АМВ, ВП, 71v.

²² АМІ, ІК №3, 36r, 77r.

²³ АМІ, ІК №3, 36v, 41v, 46v.

²⁴ АМІ, ІК №3, 56v.

²⁵ За присъствието на манастира Дохиар в българските земи вж. Мердзимекис 2005.

²⁶ АМД, ΔΚ№ 416, 156. Ρούσκα 2007: 29. Изказвам сърдечна благодарност на о. Теоктист Дохиарски за оказаната помощ по време на изследователската ми дейност в Дохиарския манастир. Бих искал също да благодаря на проф. Димитриос Гонис от Атинския университет за предоставената ми от него дипломна работа на А. Ρούσκα. Οι Παρορησίες της Ιεράς Μονής Δοχειαρίου ως ιστορική πηγή. Διπλωματική εργασία. Τμήμα Θεολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα, 2007.

²⁷ АМД, ΔΚ№ 416, 199; Ρούσκα 2007: 35.

²⁸ АМД, ΔΚ№ 416, 207; Ρούσκα 2007: 37.

хиалос²⁹ (Фиг. 6), Аитос³⁰, Созопол³¹ Агатуполис³², Бротиво³³, Еленидза³⁴, Кости³⁵, Вургари³⁶, Резви³⁷ (Фиг. 7), Варна (*κάστρο Βάρνα*)³⁸, Граматиково³⁹ и Месимврия⁴⁰ (Фиг. 8).

Функционирането на метосите и свързаното с това непрекъснато присъствие на монасите там е една от причините да бъде дадена възможността на някои от настоящите или заминаващи си икономии, които са и йеромонаси, да изпълняват, в случай на нужда, и задълженията на свещеници в храмовете на града, в който са се намирали или в близките манастири, след отправена молба от жителите на града или от местния митрополит.

Икономите на светогорските метоси са имали грижата и за набирането на поклонници през цялата година. Такъв вид поклонически пътувания се организират групово и са били предвождани обикновено от монах на съответния метох или от доверено светско лице на манастира. Относно това руският епископ Порфирий Успенский отбелязва: „Атон се посещава от много поклонници, между които и българи. Те са поканени и водени там от светогорски монаси, наречени таксидиоти, които са от метосите в България. Те (монасите) дават пари на архиереите, за да получат разрешение, с което да имат правото да водят поклонници на Атон и молят старейшините на селата да убеждават своите сънародници да посещават светогорските манастири като поклонници“.⁴¹ По същия въпрос българският историк Данаил Константинов отбелязва: „Но най-голямата мисионерска длъжност на духовника на метоха е била да внуши на християните идеята да отидат да се поклонят на манастира, което лесно му се допадало“.⁴²

Поклонническите пътувания до светогорските манастири се доближават по значимост до поклонението на Светите места и засилват на свой ред духовните и икономическите отношения между двете страни,

²⁹ АМП, ПК № 254, 98v, 99r. Изказвам сърдечна благодарност на игумена Архимандрит Гавриил и на отец Прохор Пантократорски за оказаната помощ по време на изследователската ми дейност в манастира Пантократор.

³⁰ АМП, ПК № 254, 99r.

³¹ АМП, ПК № 254, 99v.

³² АМП, ПК № 254, 99v, 101r.

³³ АМП, ПК № 254, 99v.

³⁴ АМП, ПК № 254, 99v.

³⁵ АМП, ПК № 254, 99v.

³⁶ АМП, ПК № 254, 99v.

³⁷ АМП, ПК № 254, 99v.

³⁸ АМП, ПК № 254, 100r, 100v.

³⁹ АМП, ПК № 254, 101r.

⁴⁰ АМП, ПК № 254, 101v, 102r.

⁴¹ Успенский 1877: 81–82.

⁴² Радев 1996: 126.

които са насложени през годините от присъствието на светогорските монаси в тези райони.

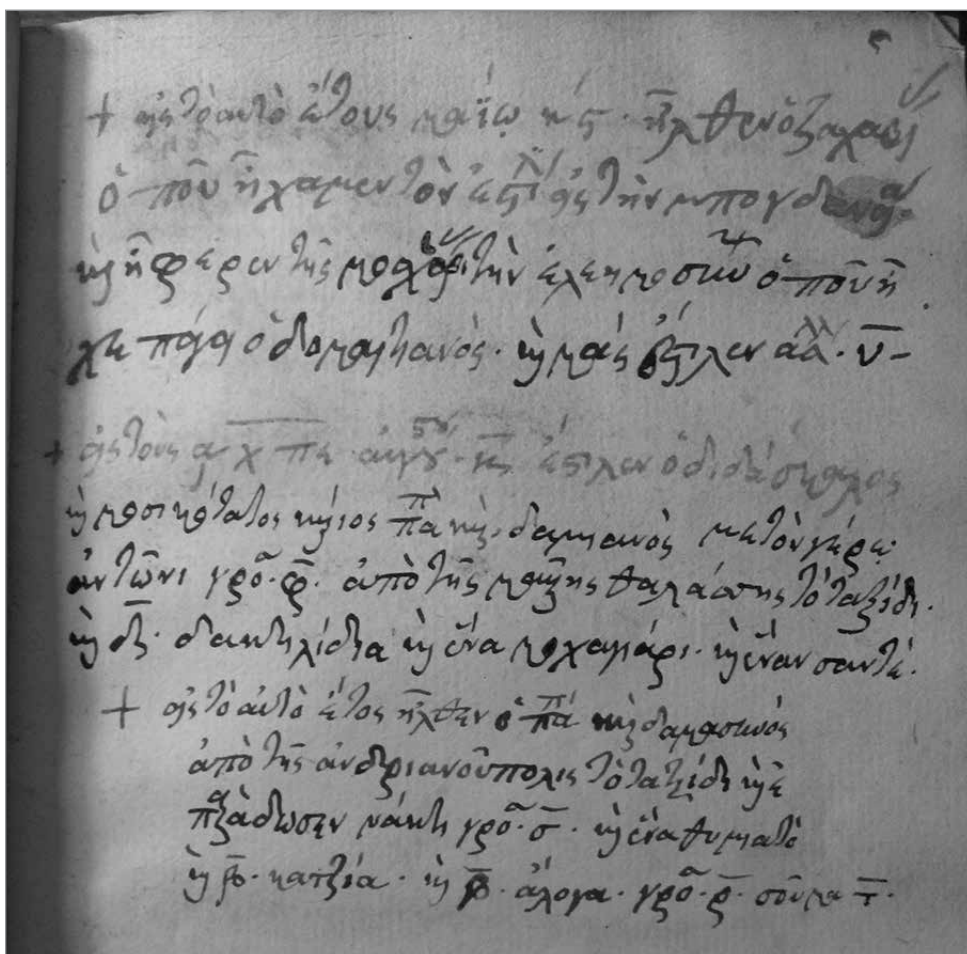
Метосите по места представляват духовни домове, в които се подслоняват християните, и същевременно по-заможните от тях от своя страна изпълняват ролята на дарители и спомоществователи в трудното дело на светогорските монаси, като им заемат парични суми и като финансират строителни дейности и изписване на храмове или други сгради за ползване от манастирите. Избирателно може да бъде посочен примерът с изписването на параклиса „Пояс на Пресвета Богородица“ във Ватопедския манастир със средства на Теофил от град Созопол (*“δαπάνη του Θεόφιλου ου πατρίς Σωζόπολις”*).⁴³

В едно от писмата на Патриарх Кирил VI от месец декември 1817 г. се споменава, че първото гръцко училище в Созопол е основано със спомоществования и средства на гореспоменатия ватопедския монах Теофил, който бил родом от Созопол и по това време бил игумен на манастира Ракетоаса, метох на Ватопедския манастир в Молдова.⁴⁴

В заключение би трябвало да подчетаем, че благодарение на доста широката и гъста мрежа от метоси, която притежавали в земите на Странджа, светогорските монаси имали възможност – посредством постоянните си представители в тези метоси и чрез монасите таксидиоти – да упражняват и да извършват духовна дейност сред източноправославното население, да организират поклоннически пътувания, да укрепват и да поддържат връзката на миряните с манастирите и с монашеските идеали. Наличието на метосите е значимо преди всичко поради това, че именно там се осъществява предаването на светогорския литургичен живот и светогорската духовност. Имайки предвид изнесените по-горе данни, бихме могли със сигурност да твърдим, че заслугата на монасите таксидиоти и монасите, служещи в метосите, не може да бъде ограничена само в рамките на икономическото укрепване на манастирите. Тя трябва да бъде разглеждана в много по-широк план като ядро на духовно просвещение, социално израстване и разпространение на образованост и просветност.

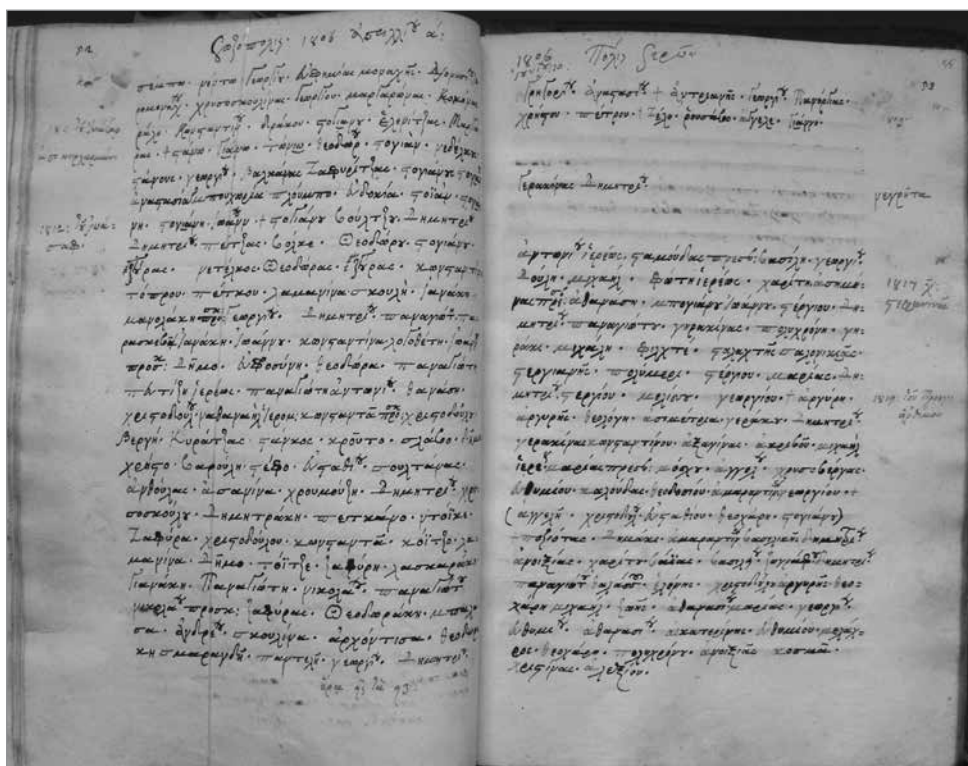
⁴³ Σμυρνάκης 2005: 439, 444; Πολυβίου 1996: 184.

⁴⁴ Κεκριδίη 2001: 117.

Фиг. 1. АМВ, ВК № 5, 5г. (Снимка: Н. Мертзимекис)

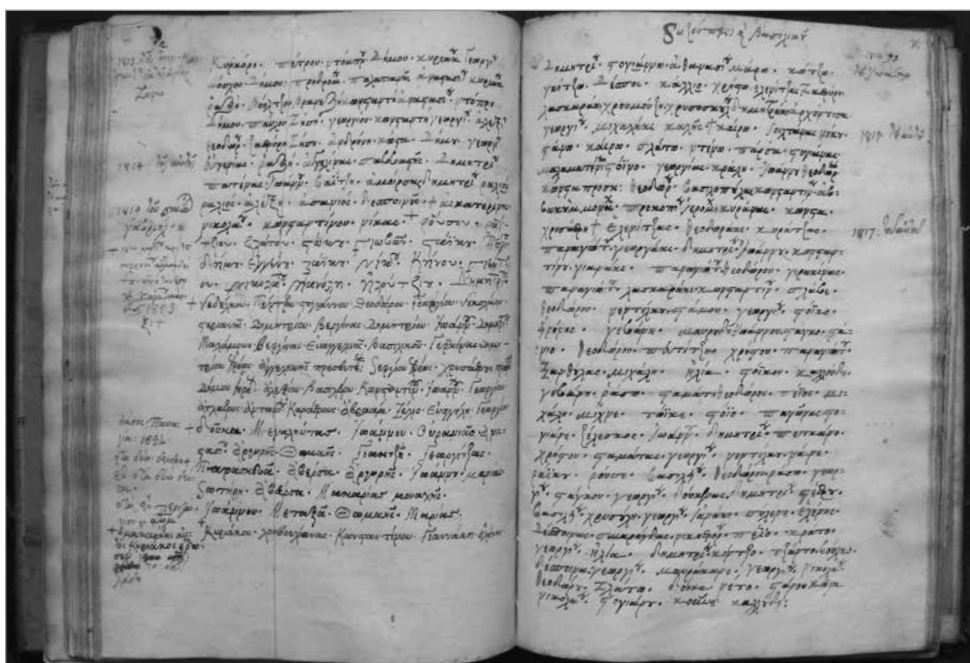
Фиг. 3. АМВ, ВП, 54v. (Снимка: Н. Мертзимекис)

Μεσομέεσα

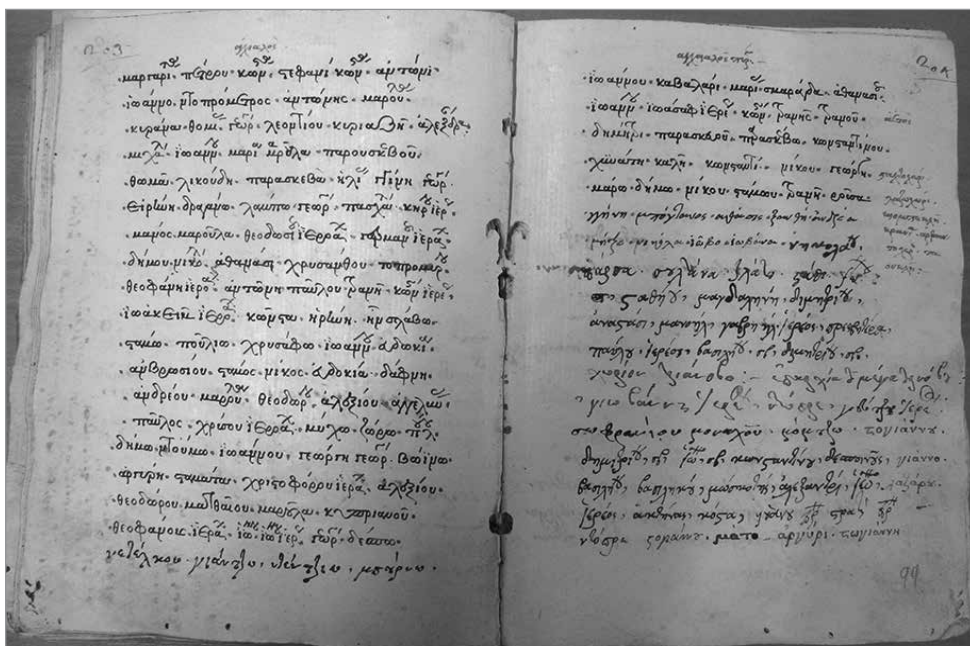
Πάυλε· Βασιλπάνη· Γοργάνη· Γάμκε· Γιωβάνη· Ρούσο· τὸν ἀθανάσιον
 Ντέλιο· + Ἀλέκη· Πέτρου· Θεοδώρου· Κοχτβ· Ράβλο· + 1813: ἡμέρα·
 Κωνσταντίνου· Δούκα· Γοργάνου· Δημέου· Γοργάνου· Ἰλάτο· αὐτοῦ ἀπὸ
 μτόνο· Ἰλάτε· Βερίο· Γοργάνου· Σαββ· Δημητρίου· Μεσομέε·
 Μίνκου· Νίκοχα· Κέου· Πέτρου· Κωνσταντίνου· Γορ-
 ἀμμου· + Παρχαδου μοναχοῦ· Ἰωσήφ· Εὐθυμίου· τὸν ἱερομόναχον· τὸν ἱερομόναχον·

κυράτρου· Γάριο· τάρη· τροχάμου· Πηλοΐκου· 1816: ἡμέρα·
 κώσα· Πείτρου· Γιωβάνη· Πείκη· Λάσσου· σὺν προση·
 Γοΐκη· Πάγου· κυράτρου· Δημητρίου· Βούχου·
 Τελαρταφυγγιά· Γαλοβή· ἱερομόναχον· Μιχαήλ· μτόμο·
 ποί· γὰρ· Θεοδώρου· Ἰωάννου· προσκ· καχ·
 δὴτλας· ἀφροσύνης· Θεοδώρου· Δημητρίου· Πείτρου· 1817: ἡμέρα·
 Νίκου· Σάμα· Θεοδώρου· Ἰωάννου· Δημητρίου·
 Γιου· Νίκοχα· Σιμέδου· Γεωργίου· Νίτρου· Βόχου·
 Νέτρου· Ζέικα· Νέυκα· Νίκοχα· Θεοδώρου· προσκ·
 καμωτα· Πέτρου· Γάμκε· Μαρίν· Ράτη· Γεωργίου·
 Μητρου· Νίκοχα· Χάμπε· Πείκη· Νεδέζου· Πέτρου· 1819: ἡμέρα·
 κας· Κικατερίνας· Δημητρίου· Δημέου· Καζούδα· κα-
 ζούδα· Γοργάνου· Γάμκε· Δημητρίου· Νεδέζου· Νεγγού·
 Ζέιου· Μαρίνας· Πέτρου· Μιχαήλ· ἱερέως· + Θεοδώρου· 1822: ἡμέρα·
 Γεωργίου· Γεωργίου· Κικατερίνας· Θεοδώρου· Χρηστού· Ζέικα·
 + Ζαχαρίας· Μαρίνας· Ἰωάννου· ἀναγαστή· ἀναγαστή· 1829: ἡμέρα·
 Νεγγού· Θεοδώρου· προσκ· ἡμέρα· αὐτοῦ· Γεωργίου·
 Κωνσταντίνου· ἀναγαστή· Χρηστού· Βερίου·

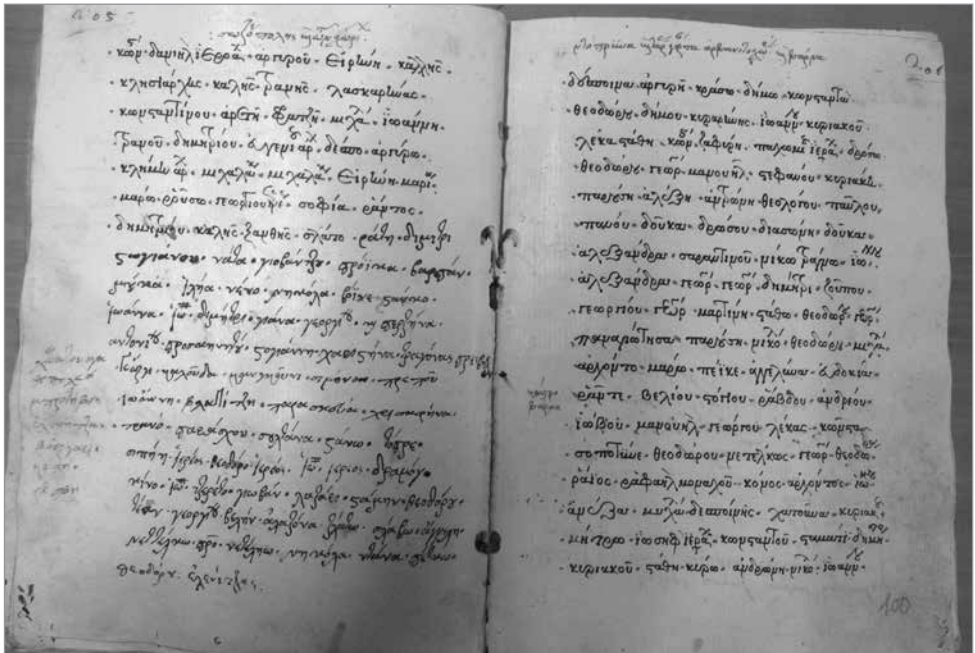
Φιγ. 4. ΑΜΒ, ΒΠ, 56r. (Снимка: Н. Мертзимекис)

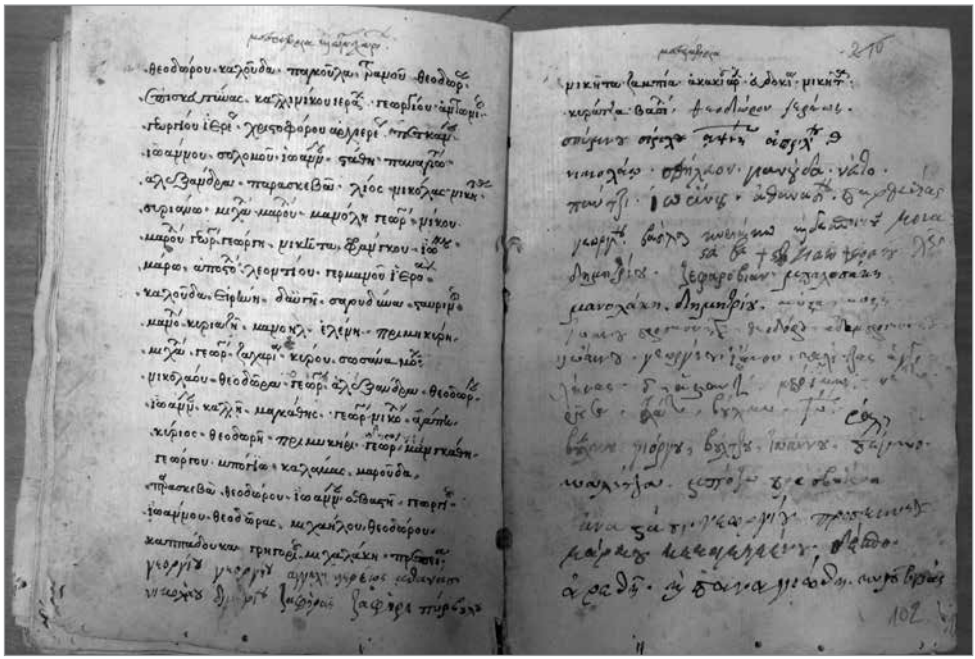
Фиг. 5. АМВ, ВП, 76r. (Снимка: Н. Мертзимекис)

Фиг. 6. АМП, ПКЛ№ 254, 98v, 99r. (Снимка: Н. Мертзимекис)

Фиг. 7. АМП, ПК№ 254, 99v. (Снимка: Н. Мертзимекис)

Фиг. 8. АМП, ПК№ 254, 101v, 102r. (Снимка: Н. Мертзимекис)

ΛΙΤΕΡΑΤΟΥΡΑ

- Μερτζιμεκис 2005:** Н. А. Мерτζιμεкис. Присъствието на атонския манастир Дохиар в българските земи през XVIII–XIX в. – В: *Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи*, Т. I. *Текстовете на историята, история на текстовете*. София, 2005.
- Μυταφчиев 1925:** П. Μυταφчиев. Към историята на месемврийските манастири. – В: *Сборник в чест на В. Н. Златарски*. София, 1925, 175–182.
- Ραдев 1996:** И. Ραдев. Таксидиоти и таксидиотство по българските земи XVIII–XIX в. Велико Търново, 1996.
- Успенский 1877:** Архиеп. Порфирий Успенский. Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты в 1845 г. ч. I. отд. I. Киев, 1877.
- Fotić 2010:** A. Fotić. Athonite travelling monks and the Ottoman authorities (16th –18th centuries). – In: *Perspectives on Ottoman Studies, Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies*. Ed. by E. Čaušević, N. Moačanin, V. Kursar. Berlin, 2010, 157–165.
- Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη 2007:** Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη. Το φαινόμενο της ζητείας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. – In: *Ιόνιος Λόγος*, τ. Α' (τόμος χαριστήριος στον Δ. Ζ. Σοφιανό). Κέρκυρα, 2007, 247–293.
- Αρκάδιος 2017:** Αρκάδιος Ιεροδιάκονος Βατοπαιδινός. Ιστορία της Ιεράς Μεγίστης Μονής Βατοπαιδίου, επιμέλεια Ι. Α. Παπάγγελος. Άγιον Όρος, 2017.
- Κεκρίδη 2001:** Ε. Ν. Κεκρίδη. Άγιορείτες διδάσκαλοι στη Θράκη κατά την Τουρκοκρατία, Άγιον Όρος και Θράκη. – In: *Παράρτημα της Θρακικής επετηρίδας*. Τ. 5. Άγιον όρος και Θράκη όρος, κείμενα δέκα ομιλιών. Κομοτηνή, 2001, 113–126.
- Κωνσταντινίδης 1912:** Μ. Κωνσταντινίδης, Δύο ανέκδοτα πατριαρχικά σιγγίλια περί της μονής του αγίου Νικολάου του Έμμονα, Νέμονος ή Αίμονος. – *Νέα Σιών*, (1912), 56–63.
- Μπάρσκι 2009:** Β. Γ. Μπάρσκι. Τα ταξίδια του στο Άγιον Όρος 1725–1726, 1744–1745. Θεσσαλονίκη, 2009.
- Παπάγγελος 1996:** Ι. Α. Παπάγγελος, Τα μετόχια στην Ελλάδα, Μικρά Ασία, Βουλγαρία και Σερβία. – In: *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Παράδοση – Ιστορία – Τέχνη*, τ. Α', Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου 1996.
- Πολυβίου 1996:** Μ. Πολυβίου. Τα εντός του περιβόλου μεταβυζαντινά παρεκκλήσια. – In: *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση – Ιστορία – Τέχνη*. Τ. Α'. Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, 1996, 183–190.
- Ρούσκα 2007:** Α. Ρούσκα. Οι Παρησίες της Ιεράς Μονής Δοχειαρίου ως ιστορική πηγή. Διπλωματική εργασία. Τμήμα Θεολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα, 2007.
- Σμυρνάκης 2005:** Γ. Σμυρνάκης. Το Άγιον Όρος. Καρυές Αγίου Όρους, 2005.
- Χρυσοχοΐδης 1996:** Κ. Χρυσοχοΐδης, Από την Οθωμανική κατάκτηση ως τον 20ο αιώνα. – In: *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Παράδοση – Ιστορία – Τέχνη*, τ. Α', Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, 1996, 54–66.
- Χρυσοχοΐδης 2011:** Κ. Χρυσοχοΐδης. Αθως και Ρωσία (15^{ος}–18^{ος} αι.). Ιδεολογήματα και πραγματικότητες (Μια προσέγγιση). – In: *Ρωσία και Μεσόγειος. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου*, τ. Α'. Αθήνα, 2011.
- Χρυσοχοΐδης 2015:** Κ. Χρυσοχοΐδης. Δημιουργώντας την οικονομική και πνευματική ενδοχώρα του Αγίου Όρους: μηχανισμοί συγκροτήσεως μετοχιών (ένα δοκίμιο). – In: *Η εξακτίνωση του Αγίου Όρους στον ορθόδοξο κόσμο: τα μετόχια*. Θεσσαλονίκη, 2015, 21–30.

ΣΥΚΡΑЩЕНИЯ

- ΑΚ**= Αδημοσίευτος Κώδικας (Непубликуван ръкопис-кодекс)
ΑΜΒ= Αρχείο Μονής Βατοπεδίου (Архив на Манастира Βατοπεδ)
ΑΜΔ= Αρχείο Μονής Δοχειαρίου (Архив на Манастира Дохиар)
ΑΜΙ= Αρχείο Μονής Ιβήρων (Архив на Манастира Ивирон)
ΑΜΠ= Αρχείο Μονής Παντοκράτορος (Архив на Манастира Παντοκратор)
Αρ.= Αριθμός (Номер)
ΒΚ №5= Βατοπαιδινός Κώδικας №5 (Βατοпедски Кодекс)
ΒΠ= Βατοπαιδινή Παρρησία (Βατοпедски Поменик).
ΔΚ№ 416= Δοχειαρίτικος Κώδικας № 416 (Дохиарски Кодекс)
ΙΚ= Ιβηρίτικος Κώδικας №3 (Иверски Кодекс)
ΠΚ= Παντοκраторινός Κώδικας № 254 (Παντοκраторски Кодекс)
Τ.Ε'= Τετράγωνο Ε' (Тетрагоно V).
ΦΑ= Φάκελος Αλληλογραφίας (Папка за Кореспонденция)

**“ΗΛΘΕΝ Ο ΠΑΠΑ ΚΥΡ ΣΑΒΒΑΣ ΑΠΟ ΤΗΣ ΜΑΥΡΗΣ ΘΑΛΑΣΣΑΣ ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ”
STRANDZA & MOUNT ATHOS –
RELATIONSHIPS & MUTUAL INFLUENCES IN THE XVII –XIX CENTURIES**

Dr. Nikolaos Mertzimekis

Ministry of Culture & Sports (Greece)

Ephorate of Antiquities of Chalcidice & Mount Athos

Athonite monks, by having a wide network of metochia in the territory of Strandza, had the opportunity, either through their representatives in the metochia or through travelling Athonite monks, to engage with spiritual activity among Orthodox believers, to organize pilgrimages, to sustain and reinforce in this way the relations of the ordinary people with the monasteries and the monastic ideal. The metochia of Athonite monasteries were the nucleus, which handed down a climate of Athonite liturgical life and spirituality.

The local building complexes of *metochia*, were the „consulates” of Athonite monasteries out of the Mount Athos world. *Metochia* were the spiritual homes where Christians resorted, while on the other hand the most affluent of them became sponsors of the work of Mount Athos, by lending funds and financing construction projects and hagiography by the churches for the benefit of the monasteries.

The role of the Athonite monk travelers in this case for one more time became multidimensional. A bidirectional relationship forged over the years between the monks of Mount Athos and the local Christian populations, with obvious and multiple benefits for both parts.

НОВИ СВЕДЕНИЯ ЗА ИКОННИТЕ И РЪКОПИСНО-ДОКУМЕНТАЛНИТЕ БОГАТСТВА НА СТРАНДЖА ПО МАТЕРИАЛИ ОТ ЧЕТИРИ ТЕРЕННИ ПРОУЧВАНИЯ

доц. д-р **Ангел Николов**

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Исторически факултет
anikolov2003@yahoo.com*

Сложната историческа съдба на Странджа през последните няколко века е предопредила старинните християнски храмове в този край да достигнат до нас в една твърде специфична форма, която изправя изследователите пред редица сложни за разрешаване проблеми. Военните конфликти, природните катаклизми, човешката немара и разбойническите посегателства са станали причина както за гибелта на почти всички църковни сгради от епохата преди началото на XIX в., така и за многократните преустройства на архитектурата и вътрешната украса на просъществувалите до наши дни храмове. Тук ще се постареем да представим някои от по-важните открития, които екипът на проект „Комплексни и иновативни методи за диагностика и изследване на материалното и нематериално културно наследство на Централна и Източна Странджа в условията на миграции и демографски отлив“¹ в хода на четири теренни проучвания в Централна и Източна Странджа през 2017 и 2019 г.

Усещането, а оттам и най-разнообразни слухове, че в затъntenите и труднодостъпни странджански селца се крият невиджани ценности и всякакви загадъчни чудеса, витаят не от вчера. На 6. XI. 1930 г. сливеният митрополит Иларион пише до малкотърновския си архиерейски наместник:

„Имаме донесение, че в църквата на с. Резово, Ахтополско енория, имало една стара икона от преди 800 години, захвърлена в един ъгъл на храма.

Задължаваме Ваше Всеблагоевейнство, при удобен случай, да вземете тази икона и ни я пратите за преглед с доверено лице, или в колет по пощата“.²

¹ Финансиран от ФНИ при МОН, договор № ДН-10/16 от 21. XII. 2016 г.

² ДА – Бургас, Ф. 690 к, Оп. 1, а. е. 18, л. 1 а.

В отговор на това разпореждане ахтополският енорийски свещеник, който очевидно завеждал и църквата „Св. Йоан“ в с. Резово, пише на 11. III. 1931 г. до малкотърновския архиерейски наместник:

„В църквата ни няма такава стара от толкоз годишна икона. В манастира Св. Яни се намират по сто и няколко годишни икони, от които едната, Св. Николай Чудотворец, е много запазена и голяма, а в църквата ни няма“.³

Като оставим настрана конкретиката на цитираната преписка, не може да не ни направи впечатление, че и старата резовска църква, и средновековната манастирска църква „Св. Яни“ в южния край на Ахтопол⁴ отдавна са разрушени, а съхраняваните в тях икони са разпилени или просто изчезнали.

Нека сега преминем към същността на нашето изложение. Едни от най-старите действащи и до наши дни християнски църкви във вътрешността на Странджа според наблюденията на арх. Н. Тулешков са тези в твърде изолираните и трудно достъпни села Заберново (XVI-XVII в.) и Бяла вода (XVII-XVIII в.)⁵, като досега липсват сведения някой от тези храмове да е съхранил елементи от своята първоначална украса. Наред с това обаче, в научната литература отдавна е документирано, че в доста по-късните църкви на гр. Малко Търново (1830) и с. Бродилово (1909) са съхранени части от иконостаси и икони, отнасящи се съответно към 1750⁶ и 1754 г., които свидетелстват за по-старата история на местните храмове. Според наблюденията на К. Паскалева, подкрепени напоследък от Л. Цанева, автор на броди-

³ ДА – Бургас, Ф. 690 к, Оп. 1, а. е. 18, л. 3 а.

⁴ За ахтополската църква „Св. Яни“ вж. Стойков 1957: 160; Василиев 1957: 259; Паскалева 1977: 11–12; Гергова и др. 2006: 101–104; Орачев 2012: 10–12.

⁵ Тулешков 1984: 257–258, 267.

⁶ През 1939 г. Г. п. Аянов публикува с редица неточности един кратък гръцки надпис върху мраморно коритце за съхраняване на светена вода, което и досега стои под олтарната маса на църквата „Св. Успение Богородично“ в гр. Малко Търново (Аянов 1939: 152). Наложено от Аянов гледище, застъпвано от редица по-късни изследователи (Паскалева 1977: 7; Керемидчиев 2013: 50), че този храм е бил съграден първоначално през 1754 г., беше отхвърлено наскоро с коректното разчитане на въпросния надпис, който в превод гласи: „Годината на църквата (е) 1750“ (Николов 2019: 438). Тук няма да се спираме на въпроса относно апостолските фризове от стария иконостас на църквата в Малко Търново, които са вградени в съвременния иконостас, тъй като те са разгледани в доклада на И. Гергова. Ще отбележим само, че през 1980 г. в консерваторското ателие на Националния исторически музей е била реставрирана китра с изображение на Йоан Богослов от иконостас от църквата „Успение Богородично“ в Малко Търново, която е отнасяна към XVII в. (Матакиева-Лилкова 1985: 187; Матакиева-Лилкова 1992: 171–172 и бел. 33). Местонахождението на тази китра понастоящем е неизвестно. Не е изключено обаче да тя да представлява елемент от иконостаса от 1750 г.

ловския иконостас от 1754 г. е Захари Стари – основоположникът на една от най-големите зографски фамилии в гр. Трявна.⁷ В своя доклад пред настоящата конференция И. Гергова също подкрепя тезата, че фрагментарно съхранените иконостаси от Малко Търново и Бродилово са дело на ранни тревненски майстори, макар да поставя под въпрос авторството на Захари Стари що се отнася до случая със с. Бродилово.

В контекста на тази дискуссия заслужават внимание някои съвършено неизвестни досега свидетелства за дейността на тревненци във вътрешността на Странджа, които бяха документирани при обходите ни на територията на община Малко Търново.

На първо място можем да поставим една икона на св. Архангел Михаил (*Фиг. 1*)⁸ от построената през 1856 г. църква „Св. Троица“ в с. Визица. Няма съмнение, че тя е дело на тревненския зограф, рисуван през 1754 г. в с. Бродилово. Подробности за дейността на този анонимен майстор дава И. Гергова⁹: тя съпоставя иконата на св. Архангел Михаил от Бродилово¹⁰ с наскоро публикуваната от В. Сапунджиева икона на св. Архангел Михаил от гр. Златарица¹¹, приписвана на работилния през първата четвърт на XVIII в. тревненски зограф даскал Стойчо, за да покаже, че става дума за изключително сходни произведения на двама майстори от един кръг, макар и от различни поколения.

Нещо повече – направената от нас съпоставка между силно пострадалата от времето царска икона на св. Георги от бродиловския иконостас от 1754 г. (*Фиг. 2, 3*)¹² и оригиналните части на царската икона на св. Георги от построената през 1860 г. църква „Св. Георги“ в с. Калово (*Фиг. 4, 5, 6*)¹³, частично преизписана в по-късно време¹⁴, показва, че двете произведения са много сходни, макар и вероятно да не принадлежат на един и същ автор.

⁷ Паскалева 1977: 14–15; Цанева 2002–2003; Цанева 2013: 23.

⁸ Размери: 61.5x45 см. В бележките от своето посещение в с. Визица през 1955 г. А. Василев отбелязва тази икона и я отнася към началото на XVIII в. (ЦДА – София, Ф. 1680 к, Оп. 2, а. е. 1211), но впоследствие не я споменава никъде в своите публикации.

⁹ Вж. нейния текст в настоящия сборник.

¹⁰ Паскалева 1977: ил. 38. Вж. също *Фиг. 7* към текста на И. Гергова в настоящия сборник.

¹¹ Сапунджиева 2016: 77–81, ил. 149. Вж. също *Фиг. 8* към текста на И. Гергова в настоящия сборник.

¹² Паскалева 1977: ил. 37.

¹³ Размери 77x52 см.

¹⁴ Няма съмнение, че и други икони от царския ред на същия иконостас също са били преизписани, но тук няма да се спираме специално на този въпрос.

От църквата на с. Калово произхожда и друго интересно произведение на същия тревненски зограф, нарисувал там иконата на св. Георги – една арковидна дъска с изображение на Новозаветната Троица и ангели, която днес е поставена над владишкия трон, но не е изключено първоначално да е представлявала иконостасно кръжило (*Фиг. 7–9а*).

И така, представените материали от Визица и Калово, които изискват допълнително и подробно проучване, представляват още един сериозен аргумент в подкрепа на тезата за мащабното присъствие представители на ранната Тревненска школа в Странджанския край около средата на XVIII в.

През следващите десетилетия в Странджа се появяват и други произведения на тревненски майстори, като например: 1./ царските двери в църквата „Св. Димитър“¹⁵ в с. Бръшлян (*Фиг. 10*), които условно могат да се отнесат към края на XVIII – началото на XIX в. въз основа на изключителното им сходство с публикуваните напоследък от М. Стойкова царски двери на църквата „Св. св. Константин и Елена“ в с. Долно Луково, общ. Ивайловград, рисувани ок. 1806 г. (*Фиг. 11*)¹⁶; 2./ рисуваните през 1832 г. пет царски икони от първоначалния иконостас на построената през 1830 г. църква „Св. Успение Богородично“ в Малко Търново¹⁷, които Л. Цанева¹⁸ напоследък свързва с творчеството на Иван Захариев – третия син на Захари Стари.

В светлината на всичко гореизложено имаме основание да приемем, че контактите между тревненските зографи и Странджанския край, започнали още около средата на XVIII в., не са заглъхнали напълно през епохата на кърджалийските размирици, за да намерят по-нататъшно развитие през първата половина на XIX в.

В хода на теренните ни проучвания бяха изяснени и редица детайли около коментираното неведнъж в научната литература¹⁹ проникване на дюлгерски групи от Централна Стара планина в Странджанския край, което започнало още преди Освобождението, но добило

¹⁵ Размери: 129x71 см. Църквата в с. Бръшлян е построена в края на XVIII в. – началото на XIX в. (Тулешков 1984: 267), а през 1854 г. е реконструирана. Иконите са проучвани от Т. Матакиева-Лилкова, но тя не дава никаква информация за интересуващите ни двери (Матакиева-Лилкова 1985: 179, 187–188).

¹⁶ Стойкова 2019: 14, 295 (обр. 7). Вж. също: Аенски 2006; Спиридонова 2017; Стойкова 2018: 98. Благодаря на И. Гергова за това, че привлече вниманието ми към приликата между дверите от Бръшлян и Долно Луково, както и на П. Аенски за предоставената ми снимка на дверите от Долно Луково, която публикувам тук.

¹⁷ Паскалева 1977: ил. 43–48.

¹⁸ Цанева 2013: 27.

¹⁹ Коева, Тулешков 1987: 104.

масови измерения през последните две десетилетия на XIX и в началото на XX в. в онези територии на интересуващия ни регион, които през 1878 г. останали в пределите на Източна Румелия, а след Съединението през 1885 г. – в Княжество България.²⁰

Заедно със старопланинските дюлгери, в годините непосредствено след Освобождението в северните краища на Странджа придошли и тревненски зографи, които се заели с украсата на ремонтираните и новоизградените храмове. Тук ще се ограничим само с най-общи сведения за иконописците, за дейността на които бяха събрани нови сведения в хода нашите теренни изследвания.

Работата на Димитър Минев (1824–1897) и сина му Георги Димитров (1869–1937) в гр. Средец и селата Факия, Горно и Долно Ябълково, Индже войвода е добре документирана още от А. Василиев по време на Странджанската експедиция на Българската академия на науките през 1955 г. Нашите проучвания разкриха, че двамата зографи са изрисували и иконите в църквата на с. Светлина (общ. Средец), за което свидетелства летописната книга на храма.²¹ Открити бяха архивни материали, които дават основание да се твърди, че Г. Димитров не е работил самостоятелно, а съвместно с баща си в църквата на с. Долно Ябълково.²² Има основание да се смята, че двамата зографи заедно с други тревненски майстори са творили в редица църкви в зоната на

²⁰ През 1868–1869 г. майстор Уста Петър от Габровския край изградил църквата „Св. Димитър в с. Светлина (общ. Средец), а камбанарията на същия храм била изградена през 1899 г. от майстор Станю Тодоров от с. Жълтеш. През 1879–1885 г. Цаню Ганчев (1855–1929), племенник на известния възрожденски строител Уста Генчо Кънев Големия от с. Генчовци (община Трявна), възстановил опожарената църква в дн. гр. Средец, изработил иконостаса на църквата в с. Факия (ок. 1887 г.) и построил нови храмове в с. Момина църква (1892), с. Драчево (1903) и с. Горска поляна (1908). През 1892 г. той изградил съвместно със своя съселянин от с. Генчовци майстор Никола Касев (1855–1940) църквата в с. Оман (община Болярско). Приблизително по същото време Н. Касев построил църквите в с. Долно Ябълково (1892–1893) и в съседното с. Горно Ябълково (1893–1894). Негово дело са и иконостасите в тези храмове, чието сходство с иконостаса в с. Факия навежда на мисълта за системното единодействие на Н. Касев и Ц. Ганчев по време на престоя им в този район през 1891–1894 г. През 1887 г. тревненският майстор Колю Минев изградил църквата на манастира „Живоприемен източник“ край с. Голямо Буково. С дейността на дюлгери от Тревненско и Габровско можем да свържем изграждането на църквата в с. Бистрец (1885) на изток от гр. Средец, построена от майстор Цаню Тодоров, както и на храмовете в с. Факия, с. Вълчаново и с. Варовник (последният основно реконструиран през 1928 г.). Относно строителната дейност на дюлгерите от Габровско и Тревненско в Странджа вж. Василиев 1965: 123, 133; Тулешков 1984, 259–260; Бонева 1985: 141 (№ 36), 142 (№ 46); Колева, Тулешков 1987: 110; Дечева 2015: 338; Миланова 2017; Николов 2019: 453–456; Николов 2020.

²¹ Издание на текста: Миланова 2020.

²² Николов 2019: 445.

Средец, Созопол и Приморско. Така например, именно през 80-те и 90-те години на XIX в. в този район се появяват множество твърде еднотипни и неподписани тревненски икони на св. Кирил и св. Методий, за някои от които е документирано авторството на Д. Минев и Г. Димитров.²³

Въз основа на документални материали от Държавен архив – Габрово беше установено, че голяма част от иконите в църквата на с. Голямо Буково (1884) са дело на тревненския зограф Тодор Генков (1854–1922).²⁴ На същия творец принадлежат и царските икони на Христос и Богородица в църквата „Св. Богородица“ в с. Ясна поляна.²⁵

При посещението ни в с. Габър (общ. Созопол) имаме възможност да установим, че през 1884 г. местният храм „Св. Троица“ е бил украсен с икони от тревненския иконописец Цаню Захариев Млади (1840–1902), съратник на В. Левски и организатор на Тревненското въстание през 1876 г. (Фиг. 12). Доколкото ни е известно, в досегашната изкуствоведска литература липсват каквито и да е сведения за дейността на този художник в Странджа.²⁶

Друг известен тревненец, който работи в този район, е Йонко Попдимитров (1840–1919), трети син на зографа поп Димитър Кънчев (1815–1885) и ученик на знаменития майстор Йоаникий Папавитанов (1790–1853), който е негов кръстник.²⁷ През 1889 г. Йонко Попдимитров зографисва царски и празнични икони за църквата „Св. Атанасий“ в с. Крушевец (общ. Созопол) (Фиг. 13) – обстоятелство, бегло маркирано единствено в изготвения въз основа на анкетни данни от Специализирания музей в Трявна списък на селищата, където са работили тревненски майстори.²⁸ Проучванията ни в храма на с. Крушевец позволиха да документираме не само красивите икони на Йонко Попдимитров, но и факта, че този зограф се е придържал към една характерна за късните тревненци патриотична практика²⁹, като

²³ Николов 2019а.

²⁴ Николов 2019: 456.

²⁵ Повечето царски икони в този храм обаче са нарисувани и подписани от Георги Димитров.

²⁶ Общо за него вж. Василиев 1965: 79–80; Цанева 2013: 30–31.

²⁷ Василиев 1965: 84–85; Цанева 2013: 37.

²⁸ Бонева 1985: 247 (№ 130). Към това можем да добавим също, че дело на Йонко Попдимитров без съмнение е и царската икона на Христос в църквата „Св. Троица“ в с. Ново Паничарево. Според М. Алагенска, царските икони на Христос, св. Богородица и св. Троица в този храм били дело на Д. Минев, а вероятно и на сина му Г. Димитров, но въпросът изисква допълнително проучване – вж. Алагенска 2015: 173.

²⁹ Николов 2019а.

е украсил владишкия трон не с образа на Христос Велик архиерей, а с икона на светите братя Кирил и Методий (Фиг. 14).

Впрочем, трябва да отбележим, че практически по същото време Уста Генчо Кънев изгражда църквата „Св. св. Кирил и Методий“ в гр. Созопол. Иконите за нейната украса, включително и патронната с образите на светите братя, са дело на по-малкия брат на Йонко Попдимитров – Иван Димитров Кънчев (1850–1944), възпитаник на Букурещката художествена академия и ученик на известния френски художник А. Кабанел (1823–1889).³⁰ Както се убедихме, в наши дни произведенията на Иван Димитров се съхраняват зад иконостаса на църквата „Св. св. Кирил и Методий“ и засега са в добро състояние.

Без да навлизам в детайли, искам да отбележа, че в хода на теренните ни проучвания бяха регистрирани множество подписани икони на гръцки автори, които не са отразени в публикувания през 2008 г. корпус на гръцките зографи в България след 1453 г. Такъв например е случаят с няколко непознати досега произведения на известния созополски майстор Сократис Георгиу (известен и като Сократ Георгиев)³¹ от периода 1869–1870 г., нарисувани за построената и осветена през 1868 г. първа униатска църква в гр. Малко Търново „Св. св. Петър и Павел“ – наскоро те са били открити от отците-възкресенци при ремонт в източно-католическия храм „Св. Троица“ в същия град: „Св. Йоан Предтеча“³², „Три светители“ (Фиг. 15)³³, „Св. Мина“³⁴, „Св. Димитър“³⁵. Дело на Сократис Георгиу е също иконата „Христос Вседържител с четиримата евангелисти“³⁶, която в момента украсява абсидата на източно-католическия храм „Св. Троица“, както и икона-

³⁰ Василиев 1965: 85–86; Цанева 2013: 38.

³¹ Срв. Мутафов и др. 2008: 89.

³² Размери: 107.5x68 см. Всички сигнатури, ктиторският надпис и подписът на Сократис Георгиу са на гръцки. Датирана – 1869 г.

³³ Размери: 111.5x74 см. Имената на светците са изписани на църковнославянски, а подписът на Сократис Георгиу е на гръцки. Датирана – 1870 г.

³⁴ Размери: 111x53 см. Сигнатурата е на църковнославянски, а подписът на Сократис Георгиу е на гръцки. Датирана – 1870 г.

³⁵ Размери: 111x53 см. Надписът е на църковнославянски, а подпис на Сократис Георгиу и датировка липсват, но по оформление е много сходна с подписаната икона на св. Мина от 1870 г.

³⁶ Не разполагаме с размерите на иконата, която първоначално най-вероятно е украсявала владишкия трон на малкотърновската униатска църква „Св. св. Петър и Павел“. Надписите са на църковнославянски, а подписът на Сократис Георгиу е на гръцки. Датирана – 1870 г.

та на св. Петка³⁷, изложена за поклонение в едноименния параклис в църковния дом на отците-възкресенци в гр. Малко Търново.

Научният ни екип успя да издири някои твърде интересни елементи от украсата на някои изчезнали по-стари църкви, които се съхраняват в съвременни храмове. Ще се ограничи с два характерни примера.

В църквата „Св. св. Кирил и Методий“ (1930) в гр. Приморско ни направи впечатление внушителната икона „Христос добър пастир“ (Фиг. 16)³⁸, поставена във високо разположената дълбока ниша в северната стена на храма непосредствено зад иконостасната преграда. При по-внимателен оглед се оказа, че става дума за дясна врата („двер“) от иконостаса на църквата в Бургас от началото на XIX в., за което свидетелства твърде неиздържаният в граматическо отношение киторски надпис от 1804 г.:

“αντιστορίθη η παρούσα οικόνα δια τις συνδρομῆς και ἐξώδον τον χριστιανόν (sic) τῆς πολιτίας πύργου εις βοήθειαν αὐτῶν

Επιτροπεύωντος τοῦ τιμιωτάτου κυρ Γεωργακι Μα(νο)λογλου Αωδ”.³⁹

В български превод текстът гласи: „Беше зографисана настоящата икона със спомоществователството и иждивенията на християните от града Пиргос за тяхна помощ, когато епитроп беше достопочтеният господин Георгаки Манологлу 1804“.

Приведеният надпис не оставя място за съмнение, че тази двер е единствената оцеляла до наши дни останка от интериора на най-старата гръцка църква в Бургас, която вероятно е пострадала при разбойнически нападения над града през 1804 г., впоследствие изпаднала в окаяно състояние още по време на Руско-турската война от 1828–1829 г. и окончателно била разрушена в началото на 60-те години на XIX в. при изграждането на днешната църква „Св. Богородица“.⁴⁰ Може да се предположи, че по неизвестни пътища в някакъв момент интересуващата ни двер е попаднала в църквата „Св. св. Константин и Елена“ в с. Кюприя (дн. гр. Приморско), описана от местния свещеник през 1928 г. – малко преди да бъде разрушена и на нейно място да се

³⁷ Размери: 111x73 см. Легендата е на църковнославянски, а подписът на Сократис Георгиу е на гръцки. Датирана – 1870 г. Донесена е в параклиса от църквата „Св. Троица“, а някога е принадлежала към царския ред на униатска църква „Св. св. Петър и Павел“.

³⁸ Размери: 194x70 см.

³⁹ Благодаря на колегата Евелина Минева от Атинския университет за разчитането на текста и за предложението от нея превод.

⁴⁰ Енехолм 1938: 123; Цветкова 1981: 148; Иванов 2005: 102–103; Карайотов, Райчевски, Иванов 2011: 57–58, 83, 115.

построй съвременният храм – като „стара, паянтова и полусрутена“.⁴¹ От същата стара църква вероятно са преминали към днешния храм „Св. св. Кирил и Методий“ и двете нестинарски икони от селата Българи и Бродилово, украсени с умело изработени метални обкови и с надписи от 1861 и 1865 г., които са представени по-подробно в статията на Г. Стефанов в настоящия сборник.

Изненада ни очакваше и в църквата „Св. Пророк Илия“ в с. Велика (общ. Царево), построена през 1934 г. Оказа се, че на балкона на храма се съхраняват две отколе забравени икони, които най-вероятно произхождат от църквата „Св. Богородица“ в старото с. Велика (дн. с. Балабан, вилает Къркларели, Турция), чието българско население се изселило след катастрофата през 1913 г. и било настанено в с. Потурнак, преименувано през 1937 г. на с. Велика.⁴² Става дума за едно овално изображение на Христос Пантократор за украса на църковен свод, нарисувано през 1887 г. от слабо проучения гръцки зограф Пасхалис Филипидис от Василико, дн. гр. Царево (*Фиг. 17*)⁴³, както и за едно внушителна по своите размери царска икона на Христос Пантократор без подпис и дата (*Фиг. 18*).⁴⁴

Накрая бих искал да отбележа, че в странджанските църкви са запазени немалко документи и старинни книги, които в наши дни се съхраняват като правило много небрежно и при твърде неподходящи условия. Вече имах възможност да публикувам в съавторство с Г. Стефанов едно съобщение за остатъците от библиотеката и архива на

⁴¹ ДА – Сливен, Ф. 44 к, Оп. 1, а. е. 101, л. 137 а.

⁴² Маджаров 2006: 138.

⁴³ Размери: 115x89. Надпис: Ἐργὸν Πασχάλη Π. Φιλίππιδου Βασιλικιώτου; отляво: Μαρτίου – 3 ἔτος – 1887 Διὰ δεῖσεος τοῦ δοῦλου τοῦ Θεοῦ Πευτῆτση Γεωργίου <.> γράνια (най-вероятно ἐγγόνια). Гръцките надписи върху иконата не ни учудват като се има предвид силното влияние на гръцизма в старото с. Велика. За него свидетелства едно любопитно писмо от първенците на селото до гръцкото ученолюбиво общество в гр. Родосто, поместено в едно пространно „Изложение за състоянието на образованието в провинциите на Османското царство“, докладвано на заседанието на Гръцкото филологическо общество в Константинопол на 5. V. 1874 г.: „Достопочтени господа, Уведомяваме ви ние, долуподписаните, и ви молим да ни пожалите, щото ние, нашето село е много бедно и имаме нужда за дечицата ни да ни пратите един общ даскал, а сме чували, че Обществото закриля бедните, да станете причина, понеже знаете, да ни пратите на нас даскал. Търновци (т.е. малкотърновци) ката ден искат да ни пратят български поп и даскал, но ние сме свикнали от едно време та до днес на ромейски (т.е. гръцки) и искаме пак същото да сме, така че оставаме долупосочените. Велика, 27-ми октомври 1873 г. /п./ Поп Никола, прегръщам ви от сърце във Велика /п./ Мухтарите и старейшините с печатите на селото“ (Ἐκθεσις 1874: 264). За Пасхалис Филипидис вж. Мутафов и др. 2008: 88.

⁴⁴ Размери: 115x100 см.

дългогодишния игумен на Голямобуковския манастир Рафаил Вълчанов (1881–1964), които открихме при посещението ни в църквата на с. Варовник (общ. Средец).⁴⁵ Благодарение на усилията на К. Костова в Исторически музей – гр. Средец е пренесен, реставриран и проучен архивът на църквата в с. Факия. Удаде ни се също да заснемем и публикуваме летописните книги на църквите в гр. Средец и в разположеното наблизо с. Светлина, които дават нови сведения за дейността на тревненските зографи Д. Минев и Г. Димитров в този район.⁴⁶

Не мога да подмина и някои ценни исторически документи, които издирихме по време на тазгодишните ни експедиции. Такъв е случаят с една приписка към Апостол, публикуван в Цариград през 1871 г. Както личи от нейното съдържание, книгата е била закупен за църквата „Св. Георги“ в с. Дюлгерлий (дн. Зидарово, общ. Созопол) и донесена там през 1873 г. от известния български книжар от Лозенград Яни Рододарович (1840–1877), съратник на Васил Левски, обесен от турските власти по политически обвинения в Одрин пет месеца след началото на Руско-турска война.⁴⁷ Изглежда, че книгата е била разглеждана като ценна реликва след гибелта на лозенградския будител, а скоро след Освобождението нечии неумели ръце изписали върху белите ѝ страници патриотични стихове и един силует на униформен български войник.

От църквата в с. Зидарово произхожда и една приписка върху страниците на Миней за ноември (Москва, 1876), която разкрива отношението на местния свещеник от следосвобожденската ни действителност:

„В г(одина) 1894 Май 18 падна министера Стамболов и неговий верний приятел наший кмет Костадин Попов от с. Дюлгерли та са оттарвахме от тирания.

Ас дойдох в с. Дюлгерли 1880 год.

Свещ(еник) А. Хр. Сарафов ноември 3“.

⁴⁵ Николов, Стефанов 2017.

⁴⁶ Николов 2020.

⁴⁷ Един съвременник на Я. Рододарович отбелязва, че той обикалял „Малкотърновския балкан, или Хасекията, да разнася българската просвета с учебници и черковни книги... По селата в Малкотърновския балкан, Рододарович си ходеше свободно, щом вземеше пътя за Шейтан-дере, той запееше народни песни, но какво мислите вий, селата в Малко-търновския балкан бяха все български, недостъпни орлови гнезда; у тамошните рупци, както ний ги наричахме, националното чувство не беше толкова угнетено и потъпкано, у тях се забелязваше даже един дух на независимост, там турчина не можеше така безнаказано да убива и да граби както в полето“ (Попов 1928: 14, 60). Общо за Я. Рододарович вж.: Парижков 1980: 188–193; Генчев, Даскалова 1988: 575; Тодев 1994: 161–167, 171–172, 257–261, 321–325.

В църквата на с. Граматиково попаднахме на едно сведение от 18. III. 1948 г. относно църквите и параклисите в енорията на тогавашния граматиковски свещеник, което съдържа ценни сведения за изграждането и ремонтите на църковните сгради в този район до средата на XX в. (вж. *Приложение № 1*).

В архива на храма в с. Момина църква се натъкнахме на едно интересно свидетелство за непосредствения отглас от дейността на Странджанската експедиция на Българската академия на науките, проведена през 1955 г. Става дума за един недатиран препис от писмо на председателя на Българската академия на науките акад. Тодор Павлов до българския патриарх Кирил, изпратен очевидно за сведение до свещеника на с. Долно Ябълково. В това писмо между другото се акцентира върху необходимостта „да се вземат най-бързи мерки, съвместно с местните военни и граждански власти за запазване от рушение ценната по своята архитектура и стенописи старинна манастирска църква Св. Яни в гр. Ахтопол, която понастоящем е обърната в обор“. Нататък се констатира, че „повечето църкви в Странджанския край, които представляват интерес като архитектура и художествени паметници, не се стопанисват добре“ и се отправя призив към църковните власти да вземат спешни мерки в това отношение за „църквата Св. Константин и Елена в с. Българи, църквата Св. Троица в Мичурин, Възнесение Господне в Ахтопол“. Накрая се отбелязва също, че „между ценните иконописни изображения експедицията е открила две извънредно характерни икони – Св. Георги и Св. Димитър в църквата Св. Илия в с. Стоилово, Малко Търновско, които се предлага да влязат във фонда на националното ни изкуство – като бъдат донесени в Националната художествена галерия, а на тяхно място се поставят копия“.⁴⁸

В наши дни на мястото на средновековния манастир „Св. Яни“ на високия нос в южния край на Ахтополския залив заварихме само една гола поляна. В огромния иконостас на църквата „Св. Троица“ в гр. Царево не е останала нито една старинна икона, а единствените за целия регион на Странджа стенописи от края на XVIII в. в абсидата на ахтополската църква „Св. Възнесение Господне“⁴⁹ са в аварийно състояние. И макар да ни се иска да погледнем към бъдещето с повече оптимизъм, приключваме този текст със скромната надежда, че след още няколко десетилетия потомците ни няма да съдят за културно-историческото наследство на Странджанския край единствено по стари научни публикации.

⁴⁸ Пълния текст на писмото публикуваме тук в *Приложение № 2*.

⁴⁹ Василиев 1957: 259; Гергова и др. 2006: 228–233.

Сведение от енорийския свещеник на с. Граматиково за храмовете и параклисите в землищата на селата Граматиково, Визица и Кондолово. С. Граматиково, 18. III. 1948 г.

Сведение

за църквите и параклисите в енорията ми с имената кога са построени и осветени.

1. С. Граматиково. 1. Църква. Именува се „Св. 40 мъченици“. Построена е 1880 година. Осветена е 1884 година от Одренския владика Синесий.⁵⁰

Параклиси, Св. В. М. Георги 1905

- “– – “– Вознесение Господне 1906
- “– Св. Троица изгорен през 1903 г. постр(о)ен 1906
- “– Св. Пророк Илия през 1903 вастан. постр. 1917
- “– – “– Рождество Богородично. Не исвесно
- “– Св. Успение Богородично е постр(о)ена 1940 год.
- “– Св. Конста(н)тин и Елена

Село Визица. Църквата се именува Св. Троица. Построена е 1856 год. А кога е осветена неизвес(т)но понеже е населена с беженци, а старите Визечени са и(з)селени през 1892 година.

Параклис има един „Св. Пророк Илия“. Неизвес(т)но кога е построен.

С. Мързево⁵¹

1. Църквата се именува Св. В. М. Георги.⁵² Построена е в 1875 год. Не осветена. Параклис има 1. Св. Петка. Не извес(т)но кога е построен.

Всички църкви и параклиси са под(д)ържат в добар ред.

С. Граматиково
18. III. 1948 год.

Енори(й)ски Свещ.

⁵⁰ През 1877 г. старата църква в с. Граматиково е била изгорена от черкези, което наложило храмът да бъде построен наново през 1880 г. (Аянов 1939:279). През 1903 г. при потушаването на Илинденско-Преображенското въстание турските войски обстрелвали с църквата с оръдия и я подпалили (Стамболиев 1903:81).

⁵¹ Дн. с. Кондолово, общ. Царево.

⁵² Старата църква на с. Кондолово е разрушена преди няколко десетилетия при изграждането на асфалтовия път Царево – Малко Търново.

ПРИЛОЖЕНИЕ № 2

Препис-извлечение от писмо на председателя на БАН акад. Тодор Павлов до българският патриарх Кирил относно препоръките на Странджанската експедиция на БАН за регистрация като паметници на културата и опазване на старинните храмове в Странджанския край. София, 1955–1956 г.

Българска
Академия на науките
№Р-18-881

препис-извлечение от препис
До Негово Светейшество
Патриарха на Българската
Православна Църква
Т у к⁵³

Ваше Светейшество,
.....

1. Поради интереса, който представляват като архитектурни паметници, необходимо е да бъдат регистрирани като паметници на народната култура редица църкви на Странджанските селища, изброени в приложения списък.

За същото се обърнахме и към др. Министър на народната култура, под чието ръководство се намират паметниците в страната.

2. Необходимо е да се вземат най-бързи мерки, съвместно с местните военни и граждански власти за запазване от рушение ценната по своята архитектура и стенописи старинна манастирска църква Св. Яни в гр. Ахтопол, която понастоящем е обърната в обор.

За същото обърнахме внимание на др. Министър на народната култура и на др. Министър на народната отбрана.

3. Експедицията ни е констатираше, че повечето църкви в Странджанския край, които представляват интерес като архитектура и художествени паметници, не се стопанисват добре, а някои са твърде занемарени. Налага се църковните власти да вземат мерки в това отношение. Това се налага най-бързо за църквата Св. Константин и Елена в с. Българи, църквата Св. Троица в Мичурин, Възнесение Господне в Ахтопол.

Между ценните иконописни изображения експедицията е открила две извънредно характерни икони – Св. Георги и Св. Димитър в църквата Св. Илия в с. Стоилово, Малко Гърновско, които се предлага да влязат във фонда на националното ни изкуство – като бъдат донесени в Националната художествена галерия, а на тяхно място се поставят копия.

Моля Ваше Светейшество да се занимае с горните положения и да даде своите нареждания.

ПРИЛОЖЕНИЕ: списък на църкви.⁵⁴

ПРЕДСЕДАТЕЛ НА БАН: /п./ акад. Тодор Павлов

Вярно,

Н-к админ. отдел при Св. Синод: /п./ Йорд. Попилиев

ВЯРНО,

На св. Сливенска Митрополия

СЕКРЕТАР: /п./

/печат на Сливенски епархийски духовен съвет/

⁵³ Ръкописна добавка с молив: „Долно Ябълково“.

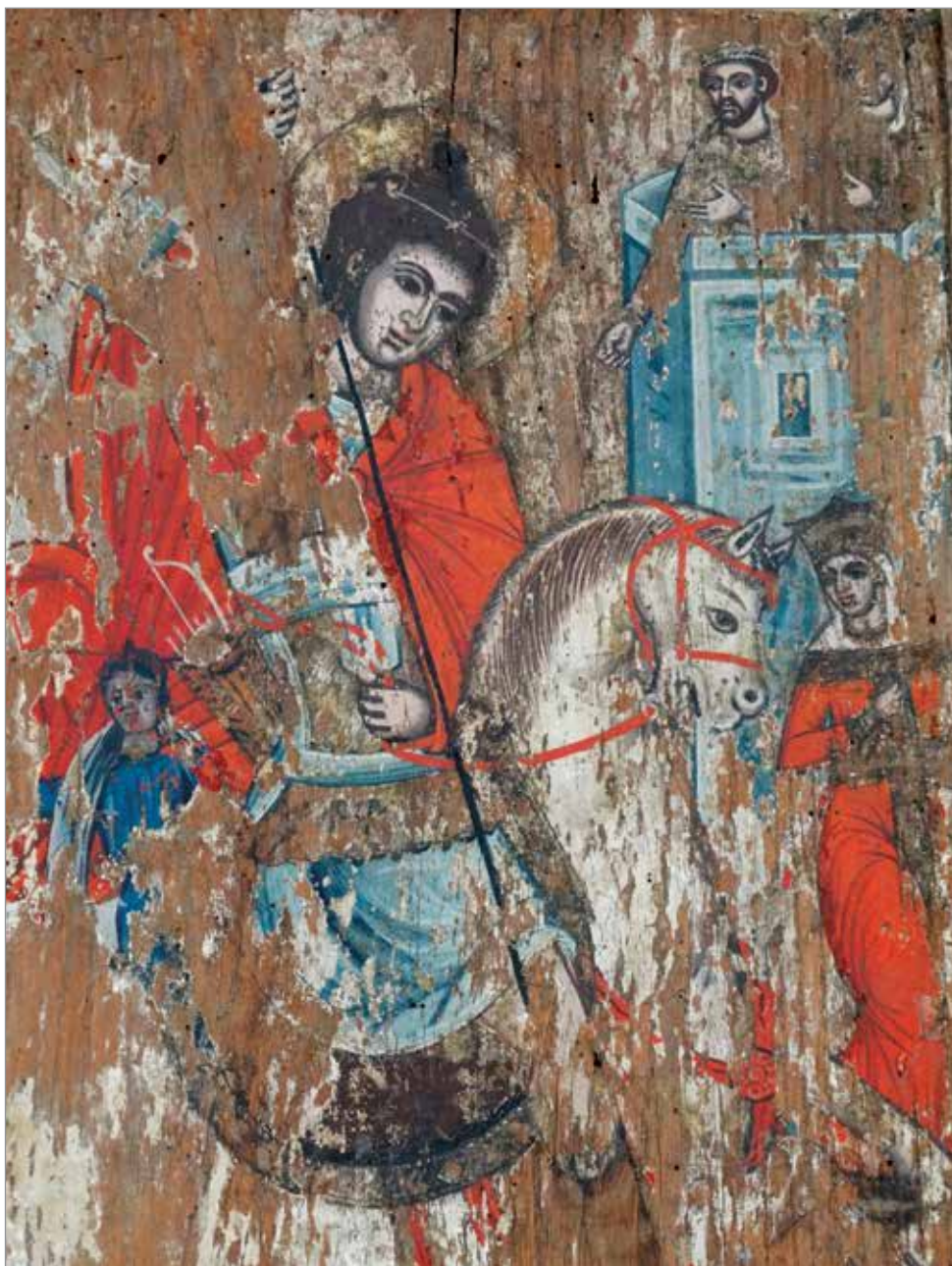
⁵⁴ Списъкът липсва в архива на храма в с. Момина църква.

Фиг. 1. *Неизвестен тревненски зограф, „Св. Архангел Михаил“ от църквата „Св. Троица“, с. Визица (средата – втората половина на XVIII в.)*

Фиг. 2. Неизвестен тревненски зограф, „Св. Георги“ от църквата „Св. Пантелеймон“, с. Бродилово (1754)

Фиг. 3. *Неизвестен тревненски зограф, „Св. Георги“ от църквата „Св. Пантелеймон“, с. Бродилово (1754) - детайл*

Фиг. 4. *Неизвестен тревненски зограф, „Св. Георги“ от църквата „Св. Георги“, с. Калово (средата – втората половина на XVIII в.)*

Фиг. 5. Неизвестен тревненски зограф, „Св. Георги“ от църквата „Св. Георги“, с. Калово - детайл

Фиг. 6. *Неизвестен тревненски зограф, „Св. Георги“ от църквата „Св. Георги“, с. Калово - детайл*

Фиг. 7. Старо иконостасно кръжило от църквата „Св. Георги“, с. Калово (средата – втората половина на XVIII в.)

Фиг. 8. Старо иконостасно кръжило от църквата „Св. Георги“, с. Калово – детайл

Фиг. 9. Старо иконостасно кръжило от църквата „Св. Георги“, с. Калово - детайл

Фиг. 9а. Старо иконостасно кръжило от църквата „Св. Георги“, с. Калово - детайл

Фиг. 10. Царски двери на църквата „Св. Димитър“, с. Бръшлян (краят на XVIII – началото на XIX в.)

*Фиг. 11. Царски двери на църквата „Св. св. Константин и Елена“
в с. Долно Луково, общ. Ивайловград (1806)*

Фиг. 12. Иконостасът на църквата „Св. Троица“
в с. Габър с икони от тревненския зограф Цаню Захариев Млади (1884)

Фиг. 13. Иконостасът на църквата „Св. Атанасий“
в с. Крушевец с икони на тревненския зограф Йонко Попдимитров (1889)

Фиг. 14. Архиепископският трон на църквата „Св. Атанасий“ в с. Крушевец

Фиг. 15. Сократис Георгиу, „Три светители“ (1870) – царска икона от първата малкотърновска униатска църква „Св. св. Петър и Павел“, съхранявана днес в източно-католическия храм „Св. Троица“ в гр. Малко Търново

Фиг. 16. Двер от иконостаса на старата бургаска църква „Св. Богородица“ с изображение на Христос добър пастир (1804), съхранявана днес в църквата „Св. св. Кирил и Методий“ в гр. Приморско

*Фиг. 17. Пасхалис Филипидис от Василико,
„Христос Пантократор“ (1887) от църквата „Св. Пророк Илия“ в с. Велика*

*Фиг. 18. „Христос Пантократор“ (първата половина на XIX в.)
от църквата „Св. Пророк Илия“ в с. Велика*

ЛИТЕРАТУРА

- Аенски 2006:** С. Аенски. Черквата „Св. св. Константин и Елена“ в село Долно Луково, Ивайловградско – технологични особености при изграждането на архитектурата, стенописната украса и състояние. – *Паметници. Реставрация. Музеи*, 2006, № 1–2, 36–42.
- Алагенска 2015:** М. Алагенска. Църковни дела. – В: А. Радойнов. Ново Паничарево. История, бит, култура. Бургас, 2015, 171–174.
- Аянов 1939:** Г. п. Аянов. Малко Търново и неговата покрайнина. Бургас, 1939.
- Бонева 1985:** И. Бонева, Справочник „Тревненска художествена школа“. – В: *Тревненска художествена школа*. София, 1985, 137–264.
- Василиев 1957:** А. Василиев. Изобразителни изкуства в Странджанския край. – В: *Комплексна научна Странджанска експедиция през 1955 година. Доклади и материали*. София, 1957, 256–307.
- Василиев 1965:** А. Василиев. Български възрожденски майстори живописци, резбари, строители. София, 1965.
- Генчев, Даскалова 1988:** Българска възрожденска интелигенция. Съст. Н. Генчев, К. Даскалова. София, 1988.
- Гергова и др. 2006:** И. Гергова, Е. Попова, Е. Генова, Н. Клисаров. Корпус на стенописите в България през XVIII век. София, 2006.
- Дечева 2015:** Р. Дечева. Възрожденски архив от рисунки и документи на Никола и Иван Касеви – дърворезбари и строители от Трявна. Проучване и реставрация. – В: *Известия на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство – Трявна*. Т. 4. Варна, 2015, 337–349.
- Енехолм 1938:** Г. Енехолм. Бележки върху градовете отгатак Балкана. – *Архив за посещения проучвания*, I, 1938, № 1, 121–129.
- Иванов 2005:** М. Иванов. Загадъчният град Бургас от XVI до началото на XIX в. Популярно изследване. Бургас, 2005.
- Карайотов, Райчевски, Иванов 2011:** И. Карайотов, Ст. Райчевски, М. Иванов. История на Бургас (От древността до средата на XX век). Бургас, 2011.
- Керемидчиев 2013:** Я. Керемидчиев. Освобождението на Малко Търново. Юбилеен сборник. Велико Търново, 2013.
- Коева, Тулешков 1987:** М. Коева, Н. Тулешков. Първомайстор Генчо Кънев. Живот и творчество. София, 1987.
- Маджаров 2006:** П. Маджаров. Българите и българските селища в Източно Тракия. – *Македонски преглед*, 2006, № 4, 129–144.
- Матакиева-Лилкова 1985:** Т. Матакиева-Лилкова. Художествените паметници от Странджа-Сакар. – В: *Известия на Националния исторически музей*. Т. V. София, 1985, 172–191.
- Матакиева-Лилкова 1992:** Т. Матакиева-Лилкова. Художествени паметници от Странджа, Сакар и Източните Родопи от фонда на Националния исторически музей. – В: *Известия на Националния исторически музей*. Т. IX. София, 1992, 162–177.
- Миланова 2017:** А. Миланова. Църковна архитектура и каменна пластика в Странджа (по следите на Странджанската научна експедиция от 1955 г.). – В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. Т. 99 (18). София, 2017, 583–608.
- Мутафов и др. 2008:** Е. Мутафов, И. Гергова, А. Куюмджиев, Е. Попова, Е. Генова, Д. Гонис. Гръцки зографи в България след 1453 г. София, 2008.

- Николов, Стефанов 2017:** А. Николов, Г. Стефанов. Ръкописи и старопечатни книги от библиотеката на архимандрит Рафаил (Вълчанов) в храма „Св. Възнесение Господне“, с. Варовник. – *Palaeobulgaria*, XLI, 2017, № 4, 66–74.
- Николов 2019:** А. Николов. Надписи върху олтарни маси от Странджа. – В: *Маргиналия. Изкуствоведски четения 2018*. Съст. И. Гергова, Е. Мусакова. София, 2019, 435–451.
- Николов 2019а:** А. Николов. Икони с изображения на св. Кирил и св. Методий от Странджа (втората половина на XIX – началото на XX в.). – В: *Старобългарска литература*, 59–60, 2019, 70–91.
- Николов 2020:** А. Николов. Габровски дялгери и тревненски зографи в Странджа в края на XIX – началото на XX в. (по материали от община Средец). – В: *Известия на Регионален исторически музей – Габрово*. Т. 7–8, 2019–2020 /под печат/.
- Орачев 2012:** А. Орачев. Историческа информатика на Ахтопол/Αγαθόπολις. Ахтопол, 2012 <http://anchors-bg.com/wp-content/uploads/pdf/Agatopolis.pdf>
- Парижков 1980:** П. Парижков. Роден съм да умра за отечеството! Учителят и книжарят Яни Д. Рододарович. – Във: *Възрожденски книжари*. София, 1980, 188–193.
- Паскалева 1977:** К. Паскалева. Икони от Странджанския край. София, 1977.
- Попов 1928:** И. Попов. Лични спомени от живота и дейността на Яни Д. Рододарович от град Лозенград. София, 1928.
- Сапунджиева 2016:** В. Сапунджиева. Зографи отвъд границите. Възникването на Тревненската художествена школа в контекста на балканското изкуство XVII – XVIII в. София, 2016.
- Спиридонова 2017:** М. Спиридонова. Икони от Долно Луково във фонда на Художествен отдел към Регионален исторически музей – Кърджали. – В: *Юбилейна научна конференция 50 години музейно дело в Източните Родопи – проучвания, изследвания и перспективи*, 17 – 18 септември 2015 г. Кърджали, 2017, 155–164.
- Стамболиев 1903:** Д. Стамболиев. Въстанието в Странджа и турските зверства. Бургас, 1903.
- Стефанов 2018:** Г. Стефанов. Една „риза“ за нестинарска икона от с. Визица, община Малко Търново. – *Български фолклор*, 2018, № 4, 549–556.
- Стойков 1957:** Г. Стойков. Църковна и обществена архитектура в Странджанско. – В: *Комплексна научна Странджанска експедиция през 1955 година. Доклади и материали*. София, 1957, 157–189.
- Стойкова 2018:** М. Стойкова. Църква „Св. св. Константин и Елена“, с. Долно Луково. – В: *Корпус на стенописите от първата половина на XIX в. в България (= Corpora of Pre-Modern Christian Orthodox Mural Paintings. Bulgaria, 3)*. София, 2018, 88–99.
- Стойкова 2019:** М. Стойкова. Неизвестни страници от историята на Тревненската художествена школа. – В: *Известия на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство – Трявна*. Т. 5. Велико Търново, 2019, 11–22, 293–302.
- Тодев 1994:** И. Тодев. Българското национално движение в Тракия 1800–1878. София, 1994.
- Тулешков 1984:** Н. Тулешков. Култовата архитектура на Странджа от епохата на османското владичество. – В: *Странджанско-Сакарски сборник*. Т. II. Кн. 1. Малко Търново, 1984, 254–264.
- Цанева 2002–2003:** Л. Цанева. Легендарният Захарий – от Странджа до Търново и Трявна. – В: *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*. Т. VII–VIII, 2002–2003, 367–371.
- Цанева 2013:** Л. Цанева. Зографи от Трявна. Варна, 2013.
- Цветкова 1981:** Френски пътеписи за Балканите. XIX в. Съст. и ред. Б. Цветкова. София, 1981.

Ἐκθεσις 1874: Ἐκθεσις τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐπιτροπῆς περὶ τῆς καταστάσεως παιδείας ἐν ταῖς ἐπαρχίαις τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας (Ἀνεγνώσθη ἐν τῇ ἐπετείῳ ἑορτῇ τοῦ Συλλόγου τῇ 5ῃ Μαΐου 1874). – *Σύγγραμμα Περιοδικόν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου*, 8, 1873–1874, 252–268.

NEW INFORMATION ABOUT THE ICON AND MANUSCRIPT-DOCUMENTARY WEALTHS OF STRANDZHA ON THE MATERIALS OF FOUR FIELD EXPEDITIONS

Assoc. Prof. Dr. **Angel Nikolov**

*Sofia University "St. Kliment Ohridski", Faculty of History
anikolov2003@yahoo.com*

The text presents some of the more important results of four expeditions to the central and eastern parts of the Strandzha Mountains in 2017 and 2019 under the scientific project "Complex and innovative methods for diagnostics and study of tangible and intangible cultural heritage of Central and Eastern Strandzha in situation of migration and demographic retraction", financed by the Scientific Fund of the Ministry of Education and Science of Republic of Bulgaria. It is reported that completely unknown icons of artists from the Tryavna Painting School from the middle of the 18th – 19th centuries have been documented. New information is also provided about icons by local Greek artists. Some notable documents kept in the archives of churches in the region are also commented on.

ТРЕВНЕНСКИ МАЙСТОРИ ПО ЮЖНОТО ЧЕРНОМОРИЕ И СТРАНДЖА ПРЕЗ ХVІІІ ВЕК

Проф. д.изк **Иванка Гергова**

*Институт за изследване на изкуствата при БАН
v.gergova@yahoo.com*

Според съвременните познания Тревненската художествена школа възниква към края на ХVІІ в., като тревненските майстори се занимават с монументална живопис и иконопис, както и с църковна дърворезба.¹ Първите творби, които свързваме с тях, са локализиранни в Арбанаси и в някои манастири и църкви около Велико Търново: манастира „Св. Троица“ до града, Присовски манастир „Св. Архангели“, Капиновски манастир, Килифаревски манастир и др. През ХVІІІ в. тревненското изкуство добива свой облик и стилови особености както на живописиста, така и на дърворезбата. Изучаването на историята на школата през този век не е лесна задача, не само заради липсата на база данни за творбите, разпръснати из цялата страна и извън нея. Проблемът е в това, че първите имена на тревненски майстори, които са известни от техни подписани творби от първата половина на ХVІІІ в. не могат да се свържат категорично с известните от по-старите публикации тревненски зографски фамилии Витановци и Захариевци, чието документирано начало е в края на същия век.² Не знаем със сигурност също дали самите най-ранни известни по име майстори са били свързани с роднински връзки и какви са били те, въпрос, който се дискутира напоследък в научната литература.³ За сега има един хиатус по отношение на подписаните творби, в които е посочена Трявна като произход на зографа, и този интервал е между 1735⁴ и 1798⁵ г. Разбира се, това не означава, че тревненските майстори са престанали да работят през това време, а само затруднява по-прецизната атрибуция на творбите. Тъй като стилът на тревненската живопис е твърде характерен, а той помага и за идентифициране на резбарски

¹ Гергова 1987; Гергова 1999; Цанева 2013; Сапунджиева 2016.

² Василиев 1965: 15–144; Цанева 2013.

³ Сапунджиева 2016: 60–86.

⁴ От тази година е иконата Архангелски събор от Присовския манастир „Св. Архангели“, подписана от зографите Недьо, Георги и Драган от Трявна (Гергова 1978).

⁵ Тогава са подписани икони на папа Витан и брат му Симеон от Трявна, изпълнени за църквата „Св. Никола“ в с. Радуил, Самоковско, днес в Криптата (Василиев 1965: 24, 36, ил. 1, 6).

произведения⁶, може да се проследи постепенната експанзия на майсторите от малкия планински градец, които напускат околностите на старата българска столица и още през XVIII в. могат да се открият далеч на запад, изток и юг.

Настоящият текст се опитва да събере данни за тревненското творческо присъствие по южното Черноморие и района на Странджа в ранния период от съществуването на школата, т.е. през XVIII в., данни основно събрани от някои публикации, както и от собствени теренни наблюдения⁷.

Първо ще се спра на един донякъде загадъчен зограф на име даскал Христо, който работи икони за арбанашките църкви „Рождество Христово“, „Св. Никола“ и „Св. Георги“, а през 1709 г. изпълнява стенописите в притвора на арбанашката църква „Св. Георги“, в наоса на която по същото време работи тревненецът даскал Стойо.⁸ Макар да си сътрудничи с първите тревненци, Христо има свой различен живописен стил, а произходът му все още не е изяснен. Изглежда, че след работата си в Арбанаси той се премества в Несебър и там получава много поръчки: за възстановяване на стари икони, както и за нови.⁹ Едно разпятие в Несебърския музей с негова живопис е датирано от 1748 г.¹⁰ То е прибрано от църквата „Св. Теодор“, където в миналото са се съхранявали икони и от други несебърски църкви.¹¹ Възможно е трайното присъствие на този майстор в Несебър и старите му връзки с Арбанаси и тревненските зографи да е изиграло някаква роля за появата им по южното Черноморие.

В новата несебърска църква „Св. Богородица“ са запазени доста стари икони, повечето непубликувани. Сред тях е една голяма икона на св. Георги с 14 сцени от житието му по рамката (*Фиг. 1*). Оформлението на дъската с леко вдлъбната централна част и изпъкнала външ-

⁶ Гергова 1987: 52.

⁷ Дълга огромна благодарност на доц. Ангел Николов, на д-р Александра Трифонова и на доц. Иван Ванев, които щедро и безкористно споделиха с мен свои фотографии и ми помогнаха при подготовката на този текст.

⁸ Василиев 1962: 476–477, ил. 21; Bossilkov 1988: ill.18, 27, 31, 84, 85, 132, 150–153; Гергова 2005: 50; Сапунджиева 2016: 75–76.

⁹ Чимбулева, Гюзелев 2003: No 5, 6, 54, 63; Ванев 2013: ил. на с. 36, 48, 83. Посочените публикации не идентифицират зографа.

¹⁰ Инв. 71, размери 100x90 см. Вж. Чимбулева, Гюзелев 2003: No 59. В моя по-стара публикация (Гергова 1993: 27) причислявам разпятието към Тревненската резба, но е напълно възможно да е изпълнена и от самия зограф.

¹¹ Ванев 2013: 81.

на рамка напомня някои по-стари несебърски икони¹². Дали тук се имитира един архаичен похват, или е работено върху стара икона би могло да се разбере, ако иконата бъде консервирана. Иконографията на житийния цикъл е интересен обект за изследване, каквото тук не може да бъде направено. Стилите особености на живописца насочват към ранните тревненски зографи. Морфологията на образите и особено в централното изображение на светеца воин може да се сравни с редица ранни тревненски живописни произведения. Главата на коня на св. Георги е стилизирана по начин, характерен само за тревненските майстори. Някои детайли като короната, която поставят на главата на светеца ангели, както и стилизацията на природните и архитектурни форми във фонвете могат да се срещнат също в произведенията на школата от втората половина на XVIII в. Най-убедително е сходството с образите и детайлите в иконата на зограф Захарий в созополската църква „Св. Георги“, датирана от 1785 г., за която става дума по-долу.

В Археологическия музей на гр. Несебър се съхранява икона на св. Никола на трон¹³, произхождаща също от църквата „Св. Теодор“. В каталога на несебърските икони това произведение е датирано от XVIII в., без да са правени опити за атрибуция. Стилът на живописца е несъмнено тревненски. Същият анонимен майстор е работил комплект икони за Килифаревския манастир, които са монтирани в параклиса „Рождество Богородично“ на съборния храм. Особено убедително е сравнението с едноименната икона от манастира, където светецът е представен в цял ръст.¹⁴ Иконите са датирани от началото на XIX в. и са приписвани на Кръстьо Захариев.¹⁵ Датировката би могла да се коригира, защото целият иконостас е работен през 80-те–90-те години на XVIII в.¹⁶ Предлаганата от Люба Цанева атрибуция не би могла да се приеме, защото Кръстьо Захариев е роден през 80-те години на XVIII в.¹⁷ Изглежда, че същият зограф е изпълнил иконите за ловешката църква „Св. Богородица“, днес в Националния исторически музей.¹⁸ И така, без да мога да предложа хипотеза за името на

¹² Например иконата от несебърския музей Богородица Кехаритомени със сцени, вероятно от XVI в., преизписана от зограф Христо през XVIII в. (Чимбулева, Гюзелев 2003: No 5).

¹³ Инв. 42, размери 129x83 см. Вж. Чимбулева, Гюзелев 2003: No 48.

¹⁴ Куюмджиев, Ванев 2018: ил. 21 на с. 621.

¹⁵ Цанева 2013: 145.

¹⁶ Гергова 1993: 27; Куюмджиев, Ванев 2018: 619.

¹⁷ Василиев 1965: 63; Цанева 2013: 25.

¹⁸ Matakieva-Lilkova 1994: ill. 38, 39.

автора на иконата в Несебър, принадлежността ѝ към Тревненската школа ми се струва безспорна, а датировката би могла да е също от последните две десетилетия на XVIII в.

В Несебърския музей е изложено едно иконостасно разпятие¹⁹, датирано от издателите му от XIX в., без атрибуция и без посочени данни за произход (Фиг. 2, 3). В архивна фотография от Вадим Лазаркевич се вижда, че кръстът, заедно с резбовани ламии под него²⁰, е бил на иконостаса в църквата „Св. Йоан Предтеча“. Очевидно иконостасната венчилка е поставена много по-късно на иконостаса, чиито икони са много по-стари. Допускам, че разпънатият Христос върху разпятието е рисуван от същия анонимен майстор, изпълнил иконата на св. Никола. Стилизираните лалета, обрамчващи кръста, са характерни за тревненската резба от XVIII в.²¹ Дъската с ламите под разпятието от иконостаса в параклиса „Рождество Богородично“ в Килифаревския манастир е извънредно сходна, което позволява и разпятието да се датира от последната четвърт на XVIII в. Впрочем, маниерът на изпълнение на ламите – релефни на плътен фон, върху който са моделирани по две розети, самите фантастични животни, пазещи кръста и обърнати към него, със завити опашки, са типични за ранния период на тревненската иконостасна резба и намират близък паралел и във фрагментите от стар иконостас в Чипровския манастир (Фиг. 4), които нямат точна датировка.²²

Александра Трифонова публикува една икона на Богородица с Младенеца от поморийската църква „Преображение Христово“²³, която е датирана от края на XVIII в., а за анонимния майстор смята, че принадлежи „към провинциално художествено ателие от Тракийско-Странджанската област на Черноморското крайбрежие“.²⁴ Иконата несъмнено принадлежи на Тревненската художествена школа, където постепенно се оформя едно „по-простонародно“ направление, с диспропорции в живописата, липса на интерес към обемните форми, графична геометризация на одеждите. Сравнително близък паралел, макар и едва ли от същия майстор, е икона на Богородица Одитрия в Историческия музей в гр. Попово, както и една да-

¹⁹ Инв. 72, размери 150x112 см. Вж. Чимбулева, Гюзелев 2003: No 61.

²⁰ Инв. 73, размери 175x35 см. Вж. Ванев 2013: 60, 66, 67

²¹ Гергова 1993: 27.

²² Гергова 1993: 27. Дъската с ламите от Чипровския манастир не е публикувана. При последното ми посещение в манастира от 2018 г. фрагментите от стар иконостас, документирани през 1979 г., не бяха намерени.

²³ Трифонова б.г.: 54, 55, фиг. 44–46.

²⁴ Трифонова б.г.: 55.

тирана от 1786 г. икона от същата колекция на Богородица на трон с пророци.²⁵ Иконата от Поморие е изпълнена може би също през последната четвърт на XVIII в., макар че може да е и от началото на следващия век, тъй като майсторите от това стилово направление са консервативни и не се поддават охотно на модерните влияния, водещи към обемност и мекота на формата.

В същата поморийска църква се съхранява една икона с рядка иконография, състояща се от четири сцени, представени и анализирани подробно от Александра Трифонова²⁶, която я е датирала от началото на XIX в., а като среда на анонимния зограф предполага централната част на България. Тук също става дума за тревненски зограф, когото разпознаваме в иконата Дейсис от параклиса „Св. Харалампий“ на арбанашката църква „Св. Атанасий“ и в икона от същата църква в музея на Велико Търново.²⁷ И двете имат същата рамка с характерен флорален орнамент, каквато има и поморийската сборна икона. Босилков смята, че двете икони са изпълнени от тревненските зографи даскал Цойо и Недьо, декорирали параклиса на арбанашката църква „Св. Атанасий“ през 1724 г. Сравнени със стенописите, двете икони Дейсис от църквата „Св. Атанасий“ в Арбанаси изглеждат малко по-суховато изпълнени, а орнаментът, подобен на този, оброчващ медальоните в стенописите на даскал Цойо и Недьо е по-стилизиран. Логично е след като параклисът е изписан, за него да е бил изработен иконостас и иконите му може да са дело на по-младия в екипа Недьо, тъй като Стойо е починал през септември 1724 г.²⁸ Но също напълно възможно е иконите да са и по-късно дело на тревненски зограф, чието име не знаем.

Навремето К. Паскалева публикува икона на Богородица с пророци от созополската църква „Св. Георги“, подписана през 1785 г. на гръцки от зограф Захарий.²⁹ Като съпоставя тази икона с много подобната, подписана от иконописеца Кръстьо през 1803 г. в ЦИАМ, тя заключава, че става дума за произведения на родоначалника на Захариевия род в Трявна Захарий Стари и сина му Кръстьо Захариев. Това мнение е прието³⁰ и то с основание. Единственото, което мога да добавя в случая е, че зограф Захарий е използвал за модел една гравюра с образите на Богородица и пророци, отпечатана през

²⁵ Цанева 2013: 92, 93.

²⁶ Трифонова б.г.: 66–67, фиг. 62.

²⁷ Bossilkov 1989: ill. 146, 148.

²⁸ Сапунджиева 2016: 65, ил. 159.

²⁹ Паскалева 1977: 14, ил. 12.

³⁰ Цанева 2013: 23.

1702 г. във Венеция³¹, която е възпроизвел много старателно. Дори Папастратос посочва само два отпечатъка от тази рядка анонимна гравюра – един в манастира „Св. Павел“ на Света гора и един в нейната лична колекция, както и това, че към средата на XVIII в. гравюрата е била възпроизведена в една икона в колекцията Цакироглу. Очевидно тази „хартиена икона“ се е радвала на по-широк интерес, и по-специално в Трявна.

Костадинка Паскалева публикува за пръв път и части от един забележителен иконостас, останал от старата църква в с. Бродилово в Странджа. Ктиторски надпис на гръцки език от венчилката му посочва датата на изпълнение – 1754 г. (*Фиг. 5, 6*).³² По времето на нейните изследвания в Бродилово е бил запазен почти целият иконостас – липсвали са само горната част на венчилката и царската икона на Богородица с Младенеца. Паскалева намира стилови сходства на живописиста от бродиловския иконостас с иконата на зографа Захарий от Созопол. Все пак, колкото и малки да са познанията ни за този родоначалник на тревненската зографска фамилия, като се има предвид, че синът му Кръстьо започва да се изявява в началото на XIX в. и умира през 1850 г.³³, самият той едва ли би могъл да работи в средата на XVIII в.³⁴ Но деликатно изразеното от Паскалева мнение, че става дума за тревненски майстор, е несъмнено вярно. Ако сравним, например, бродиловската икона на Арх. Михаил (*Фиг. 7*)³⁵ с наскоро откритата едноименна икона от гр. Златарица (*Фиг. 8*)³⁶, ще видим почти идентична иконографска схема и съвпадение дори на дребни детайли. Иконата от Златарица не е датирана, но е еднотипна, включително с резбената си украса, с комплект икони в Художествената галерия на гр. Елена, също недатирани, които се свързват с тревненския зограф Стойо, работил в първата четвърт на XVIII в.³⁷ Иконата Дейсис от Еленската галерия също може да се сравни с бродиловската царска икона. Струва ми се, че иконостасът в Бродилово е изпъл-

³¹ Papastratos 1990: No 80.

³² Паскалева 1977: 13, ил. 34–41.

³³ Василиев 1965: 63.

³⁴ Научният авторитет на К. Паскалева довежда до това атрибуцията, която прави на старите икони от Бродилово да не е оспорвана. Приела съм я и аз в мои по-стари публикации (Гергова 1987: 53; Гергова 1993: 27), приема я и Мариела Стойкова в последната си публикация, в която атрибутира, според мен неоснователно, на Захарий Стари царските двери в църквата „Св. Константин и Елена“ в с. Долно Луково, Ивайловградско (Стойкова 2019: 15, ил. 7).

³⁵ Паскалева 1977: ил. 38.

³⁶ Сапунджиева 2016: ил. 149.

³⁷ Сапунджиева 2016: 77–81, ил. 147, 148.

нен от някой по-млад представител на първите тревненски зографи, или от наследник на някой от тях.

Дърворезбата в бродиловския иконостас е твърде интересен и рядък пример на ранната тревненска дърворезба. Вече съм го разглеждала в този аспект.³⁸ Резбованите мотиви са еднообразни: лалета, карамфили, розети и издължени цветни пъпки, рязани едро, обобщено и категорично (*Фиг. 9*). Характерни са хоризонталните канелюри на колонките в апостолския фриз. Докато лалетата и карамфилите са повлияни от модата в Османската империя, оформила стила „лале деври“, то хоризонталните канелюри са запазен знак на ранните тревненски резбари, вероятно опростена версия на колонките, оформени като палмови стебла в арбанашките иконостаси от влашки произход.³⁹ Примерите на колонки с хоризонтални канелюри са: фриз от Чипровския манастир⁴⁰, иконостасът в параклиса на Килифаревския манастир от 80-те–90-те години на XVIII в.⁴¹, иконостасът в наоса на арбанашката църква „Св. Архангели“ от 1813 г.⁴² Споменатият комплект икони в галерията на гр. Елена, произхождащи от Капиновския манастир, има резбовани мотиви над полукръгли арки (*Фиг. 10*).⁴³ Елементите на орнаментиката са същите като в бродиловския фриз, но маниерът на изпълнение е много по-изящен, което още веднъж подсказва, че става дума за свързани, но не идентични майстори, вероятно представители на две поколения от една фамилия.

В иконостаса на църквата „Успение Богородично“ в Малко Търново са монтирани два фриза от по-стар иконостас, наследени от по-стария храм на това място. В горната част на иконостаса от юг е монтиран апостолски фриз с образа на Христос, заобиколен от Богородица, св. Йоан Предтеча, два ангела и апостоли (*Фиг. 11*). Образите са до пояс, под полукръгли арки, над които има резбовани стилизирани главички на херувими, а извивките на арките са украсени с фестон от кръгчета със заострени листчета между тях. Като пандан от север е разположен фриз с изображения на пророци до пояс, разделени от колонки със спираловидно завита резбована гирлянда (*Фиг. 12*). Изображенията и в двата фриза са грубо надживописани, а резбата е покрита с бронзова боя. Въпреки това състояние на фрагментите, принадлежността им към творбите на Тревненската художествена

³⁸ Гергова 1987: 53–60.

³⁹ Bossilkov 1988: ill. 37, 38.

⁴⁰ Гергова 1983: ил. 18.

⁴¹ Куюмджиев, Ванев 2018: 621, ил. 21.

⁴² Bossilkov 1988: ill. 42.

⁴³ Божков 1965: ил. 10, 12; Сапунджиева 2016: ил. 148, 149.

школа не буди съмнение.⁴⁴ За сега само в нея са регистрирани подобни резбени мотиви. Фестоните по арките се срещат в привличаните вече като сравнение фрагменти от Чипровския манастир, иконостаса в параклиса на Килифаревския манастир (Фиг. 13), иконостаса в църквата „Св. Архангели“ в Арбанаси, фрагмент от апостолски фриз от Великотърновско в Криптата⁴⁵, царски двери от Вакъфския манастир в Сакар вероятно от началото на XIX в.⁴⁶, както и в тревненски царски двери от малко по-късно време.⁴⁷ Главичките на херувими са заети в тревненския резбарски репертоар от някои арбанашки иконостаси с влашки произход⁴⁸, където лицата са скулптирани, докато тревненци ги рисуват. От тях са заимствани и колонките със спираловидно виещи се гирлянди.⁴⁹ Най-близки аналогии в оформянето на малкотърновския апостолски фриз са фризовете от Чипровския манастир и от Килифаревския манастир. Интересно е и наличието на пророчески ред, което се среща сравнително рядко в българските иконостаси, но в ранните тревненски има и други примери, наистина с по-различни пластически решения.⁵⁰ Размерите и на двата фриза съответстват само на страничните кораби на днешния храм, което показва много по-малките размери на стария.

Откриването на оригиналната живопис на малкотърновските фризове би могло да помогне за тяхната по-прецизна датировка. Надпис от един каменен съд в църквата показва, че на мястото на сегашния храм е имало по-стар от 1750 г.⁵¹ Би могло да се окаже, че това са останки от тогавашния иконостас. Сигурно не е случайно, че и през 1832 г. в. тук е работил тревненски иконописец⁵².

Разгледаните паметници са случайно оцелели примери на тревненско творческо присъствие по черноморското ни крайбрежие на юг от Стара планина и не позволяват да се реконструира някаква логична и напълно приемлива обща картина. Все пак, наличието на два иконостаса във вътрешността на Странджа (Бродилово и Малко Търново) показва, че тревненци са били известни тук и очевидно твърде ценени, още от средата на XVIII в. Това са може би най-ранните

⁴⁴ Гергова 1993: 27.

⁴⁵ Стойкова 2019: ил. 16

⁴⁶ Чавръков 1974: 322.

⁴⁷ Bossilkov 1988: ill. 86–90.

⁴⁸ Гергова 1987: 54, 59.

⁴⁹ Bossilkov 1988: ill. 34–36.

⁵⁰ Гергова 1993: 43.

⁵¹ Николов 2019: 438, фиг. 1.

⁵² Паскалева 1977: 14, ил. 43–48 смята, че стилът на тези икони напомня за тревненските майстори, но всъщност те са категорични тревненски произведения.

прояви на териториалната експанзия на школата. Много ценни са находките в селата Визица, Калово и Бръшлян, за които съобщи Ангел Николов на настоящата конференция. Те показват, че тревненски зографи са били приети охотно от странджанските жители и творчеството им покрива широки територии през втората половина на XVIII и началото на XIX в.

Тревненските майстори са успели да намерят поръчки и в крайбрежните градчета, макар това да не е било лесно. Наблюденията върху иконостасите в несебърските църкви показват, че през века, който ни интересува, тук не е имало умели резбари и тревненци са отговорили на нуждите на несебърските енорияши за обогатяване и осъвременяване на един от техните иконостаси. Тревненци са били твърде конкурентноспособни, за да получат поръчки в селищата по крайбрежието, където е имало местни добри зографи и където изискванията са били сравнително високи.⁵³ Мобилността и приспособимостта са характерни за представителите на школата през цялото дълго време на нейното съществуване.

---

⁵³ Мутафов и др. 2008; Icons 2011.

Фиг. 1. Св. Георги с житийни сцени. Несебър, църква „Св. Богородица“

Фиг. 2. Иконостасно разпятие от несебърската църква „Св. Йоан Предтеча“, Исторически музей, гр. Несебър

Фиг. 3. Лами от същата иконостасна венчилка. Исторически музей, гр. Несебър

Фиг. 4. Лами от иконостасна венчилка от Чипровския манастир

Фиг. 5. Лами от иконостасна венчилка от църквата „Св. Пантелеймон“, с. Бродилово (1754)

Фиг. 6. Царски двери от стария иконостас на църквата „Св. Пантелеймон“, с. Бродилово

Фиг. 7. Св. арх. Михаил, църква „Св. Пантелеймон“, с. Бродилово

Фиг. 8. Св. арх. Михаил, църква в гр. Златарица

Фиг. 9. Апостолски фриз от църквата „Св. Пантелеймон“, с. Бродилово

Фиг. 10. Дейсис с апостоли, Художествена галерия, гр. Елена

Фиг. 11. Апостолски фриз от църквата „Успение Богородично“, гр. Малко Търново

Фиг. 12. Пророчески фриз от църквата „Успение Богородично“, гр. Малко Търново

Фиг. 13. Апостолски фриз от Килифаревския манастир

ЛИТЕРАТУРА

- Божков 1965:** А. Божков. Тревненска живописна школа. София, 1965.
- Ванев 2013:** И. Ванев. По пътя на несებърските икони. София, 2013.
- Василиев 1962:** А. Василиев. За българската живопис през XVIII в. – В: *Паусий Хилендарски и неговата епоха (1762–1962)*. София, 1962, 465–556.
- Василиев 1965:** А. Василиев. Български възрожденски майстори. София, 1965.
- Гергова 1978:** И. Гергова. Нови факти за началото на живописата в Трявна. – *Изкуство*, 3–4, 1978, 72–74.
- Гергова 1983:** И. Гергова. Възрожденско изкуство в Михайловградски окръг. София, 1983.
- Гергова 1987:** И. Гергова. Ранната тревненска дърворезба. – *Проблеми на изкуството*, 3, 1987, 52–60.
- Гергова 1993:** И. Гергова. Ранният български иконостас 16–18 в. София, 1993.
- Гергова 1999:** И. Гергова. Църквата на Арбанашкия манастир Успение Богородично. – *Проблеми на изкуството*, 1999, № 1, 9–18.
- Гергова 2005:** И. Гергова. Църквата „Св. Георги“ в Арбанаси. – *Проблеми на изкуството*, 2005, № 3, 47–53.
- Куюмджиев, Ванев 2018:** Църква „Св. Димитър“, Килифаревски манастир. – В: *Корпус на стенописите от първата половина на XIX век в България*. София, 2018, 609–622.
- Мутафов и др. 2008:** Е. Мутафов, И. Гергова, А. Куюмджиев, Е. Попова, Е. Генова, Д. Гонис. Гръцки зографи в България след 1453 г. София, 2008.
- Николов 2018:** А. Николов. Надписи върху олтарни маси в Странджа. – В: *Маргиналия. Изкуствоведски четения 2018*. Съст. И. Гергова, Е. Мусакова. София, 2019, 435–451.
- Паскалева 1977:** К. Паскалева. Икони от Странджанския край. София, 1977.
- Сапунджиева 2016:** В. Сапунджиева. Зографи отвъд границите. Възникването на Тревненската художествена школа в контекста на балканското изкуство XVII–XVIII в. София, 2016.
- Стойкова 2019:** М. Стойкова. Неизвестни страници от историята на Тревненската художествена школа. – *Годишник на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство – Трявна*. Т. 5. Велико Търново, 2019, 11–22.
- Трифенова б.г.:** А. Трифенова. Икони от църквата „Преображение Господне“ в Поморие (XV–XX в.). София.
- Цанева 2013:** Л. Цанева. Зографи от Трявна. Варна, 2013.
- Чавръков 1974:** Г. Чавръков. Българските манастири. София, 1974.
- Чимбулева, Гюзелев 2003:** Ж. Чимбулева, В. Гюзелев. Икони от Несებър. София, 2003.
- Bossilkov 1988:** S. Bossilkov. Arbanassi. Iconostases and Religious Easel Art. Sofia, 1988.
- Icons 2011:** Icons from the Thracian Coast of the Black Sea in Bulgaria. Athens, 2011.
- Matakieva-Lilkova 1994:** T. Matakieva-Lilkova. Icons in Bulgaria. Sofia, 1994.
- Papastratos 1990:** D. Papastratos. Paper Icons. Greek Orthodox Religious Engravings 1665–1899. Athens, 1990.

MAITRES DE TRYAVNA DANS LE LITTORAL SUD DE LA MER NOIR ET STRANDJA PENDANT LE XVIII SIECLE

Prof. Dr. **Ivanka Gergova**

Institut d'études d'art de l'Académie des sciences de Bulgarie

v.gergova@yahoo.com

L'Ecole artistique de Tryavna existe de le commencement du XVIIIe siècle. Au début les maîtres de Tryavna travaillent aux environs de Veliko Tarnovo. De la moitié du siècle on les trouve à Nessebar, Pomorie, Sozopol et à Brodilovo et Malko Tarnovo en Strandja. Ce sont des exemples de l'expansion territorial de l'Ecole artistique de Tryavna. Ses peintres et sculpteurs font la concurrence réussi aux maîtres locaux. Mobilité et adaptation sont les qualités caractéristiques des artistes de Tryavna pendant la long durée de l'Ecole.

СВЕТИ ЗОСИМ АПОЛОНИЙСКИ – БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ РАННИТЕ СВЕТИТЕЛСКИ КУЛТОВЕ В СТРАНДЖА

Костадинка Паскалева

„Скъпа е в очите на Господа
смъртта на неговите светии“
Пс. 116:15

„Свети Зосим е покровителят на град Созопол, затова църквата му беше пред входа на града“ – започвам с цитат от прекрасната книга на Валасия Вафиаду „Традиции и обичаи на Созопол“, тъй като ще се спра само на този малко известен мъченик.¹

Усилията ми да събера повече сведения за светителските култове в югоизточна Тракия през ранния християнски период засега не са се увенчали с успех. Оставям обаче обещаващото заглавие на моето съобщение с надеждата, че някъде може би съществуват данни, които подкрепят тезата за тяхното съществуване. Разпространяваната в наши дни „мълва“, че апостол Андрей е акостирал при днешния гр. Царево (за което подвежда паметната плоча в двора на църквата „Успение Богородично“) и едва ли не е създател на първата църковна община в града, не се потвърждава от жизнения път на Първозвания. Евсевий Кесарийски († ок. 340) пише, че той се е подвизавал в Скития, а едва през X в. Симеон Метафраст свързва дейността му с Витиния, Черноморието, Византион, Тракия и Македония (със земите до р. Дунав), както и Елада.² Присъствието на апостол Андрей в тези земи не би могло да остане без някаква следа, но никъде в района на Странджа и в региона на Черноморското ни крайбрежие не се откриват следи от неговия култ, като например посветени нему църкви, икони с лика му, поставени на централните места в наоса на храма, или някакви предания, легенди, както и други следи в местния фолклор.³

Първото и началото на второто столетие от историята на християнството са векове, известни с мъченическата слава на ранните му последователи. Християнството е ново, тайно общество, незаконна религия с нарастващо влияние върху масите, което го превръща в реал-

¹ Вафиаду 2015: 58.

² Dvornik 1958: 197–198, 257.

³ Вж. например: Райчевски 2016.

на заплаха за римската държава. През този период са избити всички най-близки до Исуса люде – неговите апостоли (изключение прави само Йоан Богослов), с камъни е убит св. Стефан, първия архидякон на църквата, мъченически загива праведният Яков, братът Господен по плът и първия епископ на Йерусалимската църква, първомъченицата и равноапостолна девица Текла и много други. Тук в скоби ще отбележа, че в едно запазено писмо на императорския наместник в провинция Витиния (в североизточна Мала Азия) Плиний Млади до император Траян добре са разкрити мащабите на разпространение на новата религия и първото организирано преследване на новопокръстените и отвеждането им в съдилищата.⁴

В тази ранна епоха просиява името на Зосим – редовия римски войник от Аполония. Той не се прочува с никакви чудеса и неговата канонизация, извършена неизвестно кога, става по правила, приети от църквата заради хилядите прозелити, избрали пред живота мъченическата смърт за вярата. Фактът, че една кратка памет за него била включена около края на Х в. и в Менология на Василий II (под 19 юни)⁵, и в Синаксара на Великата църква (под 20 юни)⁶, убедително доказва, че той е приет много преди това в сонма на светците. Като изключим апостол Андрей, чието присъствие в тези земи за мен остава засега под въпрос, единственият известен раннохристиянски мъченик в югоизточна Тракия е св. Зосим Аполонийски, познат от календарите и като Кононейски.⁷

Данните за него са изключително оскъдни и се съдържат в единственото му запазено житие, съставено от неизвестен гръцки автор. Разказът за съда над мъченика с въпросите и подробните му отговори, който Димитрий Ростовски помества в неговите Жития на светите, ако не е обичайния топос, както предполагам, може да допусне наличието на свидетел/и и неизвестни днес документи.⁸

Кой всъщност е мъченикът Зосим? От житието му е известно, че той е бил римски воин на служба в гр. Аполония, или Созопол⁹, през управлението на император Траян (78–117). По време на своята оби-

⁴ Plinius 1889: 210–216 (Ep. X. 96).

⁵ Albani 1727: 137.

⁶ Delehayе 1902: 757.

⁷ Сергей 1998: 185. Вж. също: Halkin 1957: 321 (ВНГ 1888–1888e); Martinov 1963: 155; LTK 1965: 1406; ПЭ 2009: 338; Spanos 2010: 54–56.

⁸ Жития 2001: 524–530 (19 юни, Страдание на светия мъченик Зосима Воин). Вж. също гръцкия текст на Мъченичеството на св. мъченик Зосим: AASS 1701: 813–817 (= ВНГ 1888).

⁹ В научната литература не съществува единодушие в кой град е бил на военна служба Зосим – в Аполония Понтика, която още от IV–V в. получава името Созопол, или във фригийския град Аполония (край дн. гр. Удуболу, окр. Испарта), част от римската

колка из тези земи Дометиан, управителят на Антиохия Пизидийска, научава за своеволието на римски воин Зосим, който доброволно свалил от себе си знаците на воинския чин, наричал се християнин и не почитал римските богове и закони.

Призован на съд пред управителя, Зосим открито заявява, че е „воин на Небесния цар Христос“. Окачен е на дърво и е бит безпощадно, а след това е отведен в тъмница. Моли се на Бог да го укрепи, „за да не бъде победен от заплахите и мъките“, и чува глас: „Бъди мъжествен, Зосима, защото аз съм с тебе“. Дометиан заповядва да разтегнат тялото му кръстообразно на земята и мнозина от събралите се люде, покорени от мъжеството на мъченика, повярват в Христа, а „засраменият“ управител нарежда да донесат медно легло и да запалят буен огън под него. Зосим се прекръства и пристъпва, но мигновено Бог обръща пламъка в роса и ангели го поставят на одър. Чудото подтиква мнозина да се обърнат към новата вяра. Това повлиява на решението на Дометиан да напусне града заедно с мъченика и да се отпрати към Кононейския град¹⁰ в Писидия (Мала Азия). Обуват на Зосима железни сандали, набити с гвоздеи, и го връзват за млади необяздени още коне, но той ги надбягва. Затварят го в тъмница без хляб и вода, а на третия ден при него влизат двама прекрасни младежи, носейки му храна с думите: „Приеми този дар, изпратен ти от Господа“. Със светнало лице Зосим застава пред управителя, но той заповядва нова жестокост – да дерат тялото му с железни гребени и да горят корема му със запалени свещи.

Безсилен пред силата на тази вяра, Дометиан заповядва да посекаат мъченика с меч на 19 юни в Кононейския град, но точната година не е известна. Предвид различните мнения на изследователите, засега този въпрос остава открит. Според боландистите събитието е станало между 107 и 117 г., а Никон Светогорец го поставя в 98 г. Някои западни писатели сочат 110 г., но за по-вероятна се приема 112 г., т.е. – след издадения от император Траян едикт срещу християните. В голяма част от запазените календари паметта му е поместена под дата 19 юни, в Синаксара на Великата църква, Евегертидския типикон, Типикона на Св. Сава и в някои менологии той е отбелязан под 20 юни¹¹, а в едни от най-авторитетните за времето си устава, каквито са

провинция Пизидия, който е познат от IV в. насетне като Созопол. За фригийската Аполония вж. Cohen 1995: 285–290.

¹⁰ Античният гр. Конана (Κόνανα) край дн. гр. Гьонен, окр. Испарта, Турция.

¹¹ Spanos 2010: 55. Авторът прави правдоподобното предположение, че в част от познатите ни византийски календари и минеи паметта на св. Зосим е била „изтласкана“ към датата 20 юни от тази на св. апостол Иуда, който е честван на 19 юни.

Студийският и Йерусалимският, както и в голяма част от съвременните богослужебни книги, поменална дата за мъченик Зосим отсъства, макар че още известният химнописец Йосиф († 886) създал за него канон на 8-ми глас с акростих „Τὴν Ζωσίμου μέλψωμεν ἔνθεον χάριν Ἰωσήφ“ („Да възпеем боговдъхновената благодат на Зосим: Йосиф“).¹²

Ще си позволя да изкажа мнение, че неговата смърт е станала между 98 и 99 г., за което свидетелства Синаксарът на Великата църква, в който паметта му се чества на 20 юни. И още – бих искала да споделя за изненадата ми да открия, че Йоан Петрици, известния грузински писател и философ, живял през XIII в. в Бачковския манастир, е превел от гръцки на грузински мъченическото житие на светеца, приписвано на Йоан Ксифилин Млади, създадено в края на XI в. и запазено само в този превод.¹³

След всичко казано до тук, за мене остава необясним фактът, че в региона на Странджа не се формира истински култ към светеца. Под истински имам предвид сбора от всички онези белези, които изброих по-горе във връзка с апостол Андрей Първозвани.

Подвигът на мъченика обаче е жив през вековете сред християнската общност в неговия град Созопол и в издигнатата и посветена нему църква през 1858 г., по времето на Созополския митрополит Доротей (*Фиг. 1*). Изградена е в района на некропола и първоначалното ѝ предназначение е било да бъде гробищен храм.

Тя е от типа на малките еднокорабни и едноапсидни църкви с двускатен покрив. На вградената върху фасадата мраморна плоча с релефното изображение на мъченика Зосим във военни доспехи е изчукана годината 1857-ма, но в запазените документи тя е коригирана на 1858-ма, което се потвърждава от съхранения договор за изграждането на храма. Той гласи: „Договор между Димитър Н. Кортоглу, Антонио Галиас, Н. Георгиу, Александрос Георгиу и Михаил Василику от една страна, и Павлос Христу и Христос Петру – строители от друга за изграждането на църквата „Св. Зосим“ с четириъгълна форма с дължина 14 лакти и ширина 8 с 5 хатилия, 2 пармака, както обикновено с хоросан отвътре и отвън, с гевгир санджаци, със 7 големи прозореца и 2 малки работени от бял камък, както и къшетата и големите порти, църковни столове до иконостаса и до Деспотския трон, пангар, проскинетар и две стойки, подът с плочи, текелиден таван и ключът да се предаде срещу 3250 гроша... в Созопол 25 май 1858 г.“¹⁴

¹² Follieri 1963: 70. Вж. също: Spanos 2010: 55, 130–131, 276–284.

¹³ ПЭ 2009: 338.

¹⁴ Щерионов 2017: 36.

В тази вкопана в земята църквица, повече с вид на параклис, прикрита днес от листака на дърветата, се съхранява иконно богатство, което е дело на един от най-талантливите иконописци на югоизточна Тракия. Върху по-голямата част на своите икони, със самочувствието на творец той се подписва на гръцки – Димитър от Созопол (Димитриос Созополитис).

За биографията му не се знае почти нищо, освен че е родом от Созопол и че е починал някъде след 1860 г., откогато е последната известна негова икона на Света Богородица Приснодева, съхранявана днес в Археологическия музей на гр. Несебър. По-голямата част от неговите икони се намират в църквите из Странджа (Царево, Бродилово, Зидарово) и във Варна.¹⁵ Целият деспотски ред върху иконостаса на църквата „Св. Николай“ (1856) в гр. Черноморец е бил негово дело и изгаря заедно с храма през 1995 г. – една непоправима загуба за нашето религиозно наследство.

Зограф Димитър е измежду онези талантливи творци, които са получили неизвестно кога и къде добра школовка. Може би това става на Атон с неговата вдъхновяваща атмосфера, в многобройните му ателиета с изкусни иконописци, може би на Метеора или в друг център на Северна Гърция? Засега е трудно да отгатнем, но добре построените му фигури, разположени стабилно в означеното пространство, коректно изградените обеми, очертани от богатите дипли на материите, изящните черти на лицата са далеч от средновековния аскетизъм, но и слава Богу, не са завладени още от напирания вече възрожденски идеал за реалност на образа. Той волно използва в иконите си барокови елементи – типично бароковите тронове, на които седят светците, бароковите рамки на житийните клейма, илюзията за плътност на фигурите, и не на последно място новата, да я определя като „възрожденска“, красота на Богородичното лице.

Той е перфектен във всичко което създава, без да наблюдаваме върхове и падове в неговия творчески път. Съвършеното му умение на иконописец и добрата му богословска подготовка добре проличават в житийната икона (*Фиг. 2*)¹⁶ на Созополския мъченик Зосим, патронна икона в посветената нему църква в града.

Интерес представлява изписаният от двете страни на светеца надпис, който недвусмислено свързва неговия подвиг с древната Аполония Понтика:

¹⁵ Общо за творчеството на Димитър от Созопол: Василиев 1957: 264–267; Василиев 1965: 651; Паскалева 1977: 8–9; Мутафов и др. 2008: 74–75.

¹⁶ Издание: Паскалева 1977: 9, обр. 4. Вж. също: Walter 2001: 40–44; Walter 2003: 264; Мутафов и др. 2008: 86–87, обр. 89–95.

„ὁ ἅγιος Ζώσιμος ὁ ἐν Σοζούπολι τῆς Ἀπολλο[νίας]“¹⁷ – „свети Зосим в Созопол Аполонийски“.¹⁸

В средата на долната част на иконата е изрисуван разгърнат свитък с обширен ктиторски надпис¹⁹ на гръцки:

„Αὕτη ἡ ὑκὼν ἐγένετο διὰ σὺν δρομῆς. καὶ ἐξόδων τῶν ρουφετίδων τουλκέριδων. μαρανκῶν καλλαφάτων βουτζάδων περπέριδων τουφεκτζύδων. εἰς μνημόσυνον αὐτῶν καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον ἔτει 1847: Ἰουλίου 15 χεῖρ δημητρίου Ζουπολίτου“ – „Тази икона се направи със спомоществувателството и средствата на еснафите на дюлгерите, марангозите²⁰, калафатите²¹, кацарите, бръснарите, тюфекчиите, за те хен спомен и вечен живот в годината 1847, 13 юли от ръката на Димитриос от Созопол“.

Датата върху иконата повдига въпроса за рождената му година. Иконите от църквата св. Зосим с високото си качество сочат ръката на един вече завършен майстор, затова по-реално е да търсим рождената му година в първото или второ десетилетие на XIX в., т.е. около 1810–1820 г.

Да разгледаме самата творба. Схемата е обичайна за житийните икони. В центъра е светецът, изобразен прав, в анфас, във военни доспехи с къса римска ризница, дълго копие, червен, свободно развят плащ, в ръката – отрязаната му глава. Ситуирането на фигурата върху равния златен фон изтъква нейната монументалност. В горния ляв ъгъл ангел носи венета на мъченическата слава, а в десния е поместена благославящата фигура на Спасителя. Образуваният символичен триъгълник разкрива семантиката на иконата – подкрепата и наградата на Всевишния за верните му люде. От двете страни на рамката и в долната ѝ част са разположени 10 клейма в разкошни барокови рамки със сцени от мъченическия му път. Отляво надясно, не съвсем в правилен порядък, проследяваме сцените известни от гръцкото му житие: Отвеждането му на съд пред управителя Дометиан и отказът да признае идолските божества, затварянето му в тъмница, отново на съд и подлагане на мъчение – бой с волски жили (камшици с метални топчета накрая), приготвят медно ложе, а под него запалват буен

¹⁷ При посещението ни в Созопол през април 2019 г. иконата беше поставена иконостаса така, че беше невъзможно да видим края на надписа.

¹⁸ Любопитно е да сравним този надпис с начина, по който се говори за произхода на Зосим в неговите кратки паметни, поместени в Менология на Василий и в Синаксара на Великата църква: „ἐξ Ἀπολλωνιάδος τῆς ἐν Σωζοπόλει“ (Albani 1727: 137; Delehayе 1902: 757).

¹⁹ Снимка на надписа е публикувана у: Мутафов и др. 2008: 87, обр. 95.

²⁰ Дърводелците.

²¹ Катранджиите.

огън. Мъченикът с кръстен знак приближава към него, но пламъците са потушени от роса. Управителят нарежда да го положат на земята и го разтегнат на кръст, но след като и това не помага го затварят в тъмница за три дни без хляб и вода. На третия ден двама прекрасни юноши му носят храна. Тези епизоди са представени с отделни сцени. Здрав и бодър се явява пред изумения управител, а завладяна от безстрашието на младежа, мнозина от тълпата повярват в могъществото на християнския Бог. Стреснат от видяното, Дометиан решава да изведе мъченика от града, заповядва да му обуят железни обувки с набити пирони в тях и да го вържат за млади, необяздени коне. С Божията помощ Зосим ги надбягва. Последната сцена е с типичната иконография на обезглавените с меч мъченици.

Тук отново ще подчертая обстоятелството, че краят на тази трагедия идва в относително отдалечен малоазийски град, което може да се разглежда като основна причина за липсата на разпространен култ към раннохристиянския мъченик у нас – не само в Странджа, но и в национален мащаб. Това, че липсват свързани с името му чудеса, което дава материал за народното творчество, също може да бъде сериозна причина. Тук може да се направи и по-кардиналният извод, че култът към дадена личност се създава, когато тя „слезе“ до бита на народа, в неговите приказки, песни, танци, т.е. във фолклора.

Ще завърша изложението си с няколко думи за Созопол – града на мъченика Зосим. Известният византийски писател Никифор Григора (XIV в.) го е нарекъл „твърде богат и многолюден“.²² Аз бих добавила, че рядко ще се срещне някъде друго селище, където светците да са така живи и почитани чрез местните топоними, както е там. В града е имало 4 действащи църкви (на св. Георги, св. Йоан Богослов, св. Богородица Епискептрия, св. Зосим) и 18 параклиса. Възвишенията наоколо носят имената на св. Параскева, св. Марина, пророк Илия, заливите са Христос, св. Стефан, има скала на св. Петър, на св. Тома, нос св. Димитър, Андрея баир, островите с изградени върху тях едноименни манастири са наречени на св. Йоан, св. Кирик, таляните носят името на Христос, на светците Петър, Николай, Йоан, Галини, Параскева и пр. Интересна е бележката и на Г. Енехолм, руски военен кореспондент, който отбелязва в пътните си бележки през 1829 г., че в града е имало 6 гръцки църкви и около 20 други в руини.²³

Събрах в едно тези известни на мнозина факти с единствено желание да пробудя представата за онази религиозна атмосфера и опазено християнско съзнание, както и за да покажа, че св. Зосим не е

²² Gregoras 1855: 83 (XXVI. 16); ГИБИ XI: 189.

²³ Енехолм 1938: 123.

бил забравен. Едно доказателство, че почитта му е жива през вековете е написания през 1910 г. химн на светеца, с автор Зиновий Зурмалидис²⁴, създаден на базата на приписваната на Аристидис Николау Ралидис Анагностис Аколутия на Св. Зосим от 1875 г., и друго – многобройните богомолци, присъстващи на тържествените служби с водосвет, провеждани всяка година на 19 юни в неговата църква.

Накрая бих желала да изкажа дълбоката си благодарност към о. Иван и г-н Димитър Хрусов от Созопол за тяхното любезно съдействие, към доц. Евелина Минева (Атина) – за безценната помощ, която ми оказва, и накрая, но не на последно място – към доц. Ангел Николов (СУ), ръководител на нашите експедиции в Странджа през 2017 и 2019 г., за всестранната подкрепа в моята работа.

Фиг. 1. Църквата „Св. Зосим“ в гр. Созопол.

²⁴ Ακολουθία 1910.

Фиг. 2. Димитър от Созопол, „Св. Зосим в Созопол Аполонийски“ (1847).

ЛИТЕРАТУРА

- Василиев 1957:** А. Василиев. Изобразителни изкуства в Странджанския край. – В: *Комплексна научна Странджанска експедиция през 1955 година. Доклади и материали*. София, 1957, 256–307.
- Василиев 1965:** А. Василиев. Български възрожденски майстори живописци, резбари, строители. София, 1965.
- Вафиаду 2015:** В. Вафиаду. Традиции и обичаи на Созопол (Североизточна Тракия). Бургас, 2015.
- ГИБИ XI:** Гръцки извори за българската история. Т. XI. Съст. М. Войнов, В. Тъпкова-Займова, Л. Йончев. София, 1983.
- Енехолм 1938:** Г. Енехолм. Бележки върху градовете от татък Балкана. – *Архив за посещения проучвания*, I, 1938, № 1, 121–129.
- Мутафов и др. 2008:** Е. Мутафов, Ив. Гергова, Ал. Куюмджиев, Е. Попова, Е. Генова, Д. Гонис. Гръцки зографи по българските земи XV – XIX век. София, 2008.
- Паскалева 1977:** К. Паскалева. Икони от Странджанския край. София, 1977, с. 38–39 ил. 3,4,5.
- ПЭ 2009:** Православная энциклопедия. Т. XX. Москва, 2009.
- Райчевски 2016:** С. Райчевски. Календар и обредност в Странджа и Източна Тракия. София, 2016.
- Сергий 1998:** Архиепископ Сергий /Спаский/. Полный месяцеслов Востока. Т. II. Москва, 1998.
- Щерионов 2017:** Ш. Щерионов. Православието в Созопол. Минало и настояще. София, 2017.
- Ἀκολουθία 1910:** Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ζωσίμου ἐκδοθεῖσα τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ ἐκ Σαζουπόλεως Ἀπολλωνίας Ζηνοβίου Γ. Ζουρμαλίδου ἱεροψάλτου ἐγκρίσει τῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης Ἐκκλησίας. Ἐν Κωνσταντινούπολει, 1910.
- Albani 1727:** Menologium Graecorum jussu Basilii imperatoris Graece olim editum, munificentia et liberalitate Sanctissimi Domini Nostri Benedicti XIII. In tres partes divisum nunc primum Graece, et Latine prodit, studio et opera Annibalis Tit. S. Clementis presbyteri card. Albani. Pars III. Urbini, 1727.
- Cohen 1995:** G. Cohen. The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor (= Hellenistic culture and society, 17). Berkeley – Los Angeles, 1995.
- Delehayе 1902:** H. Delehayе. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae. Bruxellis, 1902.
- Dvornik 1958:** Fr. Dvornik. The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of Apostle Andrew (= Dumbarton Oaks Studies, IV). Cambridge, Massachusetts, 1958.
- Follieri 1963:** H. Follieri. Initia hymnorum ecclesiae Graecae. Vol. IV (= *Studi e testi*, 214). Città del Vaticano, 1963.
- Gregoras 1855:** Nicephorus Gregoras. Historia Byzantina. Vol. III. Ed. I. Bekkerus. Bonnae, 1855.
- Halkin 1957:** F. Halkin. Bibliotheca hagiographica Graeca. Troisième édition. T. II. Bruxelles, 1957.
- LTK 1965:** Lexikon für Theologie und Kirche. Bd. 10. Freiburg, 1965.
- Martinov 1963:** J. Martinov. Annus ecclesiasticus graeco-slavicus. Bruxelles, 1963.
- Plinius 1889:** C. Plinii Caecilii Secundi epistulae ad Traianum imperatorem cum eiusdem responsis. Ed. by E. G. Hardy. London – New York, 1889.
- Spanos 2010:** A. Spanos. Codex Lesbiacus Leimonos 11: annotated critical edition of an unpublished Byzantine menaion for June (= *Byzantinisches Archiv*, 23). Berlin – New York, 2010.

- Walter 2001:** Chr. Walter. An Icon of Saint Zosimos of Sozopol. – *Analecta Bollandiana*, 119, 2001, № 1, 40–44.
- Walter 2003:** Chr. Walter. *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*. Aldershot, 2003.

**ST. ZOSIMOS OF APOLLONIA –
REMARKS ON THE EARLY SAINTLY CULTS IN STRANDZHA**
Kostadinka Paskaleva

The paper focuses on the cult of St. Zosimos of Apollonia, executed during the reign of emperor Trajan – the only early Christian martyr more or less dubiously associated in the scholarly tradition with the region of South-Eastern Thrace and the mountains of Strandzha. Left apart the tough question whether Zosimos came from and was arrested in Apollonia Pontica/Sozopolis on the western Black sea coast or in Apollonia/Sozopolis in Phrygia (in Asia Minor), there's little doubt that in the 19th century this obscure martyr enjoyed much popularity in the present day Bulgarian town of Sozopol and even obtained the rank of its patron saint. The author presents the church of St. Zosimos in Sozopol (built in 1858) and analyses the precious icon of the saint, kept there and drawn in 1847 by the local painter Demetrios of Sozopol.

НОВИ ДАННИ ЗА ХУДОЖЕСТВЕНАТА ДЕЙНОСТ НА ЗОГРАФА ТЕМИСТОКЛИС ДИАМАНДОПУЛОС (КРАЯТ НА XIX В.)

гл. ас. д-р **Александра Трифонова**

*Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“
при Софийския университет „Св. Климент Охридски“
altrifonova@dujcev.uni-sofia.bg*

Творчеството на гръцкия зограф Темистоклис Диамандопулос, който живее и твори в региона на южното Черноморско крайбрежие, и за когото не разполагаме с биографични данни¹, не е обстойно изследвано.² До този момент, въз основа на известните му пет подписани творби се считаше, че еговата художествена дейност се разпростира в Созопол и Анхиало (дн. Поморие) в периода от 1874 до 1891 г.³ С настоящото изследване добавяме още двацет нови подписани и неподписани творби от същия регион, и по-конкретно от Созопол, Анхиало (дн. Поморие) и Бургас, благодарение на които творческата му активност се удължава с осем години, и по-точно от 1874 до 1899 г.

Най-ранната от известните творби на Темистоклис Диамандопулос е рисуваната върху платно икона **Св. Анастасия Фармаколитрия (1874)** в църквата „Св. Георги“ (1697) в Созопол (*Фиг. 1*).⁴ Светицата е изобразена в цял ръст, съпроводена от надпис със златни букви: *Η ΑΓ(ΙΑ) ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Η ΦΑΡΜΑΚΟΛΥΤΡΙΑ*. В лявата ръка държи фиала с лекарство, а в дясната – палмова клонка. Облечена е в тъмно син хитон, къс зелен мафорий, препасан с бял колан, и розова мантия, закопчана пред врата ѝ, а на главата има бяло покривало. Ореолът ѝ е предаден с две златни линии, като външната е по-плътна от вътрешната. Фонът на иконата е син в горната част и охра в долната, където тългите са кафяви и там са поместени два надписа в червено, от които дарителският вляво гласи: *Διὰ δαπάνης τοῦ δούλου / τοῦ Θεοῦ Χριστοῦ*

¹ Предполага се, че зографът е от Поморие (Мутафов и др. 2008: 92, 103), но тъй като не са налице никакви конкретни данни, не бихме могли категорично да подкрепим това твърдение. Бих искала да благодаря на чл.-кор. проф. д.изк. Иванка Гергова, която ме насочи към зограф на име Апостолос Диамандопулос, рисувал икони за църквата „Златари“ в Букурещ в периода 1853–1854 г., който не е изключено да е имал някаква родствена връзка с Темистоклис Диамандопулос, вж. Сојосаги et al. 2017: 226, 228–229.

² Нестор 1978: 24–29; Мутафов и др. 2008: 92, 103; Трифонова 2016: 63, 121, 204.

³ Трифонова 2016: 63, 121, 204.

⁴ Мутафов и др. 2008: 250, фиг. 306–308.

Δ. Ρου-Ισοπούλου. Τῆ 15 Ἰουνίου / 1874 (С иждивението на раба Божий Хρισос Δ. Русопулос. На 15 юни 1874), а другият вдясно известява името на зографа: Θεμιστοκλῆς. Διαμαντόπουλος (Темистоклис Диамандопулос). Рамката на иконата е предадена с плътна черна линия.

Втората икона е **Св. Георги (или Христос) (terminus post quem 1874)** от неизвестна църква в Анхиало (дн. Поморие), пренесена впоследствие в манастира „Св. Георги“ (1856) в града, като нейното местонахождение днес не е известно. Върху нея зографът Темистоклис Диамандопулос оставил паметен надпис на гръцки, от който разполагаме с български превод: „Само тази света икона случайно се спаси и аз я донесох тук. Изгоряха 7 църкви, 2 училища, 130 работилници и 210 къщи. Записа това да се знае, Темистоклис Диамандопулос. Анхиало, 20 октомври 1874“.⁵ За наличието на иконата знаем само от библиографска податка⁶, като някои автори я свързват с художествената дейност на Темистоклис Диамандопулос.⁷ Без да отричаме това мнение смятаме, че не бихме могли категорично да интерпретираме иконата като негово дело, тъй като образът ѝ не ни е известен. Това, което знаем със сигурност е, че Темистоклис Диамандопулос я спасил от изгаряне при пожара в Анхиало на 1. X. 1874 г., известен под името „Загувица“, който опустошил голяма част от града.⁸

Третата позната икона е **Св. Ирина (1891)** в манастира „Св. Георги“ (1856) в Поморие, която е рисувана върху платно (*Фиг. 2*).⁹ Светицата е изобразена в цял ръст, сигнирана с надпис: СВЕТА / ИРИНА, добавен върху първоначалния гръцки надпис. Облечена е в тъмно син хитон, къс зелен мафорий и розова мантия, а главата ѝ е покрита с бял плащ. С лявата ръка придържа мантията, а в дясната държи палмова клонка. Фонът на иконата е син в горната част и охра в долната, където двата ъгли са кафяви и там са поместени два надписа. Надписът вляво е с бели букви и гласи: Δ[απάνη] τῶν Μελῶν τῆς Ἀδελφότητος / τοῦ Ἁγίου Τρύφωνος 1891 (С иждивението на членовете на братството „Св. Трифон“, 1891)¹⁰, а този вдясно е с червени букви: Θεμιστοκλῆς. Διαμαντόπουλος (Темистоклис Диамандопулос). Рамката на иконата е предадена с плътна черна линия. По-късно към иконата е добавен сребърен обков, който покрива ореола и короната на светицата.

⁵ Нестор 1978: 26; Мутафов и др. 2008: 92; Трифонова 2016: 121.

⁶ Нестор 1978: 26.

⁷ Тонев 1995: 198; Мутафов и др. 2008: 92.

⁸ Μαυρομάτης 1930: 48–49. Διαμαντόπουλος 1954: 129. Нестор 1978: 26; Щерионов 2008: 293–294; Каравълчев 2011: 214; Трифонова 2016: 11

⁹ Трифонова 2016: 15, 192, бел. 439.

¹⁰ Трифонова 2016: 15, 192, бел. 439.

Четвъртата известна икона е **Св. Параскева (1891)** в църквата „Преображение Господне“ (1765) в Поморие, която е рисувана върху платно.¹¹ Светицата е представена в цял ръст, като в дясната ръка държи кръст и палмова клонка, а лявата е поставила пред гърдите. Облечена е в тъмно син хитон, къс зелен мафорий, препасан с бяло коланче, червена мантия, а главата ѝ е покрита с бял плащ. Ореолът ѝ е предаден с две златни линии, от които външната е по-плътна, а над него е поместен надпис със златни букви: *Η ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ*. Фонът на иконата е син в горната част и охра в долната, където злите са кафяви. Там са поместени два надписа – вляво е дарителският с бели букви: *Δαπάνη / Δημητρίου Παναγιώτη / 1891 Ιουλίου 26* (С иждивението на Димитриос Панайотис. 26 юли 1891), а вдясно с червени букви е името на зографа: *Θεμιστοκλής. Διαμαντόπουλος* (Темистоклис Диамандопулос). Рамката на иконата е предадена с плътна черна линия.

Последната позната подписана икона на зографа е **Св. Трима светители (ок. 1874–1891)** от незнайна църква в Анхиало (дн. Поморие). За нея узнаваме от библиографска податка, според която с напускането на гърците от Анхиало през 1906 г. те я отнесли в новото им селище в Гърция – Неа Анхиалос.¹²

Представените дотук пет икони бяха известните до този момент творби на зографа Темистоклис Диамандопулос.¹³ В хода на настоящото изследване открихме още дваисет нови подписани и неподписани негови творби в Поморие и Бургас, които датират от 1884 до 1899 г., и удължават художествената му дейност с осем години. Това са иконите Св. Георги на кон (1884) в църквата „Преображение Господне“ в Поморие, Св. Димитър на кон (1892) в Бургаската художествена галерия, две икони Христос Пантократор (1893), две икони Св. Богородица Одигитрия (1893), две икони Св. Иоан Предтеча (1893), две икони Успение Богородично (1893), Св. арх. Гавриил (1893), Св. арх. Михаил (1899), две икони Събор на Св. апостоли (1899), две икони Св. Константин и Св. Елена (1899), царска дверь с Благовещение (ок.1893–1899), Св. Спиридон (ок. 1893–1899), Св. Никола (ок. 1893–1899) и Св. Елевтерий (ок. 1893–1899) в църквата „Успение Богородично“ в Бургас.

Иконата **Св. Георги на кон (1884)** в църквата „Преображение Господне“ (1765) в Поморие, за която бяхме изказали мнение, че е дело на анонимен зограф¹⁴, тук приписваме на Темистоклис Диамандопулос

¹¹ Трифонова 2016: 119–121, фиг. 133–135.

¹² Διαμαντόπουλος 1954: 141–142; Трифонова 2016: 15, 20, бел. 61.

¹³ Трифонова 2016: 63, 121, 204.

¹⁴ Трифонова 2016: 117–119, фиг. 131–132.

(Фиг. 3)¹⁵. Св. Георги, сигниран със златен надпис: *Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ*, е възседнал бял кон. Облечен е във военни одежди – син клин, къс зелен хитон, златна броня и червена мантия, а на главата носи златен шлем. С лявата ръка държи юздите на коня, а в дясната копие, с което пробужда змей. Ореолът му е предаден с плътна златна линия. Фонът на иконата е син в горната част и охра в долната, където вляво е поместен дарителският надпис, изписан с бяло: *Δαπάνη / Δόμνας Γ. Δρακοπούλου 1884* (С иждивението на Домна Г. Дракопулу, 1884). Рамката на иконата е предадена с плътна черна линия.

Тази икона има стилово сходство в начина на изграждане на образа, на военните одежди, но и на композицията, с една по-късна подписана непубликувана икона на зографа – Св. Димитър на кон (1892) в Бургаската художествена галерия¹⁶.

Иконата **Св. Димитър на кон (1892)**, която произхожда от неизвестна църква в Созопол, днес се намира в Бургаската художествена галерия (Фиг. 4). Св. Димитър, сигниран със златен надпис: *Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ*, е възседнал кафяв кон. Облечен е във военни одежди – син клин, къс зелен хитон, златна броня и червена мантия, а на главата носи златен шлем. С лявата ръка държи юздите на коня, а в дясната копие, с което пробужда войн. Ореолът му е предаден с плътна златна линия. Фонът на иконата е син в горната част и охра в долната, където двата ъгли са кафяви, като в левия е изписана с червено годината: *1892*, а в десния със същия цвят името на зографа: *Θεμ(ιστοκλής). Διαμαντόπουλος* (Темистоклис Диамандопулос). Рамката на иконата е предадена с плътна черна линия.

Следват осемнайсет подписани и неподписани творби на зографа от църквата „Успение Богородично“ (1869) в Бургас, които са рисувани на два пъти, през 1893 и 1899 г.

Иконата **Христос Пантократор (1893)** от царския ред на иконостаса е изписана върху платно. Христос е представен в цял ръст, сигниран със златен надпис: *Ι(ΗΣΟΥ)Σ / Χ(ΡΙΣΤΟ)Σ*. В лявата ръка държи затворено евангелие, а с десницата благославя. Облечен е с червен хитон, препасан с колан, и с тъмносиня мантия. Ореолът му е изписан с две златни линии, от които външната е по-плътна. Фонът на иконата е син в горната част и охра в долната, където двата ъгли са кафяви, а в десния е поместен надпис с червено: *1893 / Θεμ(ιστοκλής). Διαμαντόπουλος* (1893. Темис-

¹⁵ Благодаря сърдечно на свещеник Яни Янев от църквата „Преображение Господне“ в Поморие, който ми предостави снимка на иконата.

¹⁶ Сърдечни благодарности изказвам на д-р Румяна Дечева (ЦСВП) за любезното предоставяне на снимка на иконата.

токлис Диамандопулос). Рамката на иконата, която е овална в горната част, е предадена с плътна черна линия.

Целувателната икона **Христос Пантократор (1893)** представя Христос в цял ръст, сигниран със златен надпис на български: *Ι(ΙΣΥ)Σ. / ΧΡ(ΙΣΤΟ)Σ.*, като в лявата ръка държи затворено евангелие, а с дясната благославя. Облечен е с червен хитон и тъмносиня мантия, а ореолът му е покрит със сребърен обков. Фонът на иконата е син в горната част и охра в долната, където вдясно с червено е изписана годината: 1893. Рамката на иконата е предадена с плътна черна линия.

Иконата **Св. Богородица Одигитрия (1893)** от царския ред на иконостаса е рисувана върху платно. Св. Богородица, съпроводена от надпис със златни букви: *Μ(ΗΤΗ)Ρ / Θ(Ε)ΟΥ*, е представена в цял ръст да придържа Младенеца Христос. Облечена е в тъмно син хитон и червен мафорий, а Христос в светло син хитон и тъмно син химатий. Ореолът на Св. Богородица е предаден с две златни ленти, от които външната е по-плътна, а този на Христос е покрит със сребърен обков. Фонът на иконата е син в горната част и охра в долната, където двата ъгли са кафяви, като в десният е поместен надпис с червено: 1893 / *Θεμ(ιστοκλής). Διαμαντόπουλος* (1893. Темистоклис Диамандопулос). Рамката на иконата, която е овална в горната част, е предадена с плътна черна линия.

Целувателната икона **Св. Богородица Одигитрия (1893)** изобразява Св. Богородица в цял ръст с Младенеца Христос, съпроводена със златен надпис на български: *Μ(Α)Τ(Ε)Ρ Τ(Ο) Ζ(Ω)Ν*, който повтаря оригиналния гръцки (*Фиг. 5*)¹⁷. Облечена е в тъмно син хитон и червен мафорий, а Христос в бял хитон, обвит със зелен плащ, като благославя с дясната ръка и държи завит свитък в лявата. Фонът на иконата е син в горната част и охра в долната, където двата ъгли са кафяви, и вдясно е изписана с червено годината: 1893. Ореолите на Христос и Св. Богородица, както и ръцете ѝ, са покрити със сребърен обков. Рамката на иконата е предадена с плътна черна линия.

Иконата **Св. Иоан Предтеча (1893)** от царския ред на иконостаса е рисувана върху платно. Светецът е изобразен в цял ръст, сигниран с надпис със златни букви: *Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝ(ΝΗΣ) / Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ*. Облечен е в кафява дреха от камилска вълна и зелен химатий. С лявата ръка се подпира на тояга, а дясната е поставил пред гърдите си. Ореолът му е предаден с две златни ленти, от които външната е по-плътна. Фонът на иконата е син и в цвят на охра в долната част, където двата ъгли са кафяви, а в левият с червено е изписан надписът: 1893. / *Θεμ(ιστοκλής).*

¹⁷ Благодаря сърдечно на г-жа Иванка Делева (РИМ – Бургас) за предоставянето на фотография на иконата.

Διαμαντόπουλος (1893. Темистоклис Διαμανдопулос). Рамката на иконата, която е овална в горната част, е предадена с плътна черна линия.

Целувателната икона **Св. Йоан Предтеча (1893)** изобразява светеца в цял ръст, сигниран със златен надпис: *СВ(ΕΤΙ) ΙΟΑΝΉ ΠΡΕΔΤΕ-ΧΑ*, който покрива оригиналния гръцки надпис (**Фиг. 6**). Облечен е в кафява дреха от камилска вълна и зелено наметало. С лявата ръка се подпира на тояга, увенчана с кръст, през която виси свитък с надпис: *μετανοείτε ήγγικε γαρ η βασιλεία (των ουρανών)*, а дясната ръка, покрита със сребърен обков, е поставил пред гърдите си. Ореолът му също е покрит със сребърен обков. Фонът на иконата е син и охра в долната част, където вляво с червено е изписана годината: 1893. Рамката на иконата е предадена с плътна черна линия.

В центъра на царската икона **Успение Богородично (1893)**, която е рисувана върху платно, е изобразена Св. Богородица върху смъртен одър, около която са представени Св. апостоли. Сцената е съпроводена със златен надпис: *Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ*, а в долния десен ъгъл на иконата друг надпис с червено гласи: 1893 / *Θεμ(ιστοκλής)*. *Διαμαντόπουλος* (1893. Темистоклис Διαμανдопулос). Рамката на иконата е предадена с плътна черна лента.

Целувателната икона **Успение Богородично (1893)** е сигнирана с български надпис със златни букви: *УСПЕН(ИЕ) ПРЕС(ВЕТА) БОГО-РОДИЦА*, който е надписан върху оригиналния гръцки надпис. Св. Богородица е положена на смъртен одър (**Фиг. 7**), а около нея са дванадесетте Св. апостоли, начело с Петър и Павел. Над тях е изобразен Христос, облечен в светло син химатий и бяло наметало, който се подава от облак и протяга ръце към майка си. Ореолите на Св. Богородица и на Христос са предадени с плътна златна линия. Фонът на иконата е тъмно кафяв, а рамката ѝ е предадена с плътна черна линия.

Царската икона **Св. арх. Гавриил (1893)**, която е рисувана върху платно, има функция на странична дверь. Архангелът е представен в цял ръст, с десницата пред гърдите си (**Фиг. 8**). Облечен е с тъмно син хитон, със зелен химатий, и розова мантия. Ореолът му е изписан с плътна златна линия. Фонът на иконата е син в горната част, а в долната е с цвят на охра. Двата ъгли са кафяви и вляво е поместен червен надпис: 1893 / *Θεμ(ιστοκλής)*. *Διαμαντόπουλος* (1893. Темистоклис Διαμανдопулос). Рамката на иконата, която е овална в горната част, е предадена с плътна черна линия.

Иконата **Св. арх. Михаил (1899)** от царския ред на иконостаса, която има функция на странична дверь, е рисувана върху платно (**Фиг. 9**). Архангелът е изобразен в цял ръст, придружен от златен надпис: *Ο ΑΡΧΙΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΜΙΧΑΗΛ*. Облечен е във военни одежди – син клин,

къс зелен хитон, златна броня и златен шлем на главата. В лявата ръка държи щит, а в дясната огнен меч. Ореолът е предаден с плътна златна линия. Фонът на иконата е светло син в горната част и бял в долната, където са поместени надписи с червено - вляво годината: 1899, а вдясно името на зографа: Θεμ(ιστοκλής). Διαμαντόπουλος (Темистоклис Диамандопулос). Рамката на иконата, която е заоблена в горната част, е предадена с плътна черна линия.

Царската икона **Събор на Св. апостоли (1899)** е рисувана върху платно (*Фиг. 10*). Дванадесетте Св. апостоли, съпроводени от надпис със златни букви: ΟΙ ΑΓΙΟΙ ΔΩΔΕΚΑ / ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ, са разделени на две групи. Групата вляво е предвождана от Св. апостол Петър, а тази вдясно от Св. ап. Павел, които държат модел на църква. Ореолите на апостолите са предадени с плътни златни линии. Над тях е благославящият Христос, облечен в светло син хитон, препасан с бял плащ, който се подава от облак и благославя. Фонът на иконата е син в горната част и охра в долната, където ъглите са кафяви, като в десния има надпис с червени букви: Θεμ(ιστοκλής). Διαμαντόπουλος (Темистоклис Диамандопулос), а в долната централна част на иконата е поместен бял дарителски надпис: Δαπάνη τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ / Ἰωάννου Αθανασίου. ἐν Πύργῳ 1899. (С иждивението на раба Божий Йоанис Атанасиу. В Пиргос, 1899). Рамката на иконата, която е заоблена в горната част, е предадена с плътна черна линия.

Целувателната икона **Събор на Св. апостоли (1899)**, в която са изобразени дванадесетте Св. апостоли, предвождани от Св. апостоли Петър и Павел с модел на църква, а над тях е благославящият Христос, са сигнирани със златен надпис на български: СВ(ЕТИ). СЪБОРЪ 12 ΑΠΟΣΤΟΛΙ. Фонът на иконата е син в горната част и охра в долната, където вляво с червено е поместена годината: 1899. Рамката на иконата е предадена с плътна черна линия.

Иконата **Св. Константин и Св. Елена (1899)** от царския ред на иконоста е изписана върху платно. Вляво е Св. Константин, облечен в зелен химатий, червена мантия и с корона на главата, а вдясно е майка му Св. Елена, облечена в тъмно син хитон, зелен мафорий, препасан със златен колан, и с розово наметало, която придържа дървен кръст с дясната ръка. Светиите са съпроводени със златни надписи: Ο ΑΓΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ и Η ΑΓΙΑ ΕΛΕΝΗ, а ореолите им са предадени с плътна златна линия. Над тях е Христос, който се подава от облак и благославя. Фонът на иконата е светло син в горната част и охра в долната, където двата ъгли са кафяви. В левия с червени букви е изписано: 1899, а в десния: Θεμ(ιστοκλής). Διαμαντόπουλος (Темистоклис Ди-

амандопулос). Рамката на иконата, която е заоблена в горната част, е предадена с плътна черна линия.

В целувателната икона **Св. Константин и Св. Елена (1899)** двамата светии са изобразени в цял ръст, вляво е Св. Константин, а вдясно е майка му Св. Елена, която придържа кръст с десницата си. Св. Константин е облечен със зелен химатий и с червена мантия, а Св. Елена със зелен мафорий и розова мантия. Съпроводени са от надписи на български: *СВ(ЕТИ). КОНСТАНТИНЪ / СВ(ЕТА). ЕЛЕНА*, изписани върху оригиналните гръцки надписи. Ореолът на Св. Константин е предаден с плътна златна линия, а този на Св. Елена е покрит със сребърен обков, както също кръстът, десните ръце и обувките на двамата светии. Фонът на иконата е син в горната част и охра в долната, а ъглите са кафяви, където вдясно с червено е поместена годината: 1899.

Царската двер с **Благовещение (ок. 1899)** е рисувана върху платно. В лявото ѝ крило е изобразен Св. арх. Гавриил с издигната лява ръка, облечен в къс зелен хитон и с розова мантия, а в дясното е представена Св. Богородица в тъмно син хитон, червен мафорий и кремаво покривало на главата (*Фиг. 11*). Ореолите им са предадени с плътна златна линия. В десния ъгъл на дясното крило е изписан надпис с червено: *Θεμ(ιστοκλής). Διαμαντόπουλος* (Темистоклис Диамандопулос).

Иконата **Св. Спиридон (ок. 1893–1899)**, която е рисувана върху платно, е поместена във вграден на южната стена в наоса мраморен проскинитарий, в близост до олтара. Светецът е изобразен в цял ръст със сламена шапка на главата, с евангелие в лявата ръка и благославящ с дясната. Облечен е в архиерейски одежди – син хитон, розов фелон със зелена подплата, син епитрахил със златна украса, бял омофор, декориран със златни кръстове и епигонатий със Св. Богородица и Св. Троица и енголпие с дърворезбено Разпятие. Сигниран е със златен надпис на български: *СВ(ЕТИ). СПИРИДОНЪ*, който е поставен впоследствие, след като оригиналният гръцки надпис е бил замазан с тъмна боя, видно от него днес само буквата *Ο*. Ореолът му е предаден с две златни линии, от които външната е по-плътна. Фонът на иконата е зает от високи мраморни колони, като вдясно висят сини завеси, а подът е с цвят на охра. Там вероятно е имало два надписа, които са били дарителски и с подпис на зографа, но днес те не се четат, тъй като са покрити с тъмно кафява боя.

Иконата **Св. Никола (ок. 1893–1899)**, която е рисувана върху платно, е поставена във вграден на южната стена в наоса мраморен проскинитарий (*Фиг. 12*)¹⁸. Светецът е съпроводен с бял надпис: *СВ(ЕТИ). ΠΗΚΟΛΑΪ ΤΗ ΔΕΙΣΙΟΤΗΤΕΙ*, който е поставен по-късно, след като ори-

¹⁸ Изказвам благодарност към г-жа Иванка Делева (РИМ-Бургас) за предоставянето на снимки от тази и следващата икона.

гиналният гръцки е покрит с боя. Облечен е в архиерейски одежди – син хитон, розов фелон със зелена подплата, син епитрахил със златна украса, бял омофор със златни кръстове, епигонатий със Св. Богородица и Св. Троица, а на врата си носи енголпие с дърворезбано Разпятие. Ореолът му е предаден с две златни линии, от които външната е по-плътна. Фонът на иконата е зает от високи сиви мраморни колони, а подът е предаден с бежови на цвят плочки.

Иконата **Св. Елевтерий (ок. 1893–1899)**, която е рисувана върху платно (*Фиг. 13*), е поставена във вграден на южната стена в наоса мраморен проскинитарий. Светецът е изобразен в цял ръст, като благославя с десницата, а в лявата ръка придържа затворено евангелие и омофора си. Облечен е в архиерейски одежди – син хитон, розов фелон с жълта подплата, зелен епитрахил, бял омофор със златни кръстове, епигонатий с благославящ Христос, а на врата носи енголпие със Св. Троица. Сигниран е с български надпис в бяло: *СВ(ЕТИ). ЛЕФТЕРЪ*, който е добавен по-късно, след като оригиналният гръцки надпис над главата му е заличен с тъмна боя. Ореолът му е предаден с две златни линии, от които външната е по-плътна, а ръцете му са покрити със сребърни пластини. Фонът на иконата е запълнен с високи мраморни колони, вдясно на които се спуска тъмна завеса, а долната част е предадена с кафяво. Там от двете страни на светеца е имало надписи, които най-вероятно са били дарителски и с името на зографа, но днес не са разчетими, тъй като са заличени с тъмна боя.

Споменатите три икони Св. Спиридон, Св. Никола и Св. Елевтерий нямат видими днес надписи, указващи името на зографа или годината на изпълнение, но стилово са идентични с изброените по-горе подписани творби на Темистоклис Диамандопулос в църквата „Успение Богородично“ (1869) в Бургас, поради което без съмнение ги разглеждаме като негови икони.

С новите двацет творби, които прибавихме към делото на зографа Темистоклис Диамандопулос установихме, че той е автор на двацет и пет икони, които произхождат от църкви по южното Черномрие, две от Созопол, пет от Анхиало (дн. Поморие) и осемнайсет от Бургас, въз основа на които художествената му дейност се разпростира в периода от 1874 до 1899 г. Болшинството от иконите, които са в голям размер, са предназначени за царски ред на иконостас и са рисувани върху платно, а другите, които са в малък размер, са изписани върху дърво. Интересно е да отбележим, че само в църквата „Успение Богородично“ (1869) в Бургас има запазен цял художествен ансамбъл с икони на Темистоклис Диамандопулос, докато останалите му икони са разпръснати в Поморие, Созопол и Бургас.

Що се отнася до дарителите на иконите, изписани от Темистоклис Диамандопулос, това са миряните Хрисос Д. Русопулос от Созопол (1874), Домна Г. Дракопулу от Анхиало (1884), роднина на Анхиалския митрополит Григориос Дракопулос (1885–1888)¹⁹, членовете на лозарското братство „Св. Трифон“ от Анхиало (1891), Димитриос Панайтос от Анхиало (1891) и Йоанис Атанасиу от Бургас (1899).

В стила на Темистоклис Диамандопулос личат заемки от западната живопис, които са популярни през втората половина на XIX в., и които отдалечават творбите му от приетите православни образци. Тези западни влияния са видни при начина на предаване на одеждите и техните по-ярки цветове, като зелено, розово, охра, синьо, но главно в излъчването на образите и изписването им в западен стил, какъвто е на мода през този период, продиктуван от различни художествени течения, сред които светогорското на „назарините“.²⁰ Отличителна черта в стила на зографа е, че предава фона на иконите, започвайки със синьо в горната част и завършвайки с охра в долната, където обикновено двата ъгли запълва с кафяво. Там помества надписите, които изписва с червено, и обичайно в долния десен ъгъл поставя подписа си, а в долния ляв ъгъл – годината на изписване. Друга отличителна черта на зографа е начинът на изписване на ореолите, обикновено с две златни линии, като външната е по-плътна, и по-рядко само с една линия. Необходимо е също да се отбележи и начинът на предаване на рамките на иконите, които по правило са очертани с плътни черни линии.

На този етап не разполагаме други данни за зографа Темистоклис Диамандопулос. Много е вероятно и той, заедно с останалите гърци от Черноморието, да е напуснал България след 1906 г. и да се е установил в Гърция, вследствие на зародилото се антигръцкото движение, предизвикано от опожаряването от гръцки андартски чети на костурското с. Загоричане и избиването на българското му население.²¹ Има сведения, че представители на фамилия Диамандопулос, които обитавали Анхиало, се заселили в Солун²², въпреки че други членове на тази сравнително разпространена фамилия се установили в Атина и в Неа Анхиалос край Волос, а един от най-известните представители на рода е Адамандиос Диамандопулос (1869–1948), автор на основополагащо изследване за историята на Анхиало.²³

¹⁹ Трифонова 2016: 64

²⁰ Παπαστάμος 1977.

²¹ Делирадев 1906; Σφέτας 1993–1994: 75–98; Проданов 2003: 191–200; Константинова 2011: 315–337.

²² Радойнова 2010: 67.

²³ Διαμαντόπουλος 1954.

Фиг. 1. Икона Св. Анастасия Фармаколитрия (1874),
църква „Св. Георги“ (1697) в Созопол (сн. Р. Дечева)

Фиг. 2. Икона Св. Ирина (1891),
манастир „Св. Георги“ (1856) в Поморие
(сн. Ал. Трифонова)

Фиг. 3. Икона Св. Георги на кон (1884), църква „Преображение Господне“ (1765) в Поморие (сн. свещ. Яни Янев)

Фиг. 4. Икона Св. Димитър на кон (1892), неизвестна църква в Созопол, днес в Бургаската художествена галерия (сн. Р. Дечева)

Фиг. 5. Целувателна икона Св. Богородица (1893), църква „Успение Богородично“ (1869) в Бургас (сн. И. Делева)

Фиг. 6. Целувателна икона Св. Йоан Предтеча (1893), църква „Успение Богородично“ (1869) в Бургас (сн. И. Делева)

Фиг. 7. Целувателна икона
Успение Богородично (1893),
църква „Успение Богородично“ (1869)
в Бургас (сн. Ал. Трифонова)

Фиг. 8.
Икона Св. арх. Гавриил (1893),
църква „Успение Богородично“
(1869) в Бургас
(сн. Ал. Трифонова)

Фиг. 9.
Икона Св. арх. Михаил (1899),
църква „Успение Богородично“
(1869) в Бургас
(сн. Ал. Трифонова)

Фиг. 10. Икона Събор на Св. Апостоли (1899),
църква „Успение Богородично“ (1869) в Бургас
(сн. Ал. Трифонова)

Фиг. 11. Св. Богородица (детайл),
царска двер с Благовещение (ок. 1899),
църква „Успение Богородично“ (1869)
в Бургас (сн. Ал. Трифонова)

Фиг. 12. Икона Св. Никола Чудотворец (ок. 1893–1899), църква „Успение Богородично“ (1869) в Бургас (сн. И. Делева)

Фиг. 13. Икона Св. Елевтерий (ок. 1893–1899), църква „Успение Богородично“ (1869) в Бургас (сн. И. Делева)

ЛИТЕРАТУРА

- Делирадев 1906:** П. Делирадев. Антигръцкото движение в България. София, 1906.
- Каравълчев 2011:** В. Каравълчев. Християнският Анхиало. – В: *Поморие. Древност и съвремение*. Поморие, 2011, 197–215.
- Константинова 2011:** Ю. Константинова. Антигръцкото движение в България (1906) през погледа на българския политически елит. – В: *Гърция, България, Европа. Културно-исторически връзки в ново време. Сборник в памет на проф. Марин Жечев*. София, 2011, 315–337.
- Мутафов и др. 2008:** Е. Мутафов, И. Гергова, А. Куюмджиев, Е. Попова, Е. Генова, Д. Гонис. Гръцки зографи в България след 1453 г. София, 2008.
- Нестор 1978:** Нестор, архим. Поморийският манастир „Св. Георги“. – *Духовна Култура* 11 (1978), 24–29.
- Проданов 2003:** Н. Проданов. Антигръцкото движение във Варна през 1906 година – основни фактологични аспекти. – В: *VII Понтийски четения Варна*. Варна, 2003, 191–200.
- Радойнова 2010:** Д. Радойнова. Гърците по българското Черноморие. История и култура. Бургас, 2010.
- Тонев 1995:** В. Тонев. Българското Черноморие през Възраждането. София, 1995.
- Трифенова 2016:** А. Ф. Трифенова. Икони от църквата „Преображение Господне“ в Поморие (Анхиало) (XV–XX в.). София, 2016.
- Щерионов 2008:** Щ. Щерионов. Гърците по българските земи през XVIII–XIX в. (до 1878 г.). Историко-демографска характеристика. София, 2008.
- Sojocaru et al. 2017:** С. Sojocaru, E. Negrău, S.-R. Polizu, Monahia A. Văetiși. *Iconostase din Bucuresti secolele XVII – XIX*. Bucuresti, 2017.
- Διαμαντόπουλος 1954:** Α. Ν. Διαμαντόπουλος. Η Αγχίαλος. – *Арχειον Θρακιку Λαογραφικου και Γλωσσικου Θησαυρου ΙΘ'* (1954), 3–145.
- Μαυροματάτης 1930:** Δ. Μαυροματάτης. Η Αγχίαλος μεσ' από τις φλόγες. Αθήνα, 1930.
- Παπαστάμος 1977:** Δ. Παпαστάμος. Η επίδραση της ναζαρηνής σκέψης στη νεοελληνική εκκλησιαστική ζωγραφική. Αθήνα, 1977.
- Σφέτας 1993–1994:** Σπ. Σφέτας. Οι ανθελληνική διωγμοί στην Ανατολική Ρωμυλία κατά το έτος 1906 στα πλαίσια της βουλγαρικής κρατικής πολιτικής. – *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 5–6 (1993–1994), 75–98.

Творби на Темистоклис Диамандопулос

№	Година	Сюжет	Произход	Местонахождение
1.	terminus post quem 1874	Св. Георги (Христос?)	Анхиало (дн. Поморие) неизвестна църква	Незнайно вероятно в Гърция
2.	1874	Св. Анастасия Фармаколитрия	Созопол ц. „Св. Георги“	Созопол ц. „Св. Георги“
3.	1884	Св. Георги на кон	Анхиало (дн. Поморие) ц. „Преображение Господне“	Поморие ц. „Преображение Господне“
4.	1891	Св. Ирина	Анхиало (дн. Поморие) м. „Св. Георги“	Поморие м. „Св. Георги“
5.	1891	Св. Параскева	Анхиало (дн. Поморие) ц. „Преображение Господне“	Поморие ц. „Преображение Господне“
6.	ок. 1874–1891	Св. Трима светители	Анхиало (дн. Поморие) неизвестна църква	Незнайно вероятно в Гърция
7.	1892	Св. Димитър на кон	Созопол неизвестна църква	Бургас Художествена галерия
8.	1893	Христос Пантократор	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“
9.	1893	Христос Пантократор	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“
10.	1893	Св. Богородица Одигитрия	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“
11.	1893	Св. Богородица Одигитрия	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“
12.	1893	Св. Йоан Предтеча	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“
13.	1893	Св. Йоан Предтеча	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“
14.	1893	Успение Богородично	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“
15.	1893	Успение Богородично	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“
16.	1893	Св. арх. Гавриил	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“
17.	1899	Св. арх. Михаил	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“
18.	1899	Събор на Св. апостоли	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“
19.	1899	Събор на Св. апостоли	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“
20.	1899	Св. Константин и Св. Елена	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“
21.	1899	Св. Константин и Св. Елена	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“
22.	ок. 1893–1899	Благовещение царска двер	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“
23.	ок. 1893–1899	Св. Спиридон	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“
24.	ок. 1893–1899	Св. Никола	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“
25.	ок. 1893–1899	Св. Елевтерий	Бургас ц. „Успение Богородично“	Бургас ц. „Успение Богородично“

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΘΕΜΙΣΤΟΛΚΗ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ (ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ)

Alexandra **Trifonova**, επίκ. καθηγήτρια

Κέντρο Σλάβο-βυζαντινών Ερευνών «Καθηγ. Ιωαν Dujčev»

του Πανεπιστημίου της Σόφιας «Αγίου Κλήμεντα Αχρίδος»

Η καλλιτεχνική δραστηριότητα του Έλληνα ζωγράφου Θεμιστοκλή Διαμαντόπουλου (τελευταίος τέταρτου του 19ου αι.), ο οποίος κατάγεται από τα νότια παράλια της Μαύρης θάλασσας, δεν είναι ιδιαίτερα γνωστή. Μέχρι στιγμής τα γνωστά του έργα ήταν πέντε εικόνες, της αγίας Αναστασίας Φαρμακολύτριας (1874) στον ναό του Αγίου Γεωργίου (1697) στη Σωζόπολη (Εικ. 1), του αγίου Γεωργίου (Χριστού;) (terminus post quem 1874) και των Τριών Ιεραρχών (περ. 1874–1891) από άγνωστο ναό στην Αγχίαλο (σημ. Pomorie), της αγίας Ειρήνης (1891) στην μονή του Αγίου Γεωργίου (1856) (Εικ. 2) και της αγίας Παρασκευής (1891) στον ναό της Μεταμορφώσεως του Χριστού (1765) στην Αγχίαλο.

Με την παρούσα μελέτη προσθέσουμε άλλα είκοσι ενυπόγραφα και μη έργα του ζωγράφου, ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγονται οι εικόνες του έφιππου αγίου Γεωργίου (1884) στον ναό της Μεταμορφώσεως του Χριστού (1765) στην Αγχίαλο (σημ. Pomorie) (Εικ. 3), του έφιππου αγίου Δημητρίου (1892) από άγνωστο ναό στη Σωζόπολη, σήμερα στην Πινακοθήκη στον Πύργο (Burgas) (Εικ. 4), δύο του Χριστού Παντοκράτορα (1893), δύο της Παναγίας Οδηγήτριας (1893) (Εικ. 5), δύο του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (1893) (Εικ. 6), δύο της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1893) (Εικ. 7), του αρχαγγέλου Γαβριήλ (1893) (Εικ. 8), του αρχαγγέλου Μιχαήλ (1899) (Εικ.9), δύο της Σύναξης των Αποστόλων (1899) (Εικ.10), ενός βημοθύρου με τον Ευαγγελισμό (περ.1899) (εικ.11), δύο των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (1899), του αγίου Σπυρίδωνα (περ. 1893–1899), του Αγίου Νικολάου (περ. 1893–1899) (Εικ.12) και του αγίου Ελευθερίου (περ. 1893–1899) (Εικ.13) στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Πύργο (Burgas).

Ανακεφαλαιώνοντας, με βάση των νέων έργων του Θεμιστοκλή Διαμαντοπούλου διαπιστώνουμε ότι ο ζωγράφος δραστηριοποιείται από το 1874 έως το 1899 σε ναούς της νότιας ακτής της Μαύρης θάλασσας στη Βουλγαρία, όπου αφήνει είκοσι πέντε εικόνες, από τις οποίες δύο προέρχονται από τη Σωζόπολη, πέντε από την Αγχίαλο (Pomorie) και δεκαεπτά από τον Πύργο (Burgas).

НЕСТИНАРСКИТЕ ИКОНИ В СТРАНДЖА

докторант **Горан Стефанов**

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
gorsid@abv.bg

Един от емблематичните обредни комплекси в сакралната култура на странджанското население е нестинарството. То не се среща никъде другаде в етническото землище на България. Според Арnaudов, Славейков, Русев, Шаранков и други ранни изследователи на обредния комплекс, то се е практикувало и в някои места на територията на дн. Република Турция, но в началото на миналия век е регистрирано само в няколко села в българската част на Странджа – Българи, Кости, Бродилово, Сливарово, Граматиково и Ново Паничарево. Нестинарите от различните села са поддържали здрави социални връзки помежду си, празнували са заедно своите празници (панагири) и помежду си са се наричали „братя“. Политическите сътресения, съпътствали двете Балкански и Първата световна войни, довели до разпада на тези общности с изселването на гръцкоезичните нестинари извън пределите на България и установяването им в Северна Гърция – с. Мавролевки (Каракавак) край Драма, с. Мелики край Верия, с. Керкини (Бутково) в южното подножие на пл. Беласица, с. Агия Елени (Какараска) край Серес и гр. Лангада (Лъгадина) край Солун. Със себе си те пренесли и своите сакрални предмети (икони, кърпи, вотиви и музикални инструменти), но голяма част от обредния реквизит останал в нестинарските села на територията на България.¹

В настоящото изследване ще представя свещените за нестинарите в България икони в странджанските селища, които се възприемат като символни маркери на обредността. Изследването е базирано върху теренен материал, събран в хода на многократни проучвания в странджанските села Българи, Кости, Бродилово и Граматиково между 2011 и 2019 г. Иконите са заснети и проучени в рамките на научен проект „Комплексни и иновативни методи за диагностика и изследване на материалното и нематериално културно наследство на Централна и Източна Странджа в условията на демографски отлив“². В текста ще се спра на нестинарските икони от ХІХ и началото

¹ Общо за нестинарството вж. Райчевски 2011.

² Проектът е финансиран от ФНИ при МОН, дог. № ДН 10/16 от 21. 12. 2016 г. Използвани са теренни изследвания, проведени чрез методите на „включено наблюдение“,

на XX в. Изработените по-късно икони няма да бъдат основен обект на изследване, но трябва да се има предвид, че понякога в рамките на нестинарската обредност те заместват старите и това налага тяхното маркиране.³

Пръв П. Р. Славейков прави описание на обреда, в което става дума и за една от нестинарските икони: „бабичката му подава една икона Св. Константин дървена и голяма колкото четвъртина от голям печатен лист хартия, с дръжка отдолу и обнизана със сребърни синджири и разни бабки“.⁴ Ст. Русев описва една от нестинарските икони в с. Българи, като обръща специално внимание на обкова и украсата ѝ.⁵ М. Арnaudов също споменава, че по време на обреда в с. Българи са се използвали „икони с дръжка отдолу и облечени в червени калъфки“.⁶ Д. Гарвалов описва рамка – иконостас с отвори „в които нестинарите поставят свещените икони в деня на празника“.⁷

Иконите, които нестинарите използват по време на своите ритуали, са най-важните и свещени предмети за обредността. Върху тях са изобразени „големите светци“ от празничният нестинарски цикъл: св. Георги⁸, св. св. Константин и Елена, св. Илия, св. Панте-

---

„изследване с правене“ и „вграждане в социума“ на всички нестинарски панагири на територията на Странджа.

³ Нови нестинарски икони се пазят в храмовете на две странджански села. В с. Българи се съхранява нестинарска икона на „Св. св. Константин и Елена“. Иконата е с дръжка, изрисувана е само лицевата страна, върху която са изобразени светците, държащи кръст върху син фон. Използва се ежегодно в обредността на празниците на 3 и 4 юни. Върху гърба на иконата е изписана годината 1998, когато е била дарена на нестинарската общност, след като старите икони са били откраднати (Фол 2001: 306). В храма на с. Визица се съхранява нестинарска икона на св. Илия с дръжка. Изрисувана е от двете страни. Лицевата страна представя възкачването на светеца на небето с колесница. Под него в медальони са разположени от ляво на дясно св. Марина, св. св. Константин и Елена и св. Пантелеймон. На гърба върху зелен фон е изобразен червен кръст. Иконата е изработена от Йоана Алтънова през 2018 г. и се използва в обредността на отбелязвания на 2 август празник на св. Илия. Нова нестинарска икона на св. Пантелеймон се съхранява и в частен дом в гр. Царево. Иконата има дръжка с метален обков. Върху лицевата и страна, на жълт фон, е изобразен светецът, държащ инструмент за пускане на кръв. Върху гърба на иконата с метални пластини е изобразен кръст. Иконата е изработена през 2017 г. и се употребява за обредите, извършвани в местн. „Влахов дол“ и в с. Бродилово на празника на св. Пантелеймон (9 август).

⁴ Славейков 1870: 5 (= Славейков 1979: 317). Вж. също Стефанов 2019.

⁵ Русев 1891: 225.

⁶ Арnaudов 1934: 455.

⁷ Гарвалов 1995: 288.

⁸ В свободен разговор един от нестинарите сподели: „в с. Граматиково преди много години е имало нестинарска икона на св. Георги, която е изчезнала“. Поради етични съображения имената на някои от моите събеседници няма да бъдат споменати.

леймон и св. Богородица.⁹ Те са възприемани като вместилище на светеца и имат статус на абсолютно сакрални предмети¹⁰, а в дните – празници на светците, те се почитат като живи.¹¹ Тогава иконите са носени, обличани, къпани и украсявани.

Поради съображения за сигурност днес иконите се съхраняват в селските храмове. В деня, определен за празник на светеца, тържествена процесия, съставена от епитроп, икононосци, нестинари, гайда и тъпан, отнася иконите в свещената за нестинарите постройка, наречена „конак“. Там те се „обличат“. Епитропът поставя върху тях „празнични ризи“.¹² След това процесията ги отнася до аязмото на светеца, където иконите се „къпят“, „смиват“ с водата от свещения извор. Поставят се на специално изградена в близост до извора дървена конструкция, за да „сколасат“, „починат“ и гледат празничните хора. Там иконите се „даряват“ с пари, дрехи и хлябове. След тези обредни действия, процесията връща иконите в конака, където се поставят върху дървена конструкция, закрепена за южната стена на сградата. Нестинарите танцуват с тях в конака под звуците на гайдата и тъпана, като се редуват. Танцуващият с иконата се възприема като човек, който в момента е в пряко общение със светеца. След като жаравата е готова, същата процесия отива до мястото, където нестинарите влизат в огъня, докато държат иконите в ръце.

Нестинарските икони са с различни размери. Те се различават конструктивно по няколко елемента от останалите. Върху лицевата страна на иконите са изобразени съответните светци, а върху гърба е изрисуван кръст. Върху гърба на иконите е поместван христорограм ІС ХС NІ КА, а понякога от двете страни на кръста са добавяни копия.

Според правилата на обредността, иконите трябва да са изработени от монолитно парче дървесина, по възможност орех. В единични случаи, когато определени причини налагат това правило да не бъде спазено, иконата се прави така, че да създава впечатление за монолитност. В долния край на нестинарските икони е монтирана ръкохватка с дължина ок. 15–20 см, поради което те са наричани „опашати“.¹³

При изработката на нова нестинарска икона, в нея били вграждани части от по-стара. Така новите икони са се възприемали като деца на по-старата, от която са били взети части.¹⁴

⁹ Икона на св. Богородица се съхранява в с. Мелики (Гърция) и се употребява при извършване на обредите в един от нестинарските конаци на гр. Лангада.

¹⁰ Стефанов 2018: 284.

¹¹ Фол 2001: 88.

¹² Стефанов 2019: 549.

¹³ Фол 2001: 89.

¹⁴ Danforth 1989: 169–170.

Върху нестинарските икони се поставяли обков и украса от сребърни или месингови пластинки с различни форми, както и синджирчета. Върху обкова на някои икони се разчитат имена на селища, майстори и години. В. Фол изказва хипотезата, че иконите и ритуалът не могат да бъдат датирани стриктно според годините, изписани върху обковите.¹⁵ В подкрепа на това твърдение може да се добави доводът, че непосредствената употреба на иконите в обредността често ги подлага на разрушителни въздействия, а това налага тяхното „реставриране“, което обикновено се свежда до надживописване на по-старите изображения. Трябва да се спомене, че тези дейности по никакъв начин не десакрализират иконите, нито отслабват култа към тях, което свидетелства за установени практики за възстановяване на повредените икони. От друга страна, като се има предвид традицията за направа и монтиране на обкови върху иконите в Странджа, изписаната върху металния обков година не бива автоматично да се смята за година на създаване на самата икона, която може да е доста по-стара.

Обковите често са дарение от богомолци, чиято молитва към съответния светец е била изпълнена. Тук трябва да се спомене, че най-ранният датиран обков, който е монтиран върху нестинарска икона в с. Мавролевки, се отнася към 1833 г. Що се отнася до най-ранната датирана нестинарска икона, това е едно изображение на св. Пантелеймон от 1842 г. без обков от с. Бродилово, за което ще стане дума по-нататък.

Село Българи

В храма на „Св. св. Константин и Елена“ се съхранява нестинарска икона на едноименните светец и светица (*Фиг. 1*). Заедно с останалите две икони¹⁶, които се използват в обреда, тя е поставена върху застлана с червен плат дървена конструкция, закрепена върху северната стена на храма в непосредствена близост до левия край на иконостаса. Иконата е изработена от монолитно парче орехова дървесина с дебелина 4 см. Размерите ѝ са 53/38 см. По средата на долната ѝ част има отвор, в който някога е била монтирана ръкохватка, премахната вероятно към средата на миналия век.¹⁷ Вероятно това спасява иконата

¹⁵ Фол 2001: 90.

¹⁶ Останалите две икони са също на св. св. Константин и Елена. Едната е нова „опашата“ и съм я маркирал по-горе в текста, другата, също нова, няма дръжка и гръб. Те заменят откраднатите през 1996 г. стари нестинарски икони.

¹⁷ В свободен разговор, един от нестинарите сподели, че вероятно ръкохватките („опашките“) на нестинарските икони са били умишлено отстранявани от свещениците, за да се прекрати култът към тях.

от кражба, защото похитителите не я разпознават като нестинарска. В нестинарския конак на селото се съхранява метален обков за ръкохватка на икона. В обкова стои и парче дърво, част от дръжка, останала там след отстраняването ѝ от иконата. Напълно е възможно това да е липсващата „опашка“ на нестинарската икона от с. Българи.

Върху гърба на иконата, на зелен фон в черно, е изрисуван голям кръст. От центъра на кръста към четирите ъгла на иконата, излизат четири лъкатушни линии, наподобяващи змии, като всяка сочи по една от сричките на христограма ΙС ΧС ΝΙ ΚΑ, разположени в четирите ъгла.

Село Кости

В храма „Св. св. Кирил и Методий“ се съхраняват две нестинарска икони. Едната е на св. св. Константин и Елена, а другата – на св. Пантелеймон. За обредите на селото се употребява само иконата „Св. св. Константин и Елена“. Тя е поставена на солея в лявата част на храма, в непосредствена близост до царските двери.

Нестинарска икона на св. Пантелеймон (*Фиг. 2*) е изработена от монолитно парче дървесина с размери 61/40 см. В долният край на иконата първоначално е била монтирана ръкохватка, която впоследствие е отрязана. В тялото на иконата е останало дървеното ѝ продължение, което личи при внимателно оглеждане на основата.

Иконата съдържа няколко надписа. В левия и десен горен ъгъл, вероятно, е имало надписи, които са заличени със сива боя. В долните ляв и десен ъгъл с бели букви личат повредени надписи на гръцки, разположени в няколко реда. Надписът отляво е частично повреден и съдържа имената на ктиторите на иконата, а отдясно е поместена датата на изработването ѝ:

Δέησις τοῦ δούλου [τοῦ] θεοῦ [Κωνσταντίνου] [Ζ]αέβα, συμβίας καὶ τῶν [τέκνων]; Νοεμβρίου 15, 1884

Превод: „Моление на раба божи Константинос Заева (?), съпругата и децата му; 15 ноември 1884 г.“¹⁸

На гърба на иконата, с кафяво върху черен фон, е изрисуван кръст, поставен върху стъпаловиден постамент. От центъра на кръста към четирите ъгла на иконата излизат четири къси линии, завършващи с елипси, подобни на луни.

¹⁸ За разчитането и превода на повечето от гръцките надписи, които помествам тук, благодаря на доц. д-р Евелина Минева от Атинския университет. При предаването на гръцките текстове се използват следните обозначения: <...> – букви, които липсват и трябва да се допълнят; [...] – възстановени букви; {...} – повредени места, които не могат да се възстановят правилно.

Иконата с изображението на св. Константин и св. Елена от с. Кости (*Фиг. 3*) наподобява композиционно иконата от с. Българи.¹⁹ Тя е изработена от монолитно парче орехова дървесина с размери 53/38 см. и дебелина 3.5 см. В средата на долната ѝ част има дървена ръкохватка с дължина 10 см., оцветена в червено. Върху гърба на иконата, на зелен фон с червен цвят, е изрисувана голяма кръст.

В долния ляв ъгъл на иконата откъм нейната лицева страна е поместен надпис на гръцки, който представлява зографски подпис:

Τῶ 1889

χ[εῖ]ρ Γεωργίου.

Превод: „През 1889 г. [нарисува] ръката на Георги“.

Приведеният подпис не оставя място за съмнение, че иконата е дело на известния зограф Георгиос Полизоидис, който неведнъж е изпълнявал поръчки за църквата в с. Кости, където днес се съхраняват негови произведения от 1880, 1883, 1886, 1889, 1892, 1898, 1899, 1901, 1909 (целият царски ред), 1910 (царските и страничните двери) и 1911 г.²⁰ Затова тя напълно коректно е отразена като произведение на Г. Полизоидис в корпуса на „Гръцки зографи в България“²¹, макар на читателя да са спестени каквито и да било подробности от типа на размери, наличие на дръжка, което я свързва с нестинарската обредност, и т. н. Нещо повече, от вниманието на съставителите на корпуса е убягнало обстоятелството, че изключително сходен с интересуващата ни нестинарска икона на св. св. Константин и Елена е техният образ в празничния ред на иконостаса в църквата на с. Кости, който също е датиран с 1889 г. и носи характерния за Г. Полизоидис подпис „Г:ПЛЗ:“.²²

Село Граматиково

В храма „Св. Четиридесет мъченици“ в с. Граматиково се съхранява една нестинарска икона на св. св. Константин и Елена (*Фиг. 3, 4*). Тази, както и още една икона на същите светци, са се използвали в обреди-

¹⁹ Снимки на иконата: Мутафов и др. 2008: 156 (ил. 33–34).

²⁰ Мутафов и др. 2008: 72–73. Поместените тук сведения са непълни, но показателни.

²¹ Мутафов и др. 2008: 72, 156.

²² На Г. Полизоидис принадлежат още няколко подписани от него празнични икони в иконостаса на храма в с. Кости: „Св. Харалампий“ (1887), „Възкресение“ (1889), „Разпятие“ (1892), „Св. Антоний“ (1910). Несъмнено негови в същия ред са неподписаните и недатирани икони „Св. Георги“ и „Св. Евангелист Йоан“. Наред с това, в същата църква се съхраняват една подписана и датирана (1908) и поне още три неподписани и недатирани свободни икони на св. св. Константин и Елена, които са дело на Г. Полизоидис. Благодаря на доц. д-р Ангел Николов за предоставените ми сведения по този въпрос.

те.²³ Поставени са върху дървена конструкция, намираща се в лявата половина на храма. Конструкцията е закрепена за северната стена на сградата, застлана е с червен плат, и е в непосредствена близост до иконостаса. Иконата е изработена от монолитно парче орехова дървесина с размери 39.5/30.5 см. и дебелина 3 см. По средата на долната ѝ част има отвор, в който някога е била монтирана ръкохватка.

В долния десен ъгъл на иконата се чете: „Констанди. Никола 1905“. Гърбът на иконата е оцветен в червено.

Село Бродилово

В храма „Св. Пантелеймон“ в с. Бродилово се съхраняват седем нестинарски икони. Пет от тях са на св. Пантелеймон и две – на св. св. Константин и Елена. Иконите, които се употребяват в обредността не са отделени по специален начин от останалите и са поставени върху дълги и тесни дървени первази, закрепени на около 130 см. над земята по протежение на северната и южната стени на храма.

Първата икона на св. Пантелеймон (**Фиг. 5**), на която ще се спрем, се отнася към 1842 г. Размерите ѝ са 45/30 см. В долната ѝ част е монтирана ръкохватка с дължина 16 см. Светецът е изобразен в пълен ръст и полуобърнат наляво. От двете страни на нимба му е поместен надпис на гръцки: „Ο Άγιος Παντελεήμων“. Под лявата му ръка има датиращ надпис: „1842 ιουλίου 3“.

Иконата е изработена от монолитно парче дървесина. Към центъра на долната част отдолу е монтирана дървена ръкохватка, която не е оцветена. Върху гърба на иконата са нанесени плътно множество черни, бели и червени точки върху сив фон. Това е най-ранната датирана нестинарска икона, която към настоящия момент се съхранява на територията на българска Странджа.

Следващата нестинарска икона на св. Пантелеймон (**Фиг. 6**) има размери 52/35 см. От двете страни на светеца в медальони с ръкописни златни букви е поместен силно повреден гръцки надпис. Към центъра

²³ Втората икона на св. св. Константин и Елена не е нестинарска. Изработена е от две успоредно закрепени с кушащи дъски. Вероятно нейната употреба се е наложила след възстановяването на панагира на „Голямата аязма“ през 2005 г. За последен път иконите на с. Граматиково са използвани за обредите на „Голямата аязма“ в местн. Влахов дол през 2013 г. След това църковното настоятелство взима решение иконите да не се изнасят от храма. На 20. 12. 2017 г. със съдействието на о. Серафим от гр. Малко Търново успях да взема ризите, с които бяха облечени двете икони. Отворите на „ризите“ бяха зашити, което означава, че те не са били сваляни от иконите. Това дава основание да заключим, че практиката иконите да бъдат обличани в празничните дни е изчезнала отдавна. Към момента ризите на иконите се съхраняват в Исторически музей „Проф. Александър Фол“, гр. Малко Търново.

на долната част е монтирана дървена ръкохватка с дължина 9 см, оцветена в кафяво.

Гърбът на иконата първоначално е бил оцветен в кафяво, а впоследствие боята е била почти напълно отстранена и отгоре е нанесен червен кръст с инициали IS XS от двете страни.

Третата нестинарска икона на св. Пантелеймон (Фиг. 7) от Бродилово е с размери 52/36 см и е изработена от монолитно парче дървесина, към чийто долен край е монтирана ръкохватка с метален обков с дължина 10 см. Към горния край на ръкохватката са добавени три метални пластини с листовидна форма.

От двете страни на светителския нимб е поместен надпис с името на светеца: „Ο Άγιος Παντελεήμων“.

Друг полузаличен дарителски надпис в левия долен ъгъл гласи:

Δαπανη Δημητριου

Μνήσθητι Κύριε

τῶν δουλ<.....>

Δημήτ<..>εδοσιου

Превод: „С иждивението на Димитриос. Помени, Господи, раб[а] Димитър [Т]едосиев“.

Долу вдясно – частично заличен зографски подпис с дата:

Τῆ 1899 Ἀπρη[λίου] 7 χειρός

<.....>

Ἱεροθεου Β:

Превод: „През 1899, 7 април. От ръката на [.....] Йеротеев В[изенски ?].“

Засега не може да се установи самоличността на този зограф, така че предложеното горе допускане за произхода му от гр. Виза е само една хипотеза.

Върху гърба на иконата, на червен фон е изобразен черен кръст с христограми.

Четвъртата нестинарска икона на св. Пантелеймон от Бродилово (Фиг. 9) има размери 44/33 см. и е изработена от монолитно парче дърво, като към долния ѝ край е добавена ръкохватка с дължина 13 см, покрита с метален обков.²⁴ В горния край на ръкохватката са монтирани три метални листообразни пластини с украса от точки.

В долните два ъгъла на иконата личат следи от почти напълно изличени гръцки надписи, измежду които заслужава отбелязване единствено датата „1877 [Ἰουνίου]“.

²⁴ Снимки на лицето и гърба иконата без допълнителни сведения: Мутафов и др. 2008: 193 (ил. 145–146).

Върху гърба на иконата, на сив фон с черно, е изрисуван голям кръст. От основата му под ъгъл излизат копия. Дясното завършва с черна топка, която изобразява гъбата, потопена в оцет. В четирите ъгъла са изписани сричките на христограма ΙС ΧС ΝΙ ΚΑ.

Авторите на корпуса „Гръцки зографи в България“ определят²⁵ тази неподписана икона като произведение на Йоанис (Янакис) Коста Зографопулос, самоук зограф от гр. Виза, който се подвизавал в митрополията на Созопол.

Петата нестинарска икона на св. Пантелеймон от Бродилово (Фиг. 8), която вече не се употребява в обредността, е изработена от монолитно парче дървесина с размери 59/38 см. В долната ѝ част е имало ръкохватка, която е била отрязана плътно до тялото на иконата. Светецът е изобразен фронтално, в пълен ръст, на златен фон, в лявата си ръка държи продълговата цилиндрична кутия с отворен капак, в която се вижда череп, а дясната му ръка, която държи ланцет с кръстовиден долен край, е вдигната нагоре.

В долният десен ъгъл на иконата има силно повреден гръцки надпис на няколко реда:

Μ[π]ακούνογλου Γιάννης Ητη Ε<.....> Ἐλένη <.....> Μηχά <..>
Δ[η]α] ἔ[πτη]με[γί]ας Ιανν <...> εἰς Μνημόσηνων αἰώνηον
+ Χειρ[εἰ] Γιαννάκη Κών <...>
ἐκ Βύζης
1877 Ἰου[λ]ίου 15

Превод: „Бакуноглу Янис или Е[...], Елени, Миха[...] За [...] Ян[...] за вечен помен + От ръката на Янаки Кон <...> от Виза, 15 ю[л] и 1877 г.“

Гърбът на иконата е силно увреден. Първоначално е бил оцветен в червено, а впоследствие е бил преобоядисан в зелено-кафяво.

Иконата е дело на Йоанис (Янакис) Коста Зографопулос и не е отразена в корпуса „Гръцки зографи в България“.

Първата нестинарска икона на св. св. Константин и Елена от Бродилово (Фиг. 9) е изписана върху орехова дъска с размери 32/27 см и с ръкохватка с дължина 10 см с метален обков, който покрива и част от живописата. Обковът е украсен с растителни мотиви и с две ажурни слънца. Рамката на иконата е двойна – в златисто от външната и в черно – от вътрешната страна. Светците са изобразени на златен фон, с корони, около главите им са поставени метални обкови във формата на ореоли. Кръстът, който държат, също е обкован. Вертикалното тяло на кръста, в горния и долния си край, достига до рамката на иконата. Светците са стъпили върху зелен терен. Св. Константин е

²⁵ Мутафов и др. 2008: 79, 193.

изобразен със син хитон и червен плащ, със скиптър в дясната ръка. Св. Елена е в зелена туника.

Върху гърба на иконата, на син фон с черно, е изрисуван кръст, от чиято основа под ъгъл излизат две копия, а над рамената му е изписан христорограмът ІС ХС ΝΙ ΚΑ.

Иконата не е подписана, но най-вероятно е дело на зографа Георгиос Полизоидис.

Втората нестинарска икона на св. св. Константин и Елена от Бродилово (*Фиг. 12*) е с размери 45/30 и дебелина 2 см.²⁶ Изработена е от монолитно парче дървесина, в долната ѝ част личи остатък от отрязана ръкохватка. Рамката е двойна, външната – в черно, а вътрешната – в тъмножълто. Иконата е с надписи на гръцки, които почти напълно са заличени с жълта боя. Под образите на светците е поместен незначителен по съдържание гръцки посветителен надпис с дата 13 юли 1870 г.

Гърбът на иконата е оцветен в червено.

Авторите на корпуса „Гръцки зографи в България“ определят тази неподписана икона като произведение на зографа Йоанис (Янакис) Коста Зографопулос.²⁷ Без да навлизаме в детайли тук ще отбележим, че от тяхното внимание е убегнала една изключително сходна неподписана икона на св. св. Константин и Елена от същия автор с посветителен надпис от 29 април 1857 г., която се съхранява в Бургаската художествена галерия „Петко Задгорски“.²⁸ Без да е ясно дали и тя е била използвана в нестинарски ритуали, тук със сигурност става дума за най-ранното датирано произведение на Йоанис (Янакис) Коста Зографопулос, чиято творческа активност досега беше отнасяна към периода 1868–1878 г.

Друга нестинарска икона се съхранява в параклиса „Св. Пантелеймон“ край Бродилово. Тя е с размери 63/40 см. и дебелина 6 см. Живописният слой е напълно изличен. Иконата е съставена от четири дъски, покрити с голямо количество грунд и обхванати околоръст с дървена рамка. Вероятно дъските произхождат от по-стара икона. Към долната страна на рамката е прикрепена ръкохватка с дължина 12 см. По думите на епитропката на църквата в с. Бродилово баба Дукена, иконата е на св. Пантелеймон и е била пренесена в параклиса след пролетното почистване на храма през 2018 г.²⁹

²⁶ Снимка на иконата: Мутафов и др. 2008: 188 (ил. 131).

²⁷ Мутафов и др. 2008:

²⁸ Инв. № 192, размери 45/31.5 см. Снимка на иконата: Райчевски 2011 (предна корица).

²⁹ Нашият екип посети параклиса „Св. Пантелеймон“ до с. Бродилово на 05. 05. 2019 г. Тогава иконата беше поставена на земята, опряна на западната стена на параклиса.

Град Приморско

При посещението си в църквата „Св. св. Кирил и Методий“ в гр. Приморско през май 2019 г. нашият екип откри две нестинарски икони, които са описани и фотодокументирани за пръв път от участниците в експедиция „Велека 87“ на 06. 08. 1987 г. Според дневника на експедицията, по онова време иконите се намирили в параклиса „Св. св. Константин и Елена“ и били облечени с червени „ризичи“ (калъфи), към които били пришити монети и украшения (вероятно вотиви). Информаторката, с която се е срещнал екипът на експедицията, Донка Димитрова Лъвчева, тогава на 79 г., от гр. Приморско, наричала иконите с имена: иконата с ръкохватка била „Голямата“, а иконата без ръкохватка – „Малката“. Нейното твърдение, че са донесени от изселници от с. Българи, се потвърждава от Добран Гарвалов, който също споменава за пренасянето на две икони от Българи в Приморско.³⁰

Към иконата с ръкохватка е имало прикрепена сложна украса описана подробно в дневника на експедиция Велека 87: „Накитът на тази икона е по-сложен – от двете страни има две фантастични птичета с корони на главите, и с по една малка птичка, кацнала на гърба. В средата има пластина, оформена като две птици (също фантастични), които допират човките си. От двете странични птици, които са изобразени обемно, се спускат синджири, на които са окачени сребърни пластинки с елипсовидна форма и два конуса, направени от усукана жица“.³¹

Дневникът на експедицията продължава с информацията относно нестинарската обредност в Приморско: „За последен път нестинарския обред се е изпълнявал три години преди Кюприя да стане гр. Приморско. Нестинарката се е казвала баба Мара и е живяла в село Лозен. Мястото за игра върху огън се е намирало на около тридесет метра пред параклиса, където сега е площадът. Информаторката, която е питропка на църквата и поддържа параклиса, отказа да извади иконите, за да ги снимаме. Тя каза, че това е обида за светците и за тях (хората, които ги почитат) След като обяви, че наказанието на светците ще се стовари върху нас, ни позволи да ги изнесем, за да ги снимаме“.³²

По-късно фотоси на иконите са публикувани от В. Фол и Р. Нейкова в техния труд „Огън и музика“.³³

Когато самостоятелно посетих параклиса на 09. 08. 2019 г., тя липсваше, тъй като междувременно е била прибрана за по-добро съхранение от нестинарската общност.

³⁰ Гарвалов 1995: 307, 310.

³¹ Велека 1987: 9.

³² Велека 1987:9–10.

³³ Фол, Нейкова 2000: 279–283.

Нестинарските икони от Приморско изобразяват св. св. Константин и Елена. Живописният им слой е почти напълно изгубен, но и двете впечатляват с богатите си метални обкови.

Първо ще се спрем на гореспоменатата „Малка икона“, която днес се съхранява в протезиса на дяконикона (Фиг. 10). Изработена е от монолитно парче дървесина. Върху мястото, където се е намирала нейната ръкохватка, е поставено ново парче дърво. Иконата е с размери 50.5/34.5 см. и дебелина на дъската 3.5 см. От живописния слой е запазена част от рамката с черен цвят и фрагменти от надпис на кирилица: „СВ [...]ТАНДИ[...]“ и „СВ. ЕЛЕ[...]“. Светците са били изобразени върху зелен фон.

Обковът покрива по-голямата част иконата. Над главите на светците са поставени метални нимбове с богата флорална украса. Кръстът между тях също почти изцяло е покрит с метално разпятие, върху което личи фигурата на разпнатия Иисус, обърнат в лек профил към св. Константин. В долния край на разпятието има датиращ надпис за годината на изработката: „ЕТОΣ 1850“.

Под разпятието, в лявата част на иконата, е поставена метална ръка, която докосва кръста с върха на пръстите си и покрива леко фигурата на св. Константин. В областта на китката ръката се свързва с масивен обков, който покрива светците до гърдите им. В горната част, от ляво и дясно на обкова, са монтирани халки, към които е закрепена метална верижка. Под халките, хоризонтално по протежение на иконата, е прикрепена метална пластина с надпис:

ΓΙΒΑΝΕ*ΓΙΑΝΤΣΟΥ*ΓΙΟΡΓΙ ΕΤΟΣ 1865 ΓΙΑΝΟΑΡΙΟΣ 21*ΝΕΔΕΛΚΟΥ

Възможни са различни интерпретации на този надпис. Би могло да се допусне, че ΓΙΒΑΝΕ, ΓΙΑΝΤΣΟΥ и ΓΙΟΡΓΙ са имена на дарители, а упоменатият накрая ΝΕΔΕΛΚΟΥ е майсторът, изготвил и монтирал обкова на 21 януари 1865 г. Не може да се изключи обаче и вероятността в надписа да са упоменати двама дарители, отбелязани с малките и бащините им имена: ΓΙΒΑΝΕ ΓΙΑΝΤΣΟΥ и ΓΙΟΡΓΙ ΝΕΔΕΛΚΟΥ.

Под пластината с надписа към иконата е прикрепена метална плочка с релефно изображение на светците. Над тях в медальони са изписани имената им: „Ο ΑΓΙΟΣ ΚΟΣΤΑΝΤΙΝ·“ и „Η ΑΓΙΑ ΕΛΛΕΝΙ“.

От двете страни на металната плочка със светците са монтирани две идентични метални ламели, чиито горни половини до средата са богато украсени с флорални, а надолу – с геометрични фигури. Може да се предположи, че композиционно обковът имитира иконостас с царски двери. Иконата е с рамка от метални пластини, украсени с ге-

ометрични фигури и растителни мотиви, с обърнат към вътрешността назъбен кант тип „вълчи зъб“.

Имайки предвид изписването на няколко различни години върху частите на обкова, следва да заключим, че той е бил поставен на няколко етапа след изработването на иконата. А това още веднъж навежда на мисълта, че възрастта на иконите не може да се установи със сигурност по датите и годините, изписани върху техните обкови.

Иконата с ръкохватка, наречена „Голямата икона“, се съхранява в канцеларията на свещениците (*Фиг. 11*). Тя е изработена от монолитна орехова дъска, която в миналото се е разцепила по дължина. За да се съхрани нейната цялост, иконата е укрепена с два кушака, приковани към гърба ѝ. Тя е с размери 53/34.5 см., и дебелина 3 см. И при нея живописният слой почти изцяло липсва. От малкото съхранени фрагменти може да се види, че светците са били изобразени на сив фон. Св. Константин е облечен в жълти дрехи и червено наметало, а св. Елена – в синя дреха с жълто наметало. И двамата държат скиптри.

Обковът е много добре запазен. Многосъставна рамка от правоъгълни пластини опасва цялата икона. Пластините са много фино изработени и са украсени с фигура на светец. Над главите на св. Константин и св. Елена са поставени метални нимбове с богата растителна украса, увенчани с корони. Кръстът е покрит с двупластов обков. Първият пласт е от метални пластини. Върху тях е монтирано метално разпятие. Масивен обков покрива долната половина от иконата. В най-горната му част е поставена дълга метална пластина с гръцки надпис:

ΜΑΣΤΟΡ ΓΙΩΡΓΟ·ΚΟΓΙΜΤΖΙ·ΑΠΟ ΧΟΡΙΟΝ·ΓΡΑΜΑΤΗΚΟΒΟΝ·ΕΤΟΣ 1861

Превод: „Майстор Йорго, куюмджия, от село Граматиково, 1861 година“.

Под лентата с надписа са монтирани, в два реда, осем метални плочки с изображение на светци, наподобяващи по-малките пластини от рамката. Ръкохватката на иконата също е с метален обков.

* * *

Изследването на нестинарските икони обогатява историческата картина, свързана с живота и бита на някогашните нестинарски общности и техните светци покровители. Представеният тук иконен материал подсказва, че нестинарите в различните селища са отдавали почит на различни светци. Докато култът към св. св. Константин и Елена като основни нестинарски покровители е бил ясно изразен в селата Българи, Граматиково и Приморско, то в Кости този култ сякаш е равнопоставен с култа към св. Пантелеймон. В с. Бродилово пък св. Пантелеймон е основен нестинарски покровител. Това е видно и

от панагирите на селата, които и до днес се правят на празниците на съответните светци. Освен имената на зографите, надписите посочват и ктиторите на иконите, които несъмнено са били свързани с обредността. По-голямата част от иконите са изработени през втората половина на XIX в., което свидетелства за икономическата стабилност и относително спокойния живот на региона през този период. Годишите след Илинденско-Преображенското въстание са последните, през които са се изработвали нестинарски икони. Демографският колапс, предизвикан от Балканските и Първата световни войни, разселването на местните общности, икономическите сътресения и натискът, оказан от църковните власти, довеждат до упадък на нестинарската обредност. Това са и вероятните причини, поради които отпада необходимостта от изработване на нови икони.

Фиг. 1. Св. св. Константин и Елена, с. Българи, храм „Св. св. Константин и Елена“

Фиг. 2. Св. Пантелеймон (1884), с. Кости, храм „Св. св. Кирил и Методий“

Фиг. 3. Св. св. Константин и Елена (1905), с. Граматиково, храм „Св. Четиридесет мъченици“ (иконата в „риза“)

Фиг. 4. Св. св. Константин и Елена (1905), с. Граматиково, храм „Св. Четиридесет мъченици“ (иконата без „риза“)

Фиг. 5. Св. Пантелеймон (1842), с. Бродилово, храм „Св. Пантелеймон“

Фиг. 6. Св. Пантелеймон, с. Бродилово, храм „Св. Пантелеймон“

Фиг. 7. Св. Пантелеймон (1899), с. Бродилово, храм „Св. Пантелеймон“

Фиг. 8. Св. Пантелеймон (1877) от зографа Йоанис (Янакис) Коста Зографопулос, с. Бродилово, храм „Св. Пантелеймон“

Фиг. 9. Св. св. Константин и Елена от зографа Георгиос Полизоидис (неподписана), с. Бродилово, храм „Св. Пантелеймон“

Фиг. 10. Св. св. Константин и Елена с обков от 1865 г.,
гр. Приморско, храм „Св. св. Кирил и Методий“

Фиг. 11. Св. св. Константин и Елена с обков от Йорго Коюмджи от с. Граматиково (1861), гр. Приморско, храм „Св. св. Кирил и Методий“

ЛИТЕРАТУРА

- Велека 1987:** Експедиция Велека. Теренен дневник. Ръкопис, 1987 г. Научен архив на Исторически музей „Проф. Александър Фол“ – Малко Търново, Инв. № 977.
- Мутафов и др. 2008:** Е. Мутафов, И. Гергова, А. Куюмджиев, Е. Попова, Е. Генова, Д. Гонис. Гръцки зографи в България след 1453 г. София, 2008.
- Райчевски 2011:** Ст. Райчевски. Нестинарите. София, 2011.
- Русев 1891:** С. Русев. Народни обичаи от Лозенградско или Кърклиясийско (Одрински вилает). Нестинари. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 6, 1891, 224–227.
- Славейков 1870:** П. Р. Славейков. Дописка на Македония. – *Македония*, IV, 1870, № 30.
- Славейков 1979:** П. Р. Славейков. Съчинения. Т. 4. София, 1979.
- Стефанова 2014:** А. Стефанова. Нестинарството. Аналитичнопсихологически подход към българския фолклор. Варна 2014.
- Стефанов 2018:** Г. Стефанов. Една „риза“ за нестинарска икона от с. Визица, община Малко Търново. – *Български фолклор*, 2018, № 4, 549–556.
- Стефанов 2019:** Г. Стефанов. Нестинарството през погледа на Петко Славейков. Сравнителен анализ и съвременни измерения. – В: *Известия на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство – Трявна*, 5, 2019, 240–245.
- Тодоров 1992:** Т. Тодоров. Нестинарството в България от началото на 30-те до забраната му през 50-те години. – *Българско музикознание* 1992, № 3, 3–19.
- Фол, Нейкова 2000:** В. Фол, Р. Нейкова. Огън и музика. София, 2000.
- Шаранков 1947:** Е. Шаранков. Нестинарството. Същност и прояви. Психофизиологичен и патофизиологичен поглед върху огнеходството. София, 1947.
- Danforth 1989:** L. Danforth. Firewalking and Religious Healing: The Anastenaria of Greece and the American Firewalking Movement. Princeton University Press. Princeton-Oxford, 1989.
- Хыгалатас 2012:** D. Хыгалатас. The Burning Saints: Cognition and Culture in the Fire-walking Rituals of the Anastenaria. London, 2012.

NESTINARIAN ICONS IN STRANDZHA

Ph.D. Student Goran Stefanov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
gorsid@abv.bg

The study presents some of the nestinarian icons from the 19th – early 20th century kept in Bulgaria, which are perceived as key symbolic markers of the nestinarian rituals. The presents work is based on materials, collected during multiple scientific field trips to the Strandzha villages Balgari, Kosti, Brodilovo, Gramatikovo and the town of Primorsko in the years 2011–2019.

ANASTENARIA: READINGS AND TRANSFORMATIONS OF AN OLD TRADITION

Architect Phaidon **Hadjiantoniou**
Centre for Preservation of the Heritage of Mt Athos
pierre.lekapinos@gmail.com

*A feast that has a Christian facade
and a pre-Christian interior,
but assimilated and inseparable
from the Christian faith.*
K. Romaios

I. A PERSONAL VIEW

The kind –and intriguing– invitation I received to participate in this extremely interesting conference, concerning Strandja’s Cultural Heritage, offered me the incentive to reopen a closet with old memories and readings that had remained closed for too long.¹

When, in the late 1960s, I visited for the first time the village Ayia Eleni, a good number of the early inhabitants, those who had built up the village, were still alive. We –I and my mother, Hero Hadjiantoniou-Liossi, a landscape and traditional architecture painter– every summer used to spend a few days in Serres and surroundings, and visiting the village, where we had developed a warm friendship with Yorgakis Yavasis, the old Archianastenis, and his family (fig. 1, 2, 3).

Yavasis was an endless source of popular wisdom, who deeply believed in the power and the self-renewal of tradition. And he was a living witness of the exchange of populations between Greece and Bulgaria in 1923, as a result of the Treaty of Neuilly (27 Nov. 1919). He often recalled the hard times the newcomers had to go through in the land they were given by the state to settle, when humble cottages started to sprout in the middle of a plain that river Strymon/Struma’s waters, with the melting of the mountain snow, kept invading every year.

In the 1970s I was studying Architecture in Florence, Italy. One of the matters, the exam of which I had to prepare, was an introduction to town

---

¹ On this occasion, I thank the Organizing Committee and all those who worked hard for the success of the conference.

planning. I thought studying the birth and evolution of Ayia Eleni and its inhabitants, among which Yavasis' generation was still lush and active, might be a good idea to research how a human settlement, with a special ceremonial feature, is born and organized in the middle of nowhere. I had discussed with Yorgis Yavasis about my intention, and it was his encouragement that acted as a catalyst for my final proposal to the Italian professor. That distant timid academic attempt supposed to be my first "scientific" approach to studying the village, but it was destined to remain unique and therefore premature. It was in May 1978 that I passed the line, experiencing myself from then on the Anastenaria "military-like order", and that was the very reason I stopped researching.

Obviously, the village I was visiting in the late '60s and the '70s was not the settlement which appeared four and five decades earlier, although several of the older ground floor houses with one or two rooms, made with raw earthen bricks, still existed and were inhabited. On the other hand, in the '60s and '70s throughout the prefecture of Serres, as in the rest of the country and especially in northern Greece, there was a high rate of external migration, mainly to Germany. Many houses were deserted, others were demolished and replaced by new large two-storied houses, fashionably decorated, and reflecting a newly acquired wealth. And also few new houses that sprout out on vacant lots, interfering in the existing row of houses, claiming and gaining the demanded merit during the ceremonial process.

This was the beginning of a decisive social change, which on my opinion explains why in the '70s and '80s the renewal of those among the anastenaria who carry out firedancing were not descendants of Kostilides families of Ayia Eleni, but children of the cities, like myself. For the village youth the tradition represented a setback that had to be left behind. Whereas for the city youth the tradition was our roots that we had to discover and reconquer. And this came true dew to Yorgakis Yavasis who welcomed, if not encouraged, the arrival of new members.² It was Yavasis who opened the doors of a highly introverted society, which seemed to be experiencing the end of a long tradition fermented with its own identity, a tradition that now seemed to be on its last legs.

---

² Worth to be remembered that Yavasis himself was not a Kostilis born, but a refugee from his birth place Saranta Ekklisies (Σαράντα Εκκλησίαι, Turkish present name Kirklareli, older name Kirkilisse), who, persecuted as an adolescent, had taken refuge in Bulgaria; served in the Bulgarian army; settled and married in Kosti; and finally arrived in Greece in 1923 together with the other Kostilides families.

In this respect, the testimony given by American anthropologist Loring Danforth³ about the entry of my mother into the solemn circle of Anastenaria is typical: *“When Keti [her nickname given by the author in his book] danced for the first time in May 1976, several elderly Kostilides asked Yavasis who she was”, reports Danforth. “Yavasis, who always treated Keti very warmly, replied: “She’s a kseni [foreigner], but the Saint took a liking to her and made her one of us (diki mas)”. On another occasion Yavasis said, “She became a fellow villager (horiani). She became one of us – from the Saint”.*⁴

Nevertheless, the deeper one goes into studying Anastenaria, the more he realizes how the ritual is not limited into the twice-a-year celebration including the firedancing.⁵ On the contrary, Anastenaria is a set of actions of spiritual content rooted into the everyday life of the families, carried as a precious part of their intangible tradition witnessed by the holy icons and “amanetia”⁶, all of which together being kept in the various private iconostaseis.

Over time, in recent years, the closed society of the village opened up more, part of the village's workforce was no longer confined to agricultural work, but it gradually began to be employed in city work, in Serres, in Thessaloniki, and even further. I was intended to point out this big social change that I experienced in Ayia Eleni in the last 50 years. It's a tiny-tiny period of time, compared to the 521 years of existence of Kosti, counting to my knowledge from the earliest document, an Ottoman tax register, in which the name of the village, Kosti, appears: 1498. How older was Kosti?

Nevertheless, it is important to note that the ceremonial event, in all its evolution, is tied to the built environment of the village, as the ritual itself encompasses the memory of the past. A decisive performance of the whole Anastenaria ceremonial event is the two-days procession of the holy icons, visiting every single house that keeps the door open and welcoming, and encircling the entire built zone, as well as a good part of the surrounding fields, the procession being an intangible and invisible thread that will

---

³ After staying in Ayia Eleni for several months, American anthropologist Loring Danforth published a book in which he demonstrated his vivid interest on the renewal of Anastenaria, and was tempted to relate it to New Age movements (see: Danforth 1989, in the present bibliography).

⁴ Danforth 1989: 198.

⁵ In older times there were yearly more celebrate occasions including firedancing, as reported by several older scholars (see bibliography).

⁶ “Amanetia”, or “simadia”, are kerchiefs carrying holy power, and embroidered with ex-votos, which are to be distinguishable among the various families, as passing from generation to generation.

protect the whole village from evil.⁷ It also has the significance of pleading for favourable weather conditions to land fertility and good fruiting.

The procession of Anastenria recalls an old tradition revived in Gomati, Chalcidica, when the priest of the village at the head of a pomp of villagers marching forms a large circle around the village, grafting specific big trees with “exaltations” (*υψώματα*), i.e. holy bread prepared in honor of Mother of God. Thus, an intangible apotropaic circle is formed that keeps “nature’s evil spirits” away from the village.⁸ Worth to be noted that the Anastenria procession of the holy icons of Sts Constantine and Helene, under the guidance of the *archianastenaris*, starts coming out of the *konaki* heading leftwards, like in the Gomati’s “exaltations” case, marching counterclockwise.

Furthermore, it is to be observed that the Ayia Eleni procession takes different paths than the present village planning requires. For instance, still in the 1970s and ’80s, when the pomp arrived to the first crossroad of the village, a three road intersection, the *archianastenaris* was leading the circular dance all around the meeting point of the three roads. When in the early ’90s the State Town Planning Technical Bureau, without having consulted the villagers, planned the layout of the cross road to be a triangular square, the dance could no longer be performed in the same way. But the memory of the circular dance used to be kept –rather unconsciously– in the passing of the pomp that forms in this very point a semicircular path, instead of following the shortest way to cross the one side of the square.

Worth to be noted as well the following example of how the memory of a ritual might be kept, in spite of alterations in external factors, and how adaptable and durable an old tradition like Anastenria might be proved to be: When the lads of the pomp arrive at Yavasi’s *konaki* to pick up or leave the icon, of which the position is in the upper floor’s iconostasis, before ascending –or descending– the stairs, they walk a full circle in the

---

⁷ Worth to note that in case anyone, either villager or stranger, accidentally cuts the line of the holy icons and *amanetia* by crossing through the procession, the course stops on the spot and the careless stranger has to cross back the same spot again, in order to restore the hacked invisible thread.

⁸ The procession at Gomati, known as *hypsomata* (*υψώματα*), is performed every year on Easter Monday. It starts coming out of the church heading leftwards, and marching counterclockwise, encircles a vast area including the new as well as the old abandoned village, many kilometers far on the next hill, and all cultivated fields in between, stopping at every crossroad and reading wishes against drought and for the euphoria of the earth, thus resetting up a yearly renovated invisible net of protection against evil. This old traditional ritual was almost forgotten for decades, but it was recently restored anew by the pastor of the village, Athonite monk Fr Anastasios (see: Anastasios 2002: 108–111).

courtyard. And this keeps in unconsciously collective memory that it was in this very point that the fire used to be prepared for the firedancing, before the new *konaki* and threshing floor were constructed (fig. 5).⁹

I believe these examples provide strong evidence of how a vivid tradition might be “self-healed”, with no need of losing its profound essence, nor becoming kitch or a New Age show, in order to survive today.

II. VIEWS OF OTHERS

As I follow through the years – somewhat loosely – the publishing activity around the issue of Anastenaria, I believe a selection of the relevant literature I have in hand should be classified in the following categories:

Theological and religious approach

Including the earliest published description of the Anastenaria by Anastasios Hourmouziadis (1830–1895), professor at the Great School of the Nation, under the auspices of the Ecumenical Patriarchate, Constantinople 1873. The author was a careful observer and provided a complete and valid description of the custom.

Another theological approach by theologian Andreas Theodorou (1922/23–2004), referred by J. Evangelou to be focusing on firedancing and being hostile to the custom, seems not being ever published.¹⁰

Neurologic-Psychiatric-Medical approach

Doctors specialized in Neurology and Psychiatry, such as Angelos Tanagras (1877–1971; founder of Hellenic Society for Psychical Research), Demetrios Kouretas (1901–1984) and Jason Evangelou (b. 1926), are interested to study Anastenaria, particularly the phenomenon of not getting burned during the fire dancing.

Folk-Ethnographic, Anthropological and Historical approach

Including publications by over two generations of imposing figures of Greek scholars involved in the methodological research of Anastenaria, among numerous other Greek folk rituals. They were folklorists and archaeologists/historians who enjoyed special scientific and social standing: Nikolaos Politis (1852–1921; founder of the Hellenic Folk

---

⁹ In May 1978 the new *konaki* was still under construction, almost completed, but not fully used yet.

¹⁰ Evangelou 1963: 40–41; Evangelou 1971: 108–109

Society, officially founded in 1909); Konstantinos Romaios (1874–1966); Nikolaos Veis (1883–1958); Polydoros Papachristodoulou (1886–1967) – founder of the Society of Thracian Studies (1927); Georgios Megas (1893–1976); Georgios Zoras (1908–1982); Katerina Kakouri (1912–1990); Kostas Romaios (1913–1992); Maria Michail-Dede (1922–2001).

Most of the early researchers described and interpreted Anastenaria as a living evidence of continuity of Hellenism from the antiquity, from ancient Thracian and Dionysus cult, to the present day. Katerina Kakouri proceeds emphasizing into what the earlier folklorists described, and arriving even back to equivalent ritual practices of the Minoan era¹¹, the whole having dressed with Christian elements that over time assimilated.

A position focused on purely scientific observation of the ritual offers folk-ethnologist Maria Michail-Dede, who avoids adopting assumptions and interpretations about the ancient origin of the custom, while remaining objective in observing and recording the events. In addition, she quotes important information from an interview she took from the great Bulgarian scholar, literary historian and folklorist Mihail Arnaoudov at a time when contacts between Greek and Bulgarian researchers were scarce due to the difficult political situation.¹²

American anthropologist Lorin Danforth (b. 1949), lived for several months in Ayia Eleni, interviewed and studied a big number of the participants in the Anastenaria, to finally be convinced that the ritual is about religious healing, and to parallel it with what he calls “American Firewalking Movement”.¹³ From the Greek edition this final chapter is missing.¹⁴

---

¹¹ With special reference to ancient rites of sacrificing; see: Kakouri 1963 and “The Bacchic Anastenaria”, in Kakouri 1974: 59–65.

¹² Maria Michail-Dede refers to her meeting with Mihail Arnaoudov: “We visited the distinguished scientist at his house in Sofia in 1977, when we went there as an IMXA (Institute for Balkan Studies) envoy for related research around Anastenari. He agreed to assist our efforts, and even the filmmaker Stavros Chasapis in a documentary about the custom. Arnaoudov, although very aged, 99 years old, wonderfully preserved his forces, as we met him while working with his assistant. He spoke with great warmth about Greek civilization, saying “We got everything from the Greeks, as we got also the wonderful ritual of Anastenari”. It is known that Arnaoudov has specifically dealt with this custom. The discussion was held in German and English, and even in Bulgarian with locally interpreter Despina Mavridou, due to which our meeting with the distinguished scientist took place” (Michail-Dede 1979: 226, n. 23).

¹³ Danforth 1989.

¹⁴ Danforth 1995.

Ethnomusicologists-Musicians

Italian anthropologist, ethnomusicologist and poet Jania Sarno after a four years research (2004–2008) published, a 700 pages book, which contains an impressive amount of every kind of information that arrived to the present day, concerning the Anastenaria; lots of interviews from every single village where the ritual is performed in Greece; historical frame of different epochs in Greece and Bulgaria; a big bibliography, general and special literature (some 500 titles); discography; filmography. In addition, this ark of knowledge is accompanied by a CD with a number of original registrations from Ayia Eleni and Langadas, since a special concern was shown for the musical tunes and lyrics of the songs of the whole ritual.¹⁵

Norwegian social anthropologist Kjersti Myrland, participating in the present conference at Burgas, returns in the study of Anastenaria, two decades after she had completed her first approach, in 1998, a Master thesis in Folkloristics, in 1998.¹⁶

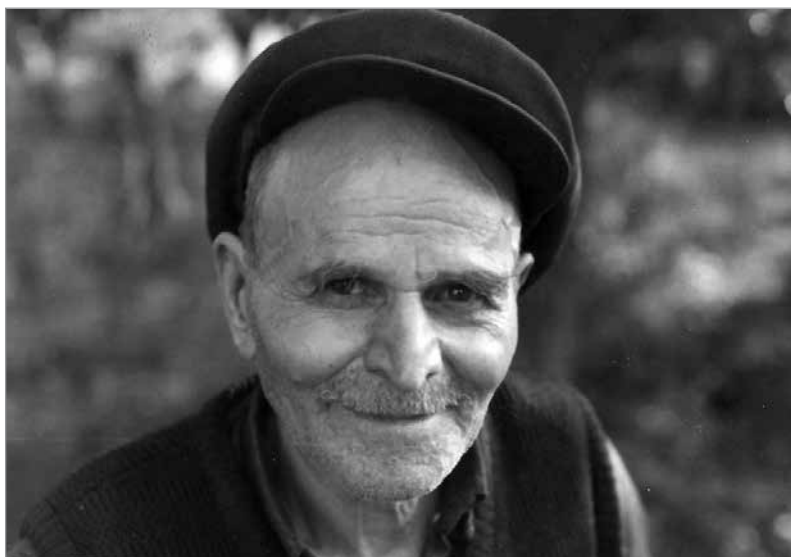
---

¹⁵ Sarno 2008.

¹⁶ A Master Thesis in Folkloristics at the Department of Cultural Studies, University of Oslo (Myrland 1998).

*Fig. 1. Yorgakis Yavasis. Ayia Eleni, 21st of May 1954
(Hero Hadjiantoniou-Liossi Archive; unknown photographer)*

Fig. 2. Yorgakis Yavasis. Ayia Eleni, late 70s, May's Anastenaria (Hero Hadjiantoniou-Liossi Archive; unknown photographer)

Fig. 3. Yorgakis and Kyriakoula Yavasis with Hero Hadjiantoniou-Liossi (my mother) at the yard of the Yavasi's konaki (photo Phaidon Hadjiantoniou, 1979)

Fig. 4. Yorgakis and Kyriakoula Yavasis with Phaidon at the yard of the Yavasi's konaki (photo Phaidon Hadjiantoniou, 1979)

Fig. 5. The New Konaki & Threshing Floor (photo Phaidon Hadjiantoniou, 2018)

BIBLIOGRAPHY

1. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Ιερομόναχος Αγιορείτης. 2002. *Από τον Σεπτέμβριο ως τον Αύγουστο. Εορτές και πανηγύρεις στο Γομάτι*. Ιερό Κουτλουμουσιανό Κελλίον Τιμίου Προδρόμου-Διονυσίου εκ Φουρνά Καρυών: Άγιον Όρος.
2. DANFORTH, Loring M. 1989. *Firewalking and Religious Healing. The Anastenaria of Greece and the American Firewalking Movement*. Princeton University Press: Princeton.
3. DANFORTH, Loring M. 1995. *Τα Αναστενάρια της Αγίας Ελένης. Πυροβασία και θρησκευτική θεραπεία*. Πλέθρον: Αθήνα.
4. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, Ιάσων. 1963. *Πυροβασία και Αναστενάρηδες. Το έθιμο και οι βασικές επιστημονικές ερμηνείες της ακαΐας*. Πύλη: Αθήνα (γ' έκδοση 1978).
5. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, Ιάσων. 1971. *Η γοητεία του μυστηρίου. Το θαύμα σαν φαινόμενο θεραπείας διά της πίστεως – Τα Αναστενάρια και το φαινόμενο της ακαΐας των πυροβατών – Προβλήματα και ψευδοπροβλήματα της Παραψυχολογίας*. Δωδώνη: Αθήνα.
6. ΚΑΚΟΥΡΗ, Κατερίνα. 1946. *Προαισθητικές μορφές Θεάτρου. Οι Φίλοι του Βιβλίου: [Αθήνα]*.
7. ΚΑΚΟΥΡΗ, Κατερίνα. 1963. *Διονυσιακά (διδασκτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών)*. Αθήνα.
8. ΚΑΚΟΥΡΗ, Κατερίνα. 1974. «Τα βακχικά Αναστενάρια». *Προϊστορία του Θεάτρου*. Υπουργείον Πολιτισμού και Επιστημών: Αθήνα (σσ. 59–65).
9. ΚΟΥΚΚΙΔΗΣ, Κωνσταντίνος. 1970. *Ο τρίτος Φάουστ και οι Αναστενάρηδες*. Αρχαίον Θράκης (ανάτυπο αρ. 170, εκ του 35ου τόμου): Αθήνα.
10. ΜΙΧΑΗΛ-ΔΕΔΕ, Μαρία. 1973. «Το Αναστενάρια». *Θρακικά*, τ. 46. Θρακικό Κέντρο: Αθήνα 1972–1973 (σσ. 23–178).
11. ΜΙΧΑΗΛ-ΔΕΔΕ, Μαρία. 1978. «Τα τραγούδια και οι χοροί των Αναστενάρηδων». *Θρακικά*, τ. 1ος. Θρακικό Κέντρο & Εταιρία Θρακικών Μελετών: Αθήνα (σσ. 75–129).
12. ΜΙΧΑΗΛ-ΔΕΔΕ, Μαρία. 1979. «Ερμηνευτικές δυσχέρειες στο Αναστενάρια». *Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Σερρών-Μελενίκου* (σσ. 207–230).
13. MYRLAND, Kjersti. 1998. *Dynamisk Tradisjon. En studie av Anastenaria I den greske landsbyen Agia Eleni*. Hovedfagsoppgave i Folkloristikk ved Institutt for Kulturstudier, Universitetet i Oslo.
14. SARNO, Jania. 2008. *Le icone che danzano. Trance, musica e firewalking negli Anastenaria greci all'epoca del postmoderno*. Libreria Musicale Italiana. Lucca.
15. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Αναστάσιος. 1873. *Περί των Αναστεναρίων και άλλων τινών παραδόξων εθίμων και προλήψεων*. Τύποις Ανατολικού Αστέρου: Κωνσταντινούπολις.

SELECTED FILMOGRAPHY

1. CASTAGNA, Ettore. 2004. *Il Fuoco, le Icone, il Turismo. L'Anastenaria di Agia Eleni*. For XII Rassegna Internazionale di Film Etnografici. IRSE – Istituto Superiore Regionale Etnografico Sardo.
2. ΜΑΡΟΣ, Βασίλης. 1966. *Αναστενάρια*. ΜΟΥΡΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτρης (film director) – ΜΕΛΙΣΣΙΔΗΣ, Γιάννης (theologian). 2017. *Αναστενάρια*. Χαρά Θεού, ΕΡΤ-3. <https://webtv.ert.gr/ert3/chara-theou/28sep2017-chara-theou-anasteria/>
- ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, Λάκης. 1995. *Αναστενάρια 1995*. <https://archive.ert.gr/7951/>
- ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, Λάκης – ΣΤΕΦΑΝΗ, Εύα. 1996. *Πυροβασία σε παράλληλη δράση*. Παρασκήνιο, ΕΡΤ.
- ΧΑΡΑΜΗΣ, Παναγιώτης. – ΚΑΚΟΥΡΗ, Κατερίνα. 1969. *Τα Αναστενάρια*.
- ΧΑΤΖΗΠΙΑΝΤΑΖΗΣ, Θόδωρος. 1972. *Το πανηγύρι της Αγίας Ελένης (The Firewalkers of Agia Eleni)*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

НЕСТИНАРСТВОТО В НАЧАЛОТО НА ХХІ ВЕК: НЯКОИ ПАРАДЕЛИ В РАЗВИТИЕТО НА ОБРЕДА МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ГЪРЦИЯ*

доц. д-р **Мира Маркова**

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Исторически факултет

miram@uni-sofia.bg

Нестинарството или обредната игра върху огън не излиза от полезрението на учените (етнолози, фолклористи, историци)¹, към него е насочен и трайният интерес на средствата за масова информация, а през последните години и на туристическата индустрия. Обичаят е интересен пример за консервативността на една обредна система. С изчезването на носителите на културата, отмира и обредът в неговия (сравнително) чист вид. Елементи на тази (някога единна) система, извадени от контекста им, получават самостоятелно съществуване. Те се превръщат и в част от търсените туристически атракции.

Подобна трансформация е възможна благодарение на постоянния стремеж на съвременния човек (макар и не категорично заявен) към сакралното. До голяма степен сакралното е обвеляно с мистика и търсене на пророчества. Промяната в религиозните нагласи е една от причините за това. От друга страна, развитието на съвременната туристическа индустрия предполага едно „заиграване“ с народната култура. Отделни компоненти, извадени от контекста, се изтласкват на преден план, като нарочно се акцентира върху „древност“, „уникалност“, мистицизъм. Често пъти съвсем се забравя, че в същината си българската народна култура е християнска и мотивировката на носителите на тази култура за правенето или не правенето на даден обичай или обред е служба на Бога или регионален култ към светец.

В тази категория попада и нестинарството. След включването му в представителния списък на световното нематериално културно

---

* Емпиричният материал е събиран по време на теренно-етнографски експедиции, финансирани от Фонд „Научни изследвания“ – МОН в изпълнение на проект „Комплексни и иновативни методи за диагностика и изследване на материалното и нематериалното културно наследство на Централна и Източна Странджа в условията на миграция и демографски отлив“ (дог. № ДН 10/ 16 от 21. 12. 2016 г.).

¹ Арнаудов 1969; Георгиева 1987; Георгиева 1999; Георгиева 2003; Danforth 1989; Danforth 1984.

наследство на ЮНЕСКО през 2009 г., нестинарството доби огромна популярност, дори се възприема като една от емблемите на България. Много събития от различни региони на страната и по различен повод включват нестинарството (в частта му с играта върху жарава) в основната или съпътстващата си програма, като изваждат обряда от естествената му (локална) среда. Така например туристическа седмица в Сливен през май 2019 е открита с игра върху огън, а по време на световното първенство по художествена гимнастика през 2018 г. в София нестинарски огън е запален и пред зала „Арена Армеец“.

Същността на обичайно-обредния комплекс обаче така и не се познава, а изследванията на поколения учени – фолклористи и етнологи, остават само в тесния кръг на „научното обращение“. Популяризирането на обряда, смее да твърдя, води до неговата профанизация. Появяват се дори опити обредът да бъде „патентован“. Поддържането на обичая в съвременната българска среда в сегашните му мащаби е резултат, до голяма степен, от приходите, които получава туризмът. Самото включване на нестинарството в списъка на ЮНЕСКО от гледна точка на автентичност е доста компромисно. Разбира се, обичаят е трансформиран и докато споменът за него е жив и отделни елементи се изпълняват или получават нова форма, значи все още в Странджа има нестинарство.

Научната достоверност изисква, обаче, да признаем, че след края на 60-те години на XX в. обредът значително се променя.² Промените засягат синтеза на знаковите системи, изграждащи ритуала, а също неразделността между символното и утилитарното начало. Променена е (донякъде) и психическата нагласа на участниците в обряда, а и поведението на наблюдаващите, преки свидетели на ритуалните действия. Намесва се дори политиката, а в последните години започва да доминира и разбирането на местната власт за развитието на изследваната ритуално-обредна система. Това е причината за написването на тази статия като в емпиричната си част тя стъпва върху изследванията на проф. Иваницка Георгиева и личните наблюдения на автора върху състоянието на обряда в България и Гърция, проведени в периода 2016–2019 г.

Нестинарството е цялостна обичайно-обредна система, в която играта върху огън е кулминацията, но единствено тя не е достатъчна³, за

² За последна нестинарка в с. Българи се смята „малката баба Злата“ – вж. Гребенарова 1996: 341.

³ Георгиева 1987.

да разкрие генезиса на явлениято и неговото развитие в контекста на локалната култура на региона на Странджа (Югоизточна България).

Спецификите в историческото развитие на Странджанския регион предпоставят неговата относителна затвореност и изолираност, а оттам и консервативност на местното население. Още Михаил Арнаудов набляга на тази изолираност, когато споменава т. нар. нестинарски села и провежда теренно изследване в с. Българи (познато като Ургари по онова време. Със същото име днес коренните жители на Странджа продължават да наричат селото – бел. моя).⁴ През последните десетилетия районът на Странджа се отличава със сериозна демографска криза и в резултат на отлива на население се стига до значителни промени в културната ниша. Някои автори, изследвайки региона, достигат до крайно категорични съждения: „в момента вътрешността на Странджа представлява изостанал и откъснат от останалата част на България регион. Голяма част от селата изглеждат обезлюдени, неподвижни, мъртви“.⁵

Изследователи на нестинарството извеждат неговото начало от Предна Азия. Преселници от тези територии, изповядващи култа към Митра, го пренасят в Европа вероятно през IV в.⁶ Върху древния слънчев култ се наслагват християнски вярвания и практики, като консервативното население на Странджа запазва обичая почти непроменен до 60-те години на XX в.

В гръцката историография дълго време корените на обичая се извеждат към античната древност и се свързват с Дионисовите мистерии. Тези твърдения обслужват преди всичко тези, целящи да открият в народната култура на съвременното гръцко население реликти от Античността, за да се докаже континуитета на гръцката народност. Нестинарството е един от посочваните примери. Сериозните етнографски изследвания на нестинарските общности в дн. Северна Гърция, проведени от редица етнологзи и антрополози, доказват връзката на обряда с локалната култура на Странджа.⁷ Димитрис Ксигалатас по време на своите теренни изследвания в Агия Елени фиксира два типа обяснение на корените на обичая. В първия случай, той цитира разказите на самите носители на културата, които твърдят: „Това е много древен обичай. Никой не може да ви каже откога е. Ние го правим така, както са го правили предците ни – ба-

⁴ Арнаудов 1969: 32.

⁵ Коцева 2017: 65–66.

⁶ Арнаудов 1969.

⁷ Xygalatas 2011; Haland 2013.

щите ни, дядовците ни, пращавците ни“.⁸ Това твърдение поддържат и нестинарските общности от селата Мавролефки и Керкини. В лични теренни записи на автора информатори акцентират именно на древността. Всяка от общностите иска да е най-древна и най-автентична, независимо от съвременната структура на обичая. В тези разкази обичаят се извежда от ранното християнство и се свързва с култа към св. Константин (наричан и сред гръцките нестинарски общности – Костадин, както в Странджа). В потвърждение се посочват редица етиологични митове. Пример е и нестинарската песен за малкия Костадин (Mikrokostandinos), заемаща централно място при музическото съпътстване на обреда.⁹ Друго обяснение Ксигалатас открива сред наблюдателите-интелектуалци или просто любители на народната култура, представители на градската културна матрица. Те единодушно отвеждат корените на обичая към култа на Дионис, разпространен в антична Тракия. Познават съчиненията на Г. Мегас и наблягат върху евентуален оргиастичен аспект на обичая.¹⁰

Каква е структурата на този обичай? Важно е да се подчертае, че независимо от факта, че традиционните му носители възприемат като свои небесни покровители св. Константин и св. Елена, висшето духовенство и в България, и в Гърция се обявява против обичая. В годините е имало преследвания и дори забрани. Причината се корени именно в кулминацията на обичая – играта върху огън, където „прихваната нестинарка“, от гледна точка на църковния догмат, е участник в т. нар. „бесовски игри“. Енорийските свещеници, за да останат сред общността, трябвало да се нагаждат към традицията, но директното им участие в обичая е избягвано. Ксигалатас посочва, че в Агия Елени свещеникът напуска селището по време на нестинарските игри, като официално си взема отпуск.¹¹ В нито един от вариантите на нестинарските панагири¹² няма присъствие на православен духовник. Тази роля и функция е поета от питропа. В последните години в селата Българи и Бродилово свещеник освещава курбана.

До края на XIX – началото на XX в. нестинарството е разпространено в Странджа и Източна Тракия в много села с българско или гръцко население¹³. След периода 1912–1927 г., когато настъпват корен-

⁸ Хыгалатас 2011: 67.

⁹ Haland 2013: 12.

¹⁰ Хыгалатас 2011: 67.

¹¹ Хыгалатас 2011: 67.

¹² Панагир е синоним на общоселски празник в Странджа.

¹³ Арнаудов посещава за пръв път нестинарските селища през 1914 г. Той посочва Василико, Ахтопол, Кости, Бродилово, Българи (Ургари) и Мързево.

ни демографски и политически промени в тази част на Балканите, нестинарството като цялостен обичайно-обреден комплекс на територията на България остава да съществува единствено в с. Българи. Преселници-гърци поддържат традицията в дн. Северна Гърция, като най-консервативен и затворен обичаят остава в с. Керкини. Там е забранено фотографирането. Има стриктна организация на обряда, въведена от питропа, като последният следи и за поведението на външните лица. По негова преценка те могат да бъдат изведени от конака – мястото на всички обредни действия преди влизането в жаравата. Обичаят се практикува още в селата Мавролефки, Мелики, Агиа Елени, Лангада, където все повече добива някои характеристики на „туристически продукт“. Най-малко, в тази посока е разширяването на кръга на външните участници – туристи, странници или просто любопитни. Като календарно време днес обредът там се прави на 21 май, което е съществена промяна от старата практика в Странджа. Все пак поддържането на обичая единствено сред потомци на гърци-преселници от Странджа говори, че нестинарството е характерен елемент от локалната култура на Странджа. Етническата обосновка на обредността е всъщност вторично привнесена.

Основните обредни лица са нестинарите – мъже и жени, но по-често жени за българските селища. От 90-те години на XX век и в Българи нестинар е всеки, който е „прихванат и посветен в обряда“. В периода на традиционното съществуване на обряда сред нестинарите се избира главната нестинарка, най-възрастната (преминала фертилна възраст), която най-дълго играе в огъня и обикновено има пророчески видения¹⁴. Тази жена се ползва с огромен авторитет и е един от неформалните лидери на общността. Михаил Арnaudов също акцентира върху този авторитет като посочва, че „нестинарите не само черят, но им искат съвет и при ежедневни неслоди“.¹⁵ Пример в тази посока е неговият разговор с баба Нуна, най-възрастната нестинарка по негово време, която пророкува, лекува, гадае на боб, намира изгубени хора и животни. Общността се страхува от клетвата на главната нестинарка. В посочените селища от дн. Северна Гърция нерядко питропът е и главен нестинар. Такава е практиката в Керкини и Мавролефки, например. В селата в дн. Северна Гърция не се наблюдава полово и възрастово разделение при нестинарите. В огъня влиза онзи, „който е прихванат“, но питропът осъществява контрол. При необходимост (прекомерно изпадане в транс, последвано от силен плач или свето-

¹⁴ Георгиева 1987: 38.

¹⁵ Арnaudов 1969: 27.

въртеж), той може да извади човека от игра или да му даде достъп до икона или мандиля с вотиви.

Друго обредно лице е *векилинът*, наричан още *питроп* – възрастен мъж, който се определя след утвърждаване от главната нестинарка. Тази практика е характерна за нестинарството в България, защото, както бе посочено, в Гърция питропът и главния нестинар, не рядко, са едно и също лице. Питропът в с. Българи се грижи за свещените извори, ръководи обреда и поддържа конаците („параκлисите“) на св. Константин и на св. Илия в с. Българи.¹⁶ Неговият авторитет сред всички нестинарски общности е огромен. И днес старият питроп на с. Българи, бай Динко, всява уважение в целия регион на източна Странда, независимо, че от девет години не изпълнява тези задължения.

Към обредните лица се числят и три момчета, неженени, наричани *лефтери*. Те носят иконите на празника. За тези момчета участието в обреда маркира социален преход. Носенето на иконите може да се възприеме и като преминаване през изпитание, необходимо за този социален преход. При съвременното състояние на обреда в Гърция лефтерите при „откриването“ на празника на 20 май, получават от питропа три мандили (кърпи) и с тях обикалят пространството на селището.

Обредните места в сакралната територия на с. Българи и посочените гръцки села са няколко:

Централно място заема параκлисът на нестинарите, наричан конак. В с. Българи той представлява едноделна сграда с огнище. Числи се към най-примитивния вид българско традиционно жилище. Конаците в с. Българи са два: един, посветен на св. Константин и един – на св. Илия. На южната стена на конака на св. Константин има столнина (ниша), където се поставят иконите на св. Константин и св. Елена, а на северната стена стои свещения тъпан, който задава ритъм на тържествената процесия. В този конак се съхраняват и празничните премени на иконите, наричани от населението още *ризи*.¹⁷ Конакът на св. Илия може да се разглежда като обърната планова композиция на конака на св. Константин. Там иконата на св. Илия е на западната стена, а свещеният тъпан на източната стена. Конаците в гръцките села представляват едноделни постройки с обособено пространство за поставяне на иконите и мандилите. Гръцките конаци не носят излъчването на мистика, защото са модерни постройки. Помещенията са ярко осветени, има специална санитарна част, където се приготвя

¹⁶ Георгиева 1987: 39.

¹⁷ Георгиева 1987: 39.

курбанът. Има пейки, а между двете помещения има преходно помещение със закачалки, за поставяне на дрехи и други принадлежности.

В сакралната територия на Странджа особено място заемат лечебните извори (аязма).¹⁸ Те са изградени като постройки, наричани *манастирчета*, където има дървени площадки с ограда- *одърчета*, на които се поставят иконите по време на обредното шествие, „за да си починат“. Там се поставят и донесените обредни хлябове като дар. Като свещени се почитат и вековни дървета (бук, дъб), върху които лежи забрана да се секат. Когато аязмото се посещава с цел изцеление задължително се оставя конец, парче от дреха или цяла дреха, което, според Иваничка Георгиева и Красимир Стоилов се осмисля като оставяне на болестта¹⁹. Изследвайки обредната практика, споменатите автори достигат до извода, че практиката е жертва – заместител на човека, „мислена в рамките на самия оздравителен процес“²⁰.

Произходът на свещените извори се свързва със самите светци-покровители. За Голямата аязма в местността Влахово и за аязмото на св. Костадин в с. Българи се разказва, че са намерени от светеца²¹, докато се лутал из Странджа. Етнографските материали показват, че най- често свещените извори се откриват след съновидения. Подобен разказ бе потвърден за възобновените аязма на св. Елена в Кости и на св. Марина в землището на с. Бродилово.

Сакралността на аязмата присъства и сред нестинарските общности в Гърция. В селищата, където липсва свещен извор, той е „изнамерен“ като е нарочно построен. Сакрализацията на такъв извор става чрез изливането на „вода от Странджа“. Гръцките нестинари свързват безпрекословно традицията на свещените извори именно със Странджа. При миграцията на гърците от Странджа, те пренасят вярата в свещените извори и я доразвиват на нова почва. Тези нови аязма са до конака и заобикалящото го пространство. В тях, при развитието на нестинарския обред, участниците топят мандилите си, какъвто е случаят от с. Мавролефки. Когато няма извор, край конака се строи чешма, както е в с. Керкини. Информатори от последното село искрено съжаляват, че не разполага с аязмо.

Сакрални са и местата, където се коли жертвеното животно и се оформя жаравата за обредната игра върху нея. Сред гръцките нестинарски общности всички сакрални места са локализирани около

¹⁸ Георгиева, Стоилов 2013.

¹⁹ Георгиева, Стоилов 2013: 476.

²⁰ Пак там.

²¹ Георгиева, Стоилов 2013: 468.

конака. Късното обособяване на сакралната територия след преселението, прави възможно нейното компактно организиране около най-важният сакрален топос, а именно конака. Територията е маркирана и обозначена, има дори надпис. Тази територия остава чужда за останалите членове на селските общности в Гърция. Нестинарите са микрообщност, чийто живот за другата част на колектива е табуизирана. Това табуизиране е прикрито зад negliжиране, до голяма степен и поради негативното отношение на православно духовенството, както бе посочено. В потвърждение могат да бъдат използвани думите на жител на с. Керкини: „те анестенарите си правят нещо там, това си е тяхна територия“. „Всяка година си правят едно и също, затова не отидох да ги гледам“.

Същината на обреда се разкрива чрез ритуалните действия. Те са и инструмент за културно предаване на знания.²² Те са начин на общуване, така както езикът например. Обредът, според Тодор Ив. Живков, поддържа колективната памет и усета за миналото.²³ Затова в обреда има заложени общоутвърдени ценности. Обредът е консервативен и повтаряем. Нестинарският обред в България се извършва на датата 3 юни. Това е денят на св. Константин и св. Елена според Юлианския календар. Обяснението е, че такава е била заръката на първата митична нестинарка Макру Марула – „датата да не се мени“.²⁴ След преселването на гръцките нестинари в дн. Северна Гърция, те възприемат датата 21 май според Григорианския календар. Това е кулминацията на нестинарската обредност, като тържествата започват още на 19 май с подготвителна обредност и продължават до 23 май. Консервативността на обреда в с. Керкини, например, се поддържа от участието само на определени „нестинарски“ фамилии. Те са истинските активни носители обредността. Събират се от различни краища на Гърция и Германия, където живеят, но не пропускат изпълнението на обреда през май. Възрастови и полови ограничения за участниците няма. Не се допускат да играят в огъня единствено деца. Те обаче присъстват като наблюдатели и се хващат на финалното хоро, след загасването на огъня на 21 май. Има гости като публика, но питропът не разрешава на тези гости да играят в огъня и да бъдат прихванати. Отдава се обаче почит на гостите, като при начеването на обреда на 19 май, те се упоменават от питропа. Това е взаимно засвидетелстване на почит и уважение.

²² Папучиев 2016: 432.

²³ Живков 1987: 183.

²⁴ Георгиева 2003: 9.

Едно от основните действия в Странджа е ритуално обхождане на селищната територия. Обредният комплекс включва: изнасяне на иконите, обхождане на землището, отдаване на почит на сакралните обекти. Това е един вид преподновяване на сакралната територия. Осъществява се идеята за обхождане в кръг.²⁵ Тази ритуалност се извършва не само в деня на св. Константин и св. Елена, но още на св. Илия, св. Ефтим (20. I.), Атанасовден (18. I.). В Северна Гърция при откриването на обредността на 19 май, питропът избира трима лефтери, които с мандили в ръце трябва да обходят територията на землището. Това отново е преподновяване на сакралната територия, но без участието на процесия. Тези обредни действия се повтарят на св. Пантелеймон, на Атанасовден и на Димитровден.

Друг съществен момент е обредното отваряне на аязмата. Това става или в четвъртък преди Великден, или на 1 май (св. Йеремия). Според Славка Гребенарова това е един от *Божеимските четвъртъци*, който в с. Българи се нарича Малък св. Костадин. Отварянето означава почитване и приготвяне на изворите за празника. От този момент нататък от изворите може да се взима вода. Разпространено е вярването, че водата е особено лековита в деня на патрона на аязмото.²⁶ Аязмата са знакови за цялостния обичайно-обреден комплекс. В тях, например, се измиват дръжките на иконите по време на шествието. Когато човек пие вода от аязмото, той остава парче от дрехата си. Тази архаична практика отразява ритуализираното общуване на съвременния човек със сакралното. Когато е извън църквата, човекът интерпретира общуването със свръхестественото чисто стереотипно. Обяснението е просто „така се прави“, без да се търси логична обосновка на действието.

Действие с обреден характер е и т. нар. обличане на иконите. Иконите, участващи в нестинарския обред са от типа икони с дръжка. В Странджа ги наричат *кунизми*. Може да се направи асоциация на тези „опашати икони“ с хоругвите във Византия, носени по време на победоносните процесии като почит, отдавана на императора – Божия наместник на земята.

Обличането на иконите става в конака, където питропът поставя върху иконите специални калъфи, осмисляни като дрехи. Според народната вяра св. Константин се явявал на своята сестра – нестинарката, облечен в бяла риза, с три наниза жълтици. Затова и иконите на светеца трябвало да бъдат пременени (облечени) за празника. Сред

²⁵ Георгиева 1987: 42.

²⁶ Гребенарова 1996: 341

нестинарските общности в Гърция иконите се променят на 19 май. По време на играта в конака и в жаравата на 21 май, иконите са без калъфи. Питропът тържествено ги е „съблякъл“. Оставени са обаче вотивните нанизки от различни вотиви – монети, вотиви с форма на слънце, луна, антропоморфни символи.

Жертвоприношението – курбанът е неразделна част от обредната система. С термина „курбан“ се означава жертвеното животно, акта на жертвоприношението и самата храна. Общоселският курбан (бик или овен) се коли на специално място до църквата или в двора на конака. За здраве и благоденствие се коли животно в светъл цвят, а при страх от болест, градушка или друго бедствие – животно с черен цвят. Позната е и друга ритуална практика курбанът да се коли и раздаде под дърво. Освен животно се поднасят и обредни хлябове, чиято украса се състои от соларни символи.²⁷ Общоселският курбан трябва да бъде в цялостност раздаден и изяден. Обикновено курбанът в Странджа е суров. Човек може да обрече и личен курбан на светеца. Този, който обрича курбана, не бива да яде от месото. В този случай обредът има за цел да преодолее определена заплаха чрез подмяна, измама, имитация.²⁸ Животното е заместител на човека. В Северна Гърция курбанът се коли в двора на конака. Месото се сварява и се раздава на късове, като е овкусено единствено със сол. Придружено е от нахут, стафиди и дребни бонбони, раздавани отделно в малки пликчета. Продължение на курбана се практикува на 22 май на обяд, когато в конака се готви част от месото на супа. Присъстват основно нестинарите и поканени от тях гости. Супата е без подправки. Не се приготвят нарочно обредни хлябове. Закупени от магазина хлябове се освещават от питропа чрез изписване на кръстен знак върху тях.

Музиката е неделим елемент от същността на обреда. Според Ивничка Георгиева музиката съдържа неговата първична символика. Музикалните инструменти, които се използват в нестинарския обред, са гайда и тъпан. Тъпанът се осмисля като неразривно свързан със св. Константин и на него се отдава специално значение. Този тъпан се използва само и единствено при обредите в чест на светеца. Съществува практиката този, който е обрекъл курбана да удря тъпана. Именно под съпровода на тъпана нестинарката изпада в транс. В този случай е налице елемент от оргиастичен характер. Сред нестинарските общности в Гърция като музикални инструменти присъстват гъдулка, тъпан и гайда, използвана единствено при влизането в

²⁷ Георгиева 1987: 41.

²⁸ Георгиева 1987: 41.

огъня. „В огън се влиза единствено, когато свири гайда“ – посочва музикант от с. Керкини. Гайдата неизменно се свързва с традицията, пренесена от Странджа. Музикантите не са професионалисти, а любители. Авторитетът им в общността е висок. Те притежават знание, което не е достъпно за всеки. От гледна точка на традиционния колектив, те са „лица с особен статус“. Тази различност е валидна и за съвременността, където човекът в ежедневието си преминава през различни роли. Попадайки в една обредна ситуация, каквото е съвременното участие в нестинарския обред, той приема определена роля. Извършва се трансформация на личността, която приема обредна роля. Музицирането е вид консервативно обредно действие. По време на нестинарския обред в Северна Гърция многократно се изпълнява песента за малкия Константин. Музикантите са възприемани като особени знакови фигури, които запазват традицията и знанието за нея. Тяхната саморефлексия също е ангажирана с престиж, особени знания, умения и чест.

Обредното хоро е друг елемент на обреда, който се изпълнява в ключови моменти. Обредно хоро се играе в конака, около огнището, на аязмото, около свещени дървета. Нестинарката играе обредно хоро в жаравата, с вдигнати и протегнати встрани и нагоре ръце. Върховен момент в нейната игра е танц с иконата на св. Константин. Това е кулминацията на празника. Нестинарката се определя като *прихваната*, т. е. влезнала е във връзка със светеца. Тогава нестинарката може да има видения и да пророкува. Селската общност играе хоро около огъня след танца на нестинарката. Такова хоро се играе в Странджа не само в деня на св. Константин. Но още на Еньовден и на св. Илия. Като и двата посочени празника преповтарят соларната символика. Обредното хоро е запазено и в Северна Гърция. С него завършва кулминационния момент на обреда, а именно играта в жаравата. На хорото се хващат всички членове на т. нар. „нестинарски“ фамилии, а не само нестинарите. Има възрастни хора, деца, хората, които наклаждат огъня и поддържат жаравата, онези, които приготвят храната от курбана, понякога и избрани гости.

Последният значим обреден момент е обредната трапеза в конака на св. Константин. На нея присъстват ограничен кръг посветени – нестинарката, векилинът, хората, обрекли курбан. На тази трапеза се преподновява паметта за обреда. Разказват се легенди за произхода на празника. Споменават се известни нестинарки, с техните пророчества. Един вид, държи се живо познанието за обичая. Това е преповтаряне и доразвиване на колективната памет, аранжирана от неформалните авторитети в една селска общност. Дава се информа-

ция за начина, по който културата в нейните символни измерения легитимира и поддържа социалния ред.²⁹ Подобна финална трапеза се прави и в конака на св. Костадин сред гръцките нестинари. На земята се постила бяло платно. Нестинарите сядат в средата, начело с питропа. Малка част гости, нарочно поканени от питропа, сядат на пейки около нестинарите. По време на тази гощавка на мъжете и на възрастните жени се дава и по малко узо. Тук могат да предоставят почерпка и именници, които раздават на всички присъстващи обикновено локум или други сладости.

При разглеждането същността на обредния комплекс заслужава да се обърне внимание на няколко елемента, които формират най-архаичния пласт на изследвания обичай. На първо място това е обредното обхождане на землището. В българската обичайно-обредна система тези обхождания се извършват в критични моменти – смяна на календарното време, смяна на слънчевия ход, заплаха за общността, предизвикана от бедствие. Обредното обхождане с иконите цели създаването на магическа защита. Други подобни магически действия са отварянето на аязмата и изнасянето на иконите. Като подобна магическа практика може да се възприеме и изнасянето на иконите при гръцкия вариант на обреда. Това става на 19 май, когато под звуците на гъдулка и тъпан иконите на св. Костадин и св. Пантелеймон се изнасят от дома, в който се съхраняват и се съпровождат до конака, където остават по време на обреда.

Особено място заема и огънят. Почти до средата на ХХ в. в Странджа е разпространена обредната практика да се пали жив огън, получаван чрез триене на две дървета. Земният огън е еквивалент на небесния огън – слънцето. Неслучайно огнени знаци – „змейки“ присъстват и върху традиционната женска носия от Странджа. Главно средище на орнаментиката са полите на дрехата. Според Марина Черкезова орнаментиката е представена от огненочервен фриз от еднообразни плътни мотиви с овална форма – „огнени колелца, символични слънчеви знаци с определена магическа функция“.³⁰

Съществено място в интерпретирането на всеки един обред заема обредното облекло. И днес при включването си в обреда в с. Българи, участниците са облечени в българска народна носия. Ако не в пълен вариант, то поне с отделни елементи.

При нестинарите в Северна Гърция няма специално изискване за облеклото. Всеки играе с каквото му е удобно, но това облекло ав-

²⁹ Папучиев 2016: 432.

³⁰ Черкезова 1996: 174.

томатично става обредно – част от цялостното внушение на обичайно-обредния комплекс. Единствените елементи от облеклото, свързани с традиционния период от съществуването на народната култура са мандилите (кърпите).

Смисловата натовареност на обредността се допълва и от цветовата символика на обредните предмети. Преобладаващ е червеният цвят. Наред с него е белият, който в региона на Странджа до началото на XX век е траурен. Известна е апотропейно- продуциращата функция на усукания червен и бял конец (марта). Мартеницата в с. Българи е от усукан бял, червен и син конец. Тук могат да се потърсят реминисценции към древната анатолийска традиция, където такъв конец символизира трите сфери на вселената.³¹

Култът към св. Константин и св. Елена е познат в цяла България, но е без специални обреди. Върху иконите светците се изобразяват от двете страни на кръст. В Странджа и Източна Тракия този култ е един от централните. В народното съзнание не рядко св. Константин и св. Елена са брат и сестра, или съпружеска двойка. Според разпространена легенда Господ си търсел помощник. За целта наклаал огън до небето и повикал всички момци, а който успеел да надиграе огъня, той щял да стане помощник на Господа. Успял само един – Константин.³² Светците се осмислят като Божи застъпници на земята, избрани чрез огнено изпитание. От народните поверия и обреди личи стъпване на култа към св. Константин върху древни соларни практики. Индиректно връзката на св. Константин със слънчевия култ може да се потърси и в ранните езически години на императора, когато той приема Аполон, бога на слънцето, за свое божество-покровител.³³

Познато е и отделното осмисляне на светците, като св. Елена в християнската история се възприема като основоположник на поклонническите пътувания до Светите земи.³⁴ Според народната вяра в Странджа св. Елена носи в ръкава си градушката.³⁵ В Сакар се почитат св. Костадинка и св. Еленка, т.е. налице е феминизиране на култа. В този случай не е позната практиката да се играе върху жарава.

Анализирайки обреда е важно да се подчертае, че преходът от традиционното към модерното общество изисква и смяна на ценностните кодове. Осъзнаването на обществото от модерен тип формира различно отношение към народната култура. Елементите на културната

³¹ Георгиева 1987: 45.

³² Георгиева 1999.

³³ Омарчевски 2016: 213.

³⁴ Омарчевски 2016: 186.

³⁵ Георгиева 1987: 47.

идентичност в модерното общество, разбира се включват народната култура, но предпоставят различно нейно разбиране. Строгата вътрешна диференцираност и регламентираност на народната култура не е задължителна за съвременния човек. Затова например, в представяните нестинарски възстановки масово участват млади жени и мъже, което е категорично недопустимо в народната култура. Налага се представата за изкупление и очистване на играещия в огъня, което също е далеч от достоверността на това обредно действие, реализирано в неговия чист вид. Разбира се, не искам да налагам тезата за „замърсяването“ на народната култура. Налице е цялостна промяна в разгледания обичайно- обреден комплекс. Културната идентичност на съвременния българин отново е поставена на изпитание. Тя се конструира рефлексивно чрез противоположни културни стратегии, където един от елементите е присъствието на народната култура като задължителен ракурс в акта на себепознаването.

Вървенето или танцуването върху жарава е познато в различни култури. Като обреден комплекс обаче, в който играта в огъня е кулминационен момент, свързва се с култа към св. Константин и до голяма степен централизира култа, обредът е характерен само за българското (а до 1927 г. и за гръцкото) население в Странджа и Източна Тракия. Единствено това население е носител на нестинарството. Демографският срив, който наблюдаваме във Странджа налага трансформация на обряда. Все пак поддържането на обичая в дн. Северна Гърция единствено сред потомци на гърци-преселници от Странджа, говори че нестинарството е характерен елемент от локалната култура на Странджа. При практикуването на обряда гърците акцентират върху поддържането на връзка с местата в Странджа, от които са изселниците. Емблематични остават селата Бродилово и Кости. Една от водещите икони в обряда в споменатите гръцки села, е тази на св. Пантелеймон. Чрез нея именно се поддържа връзката с Бродилово, защото основният храм там е „Св. Пантелеймон“. Изграден през 1911 г., този храм се отличава със своята монументалност и вкус към неокласика.³⁶ Определено се откроява сред (като цяло) скромните странджански църкви. Внимание заслужава и църквата „Св св. Кирил и Методий“ в с. Кости, която е единствената църква с тройна апсида в Странджа.³⁷ В този контекст всяка една от общностите на нестинарите в дн. Северна Гърция претендира, че нейните икони са най-стари и най-автентични, наричани „икони от Странджа“.

³⁶ Миланова 2017: 111, 123.

³⁷ Миланова 2017: 110, 122, 123.

Промяната на битието, трудовата заетост, степента на образование, демографската ситуация имат своя принос за фрагментирането на народната култура. Необходимостта от поддържане на тази обредност е мотивирана от търсенето на измеренията на идентичността, в повечето случаи локална, но и национална, какъвто елемент е за съвременните българи нестинарството. И в двата случая обаче идентичността задължително е представена като „уникална“.

ЛИТЕРАТУРА

- Арnaudов 1969:** М. Арnaudов. При нестинарството в Странджа. – В: М. Арnaudов. Очерци по български фолклор. Т. 2. София, 1969.
- Георгиева 1987:** Ив. Георгиева. Нестинарството в България. – В: *Втори международен конгрес по българистика*. Т. 10. *Етнография*. София, 1987, 37–51.
- Георгиева 1999:** Ив. Георгиева. Константин Великий – император и святой. – В: *Славянские этюды. Сборник к юбилею С. М. Толстой*. Москва, 161–170.
- Георгиева 2003:** Ив. Георгиева. Нестинарството в Крим. – *Българска етнология*, 2003, № 2–3, 9–29.
- Георгиева, Стоилов 2013:** Ив. Георгиева, Кр. Стоилов. Свещените извори в Странджа. – В: *Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова*. Съст. Г. Николов, Ан. Николов. София, 2013, 466–485.
- Гребенарова 1996:** Сл. Гребенарова. Календарни обичаи и обреди. – В: *Странджа. Материална и духовна култура*. София, 1996, 305–351.
- Живков 1987:** Т. Ив. Живков. Етнокултурно единство и фолклор. София, 1987.
- Коцева 2017:** В. Коцева. „Да се лекуваш по бабешки“ (Аспекти на народната медицина по южната българска граница в началото на XXI век). – В: *Екосреда и жизнени традиции*. София, 2017, 61–92.
- Миладнова 2017:** А. Миладнова. Църковна архитектура и каменна пластика в Странджа (по следите на Странджанската научна експедиция от 1955 г.). – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. Т. 99 (18). София, 2017, 583–608.
- Омарчевски 2016:** А. Омарчевски. Свети Император Константин I Велики. София, 2016.
- Папучиев 2016:** Н. Папучиев. Културна антропология: слово, обред, обичай. Т. 2. София, 2016.
- Черкезова 1996:** М. Черкезова. Облекло. – В: *Странджа. Материална и духовна култура*. София, 1996, 159–196.
- Danforth 1984:** L. M. Danforth. The ideological context of the search of continuities in Greek culture. – *Journal of Modern Greek studies*, 2, 1984, № 1 (May), 53–85.
- Danforth 1989:** L. M. Danforth. Fire-walking and Religious Healing. The Anesthenaria of Greece and the American Fire-walking Movement. Princeton, NJ, 1989.
- Haland 2013:** E. J. Haland. Cultural diversity in Greek religion: From the Modern Anesthenaria Festival to the Ancient World. – *Mediterranean Review*, 6, 2013, № 1 (June), 1–41.
- Xygalatas 2011:** D. Xygalatas. Ethnography, Historiography, and the Making of History in the Tradition of the Anesthenaria. – *History and Anthropology*, 22, 2012, № 1, 57–74.

Църквата „Св. св. Константин и Елена“ в с. Българи. Сградата е построена през 1911 г. на мястото на стара постройка от ср. на XIX в., която е опожарена по време на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г.

Старият питроп на с. Българи бай Динко (Костадин) в разговор с екип учени от СУ „Св. Климент Охридски“, м. май 2019 г.

Нестинарски конак- столнина, посветен на св. Илия в с. Българи

Нестинарски конак- столнина на св. Илия, поглед отвътре

Икона на св. св. Константин и Елена от 1889 г.
от с. Кости

Нестинарска икона с дръжка и
„мандиля“ (кърпа) на
св. Панталеймон,
виждат се и вотиви

Въстановеното аязмо (свещен извор) на св. Елена в с. Кости

NESTINARSTVO (ANESTENARIA) AT THE BEGINNING OF 21ST CENTURY: SOME ETHNOLOGICAL PARALLELS BETWEEN BULGARIA AND GREECE IN THE RITUAL PROGRESS

Mira Markova

Sofia University "St. Kliment Ohridski"

The Nestinarstvo (Anestenaria) is a vivid example of the dependence of rituals on their bearers: the extinction of the community spells the death of the ritual in its pure traditional form. It has to be acknowledged, though, that elements of the ritual's DNA are very often taken out of context and prove to be remarkably capable of independent existence as a major tourist attraction. It is the contemporary world's aspirations - though not made explicit - to the sacred that make such transformations possible.

The Nestinarstvo (Anestenaria) fire-dancing rite is a system of customs and rituals in which fire-dancing is the climactic point. However, to study the genesis of the phenomenon and its development in the context of the local culture of the Strandzha region in south-east Bulgaria and Northern Greece one needs to go beyond this climactic point.

What are the characteristic features of the custom? It must be stressed that despite the fact that the traditional bearers of the custom believe St Constantine and St Elena to be their patron saints, senior clergy are against it. To remain part of the community parish priests had to adapt to existing traditions but avoided direct participation in them.

By the end of 19th c and the beginning of 20th c the nestinarstvo fire-dancing rite was popular with many Eastern Thrace villages whose population was either Bulgarian or Greek. In the aftermath of the dramatic demographic and political changes that mark the history of the Balkans in the period between 1912 and 1927, the nestinarstvo rite in Bulgaria was preserved only in the village of Bulgari and in many villages in Northern Greece. The research focus on the parallels and structure of this migrant rite- an example of conservatism of one local culture.

Key words: Nestinarstvo (Anestenaria), ritual, region of the Strandza Mountains, traditional culture, transformations

ПРОБЛЕМИ НА ОПАЗВАНЕТО НА МАТЕРИАЛНОТО КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО В ЦЕНТРАЛНА И ИЗТОЧНА СТРАНДЖА

д-р Румяна Дечева, реставратор

Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
roumi_decheva@yahoo.com

Текстът бе представен на кръглата маса „Културното наследство на Странджа – диагностика, проблеми, политики“, проведена на 29. 09. 2019 г. в гр. Бургас в рамките на Международната научна конференция „Културното наследство на Странджа – богатство, рискове, предизвикателства“ с цел инициране на дискусия по темата. Той включва много критични забележки и поставя неудобни въпроси към местната власт, музейните администрации, Българската православна църква и отговорните за културно-историческото ни наследство национални институции.

В рамките на проекта „Комплексни и иновативни методи за диагностика и изследване на материалното и нематериално културно наследство на Централна и Източна Странджа в условията на миграции и демографски отлив“ (финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Министерството на образованието и науката на Република България, ДН № 10/16 от 21. 12. 2016 г.) през 2017 и 2019 г. бяха проведени пет експедиции в региона. Вниманието на част от екипа бе насочено към места, свързани с материалното културно-историческо наследство на Странджа. Това са храмовете с принадлежащите им иконостаси, икони, църковна утвар, църковна мебел; археологическите обекти, долмените, светилищата; къщите и архитектурните ансамбли, войнишките и други паметници. Целта бе да се направи заснемане на обектите, да се регистрира актуалното им състояние и да се съберат данни за една бъдеща паспортизация. След съгласуване с ФНИ се планира събраният в хода на теренните проучвания материал да бъде депозиран в Бургаския държавен архив с определени изисквания за ползване за различни научни изследвания, в помощ на инвентаризациите от местните институции – представители на държавата и на църквата, а и за подпомагане работата на полицията при нужда.

Ползата от документирането на обектите е несъмнена. От една страна, изображенията и описанията на движимите културни ценности – основно икони, биха били необходими при евентуални кражби или повреди при бедствия. Основното им значение обаче е да допринесат за изследването на църковните изкуства и обектите на културно-историческото наследство в региона, както и за проследяване на състоянието на паметниците. Заснемането на ктиторските надписи, което беше направено от нашия екип, може да подпомогне различни краеведски проучвания. Може да се заключи, че подобна база данни, съхранена при подходящи условия и със строго регламентиран достъп за ползване е необходима, полезна и трябва да бъде допълвана и обогатявана. С радост научихме, че в Сливенска митрополия също се работи по документиране на храмовете и техния инвентар. Отново ще подчертаем смисъла от документиране на културните паметници, за съжаление с негативна констатация. Касае се за иконата на св. св. Кирил и Методий, нарисувана от Сократ Георгиев през 1872 г., която се намира в Малко Търново, в храм „Св. Успение Богородично“. При сравнение на фотография на иконата, публикувана през 2008 г., и направената от нашия екип 2017 г. снимка ясно се виждат разрушенията, настъпили само за десетина години.¹

При посещението на обектите на културно-историческото наследство в Странджанския регион бяха регистрирани добри и лоши практики на опазване и стопанисване. Излагаме своите наблюдения с надеждата, че усилията, които се полагат за съхранението на паметниците на културата, могат да имат по-добри резултати.

Храмове

В рамките на петте експедиции в Странджа бяха посетени 52 църкви, пет параклиса и три нестинарски конака. Повечето храмове са изградени главно около средата и в края на XIX в. Храмовата архитектура е изключително разнообразна – от вкопани църквици, някои изключително интересни, като т.нар. „ушата църква“ в с. Бяла вода, до високи, просторни храмове в процъфтяващите в миналото села. В стилowo отношение се отличават изградените от габровско-тревненските строители и дялгери големи, представителни храмове. За съжаление покривите на много от църквите не са в добро състояние. Това води до подкожушване на вътрешните и външните мазилки и до загниване на дървената покривна конструкция и на дървената обшивка под нея, където я има. В плачевно състояние е покривът на

¹ Николов 2019: 75.

храм „Св. Петка“ от 1892 г. в Момина църква, построен от майстор Цаню Ганчев. Покривът на църквата „Св. Димитър“ в с. Светлина, изградена през 1869 г. от Уста Петър от Габровско, също тече, дървената обшивка е повредена. В с. Бистрец храмът „Св. Успение Богородично“ е построен от Цаню Тодоров, строител от Средна Стара планина. Покривът е в лошо състояние и тече, въпреки че е ремонтиран през 2012 г., мазилката на тавана е опаднала и върху летвите са наковани талашитени OSB плоскости. От течовете са повредени иконостасът и повечето икони.

Във Факия покривът на храма „Св. Димитър“ е ремонтиран, но не е възстановена мазилката на тавана. Във Варовник са подходили неподходящо с употреба на гипсокартон. В окаяно състояние е покривът на храма в Габър – „Св. Троица“.

Някои църкви са ремонтирани скоро, други преди десетина години и повече. Средства за ремонт се осигуряват по няколко направления. Така например по Програмата за финансиране на селските райони 2007–2013 г. е ремонтиран покривът на храм „Св. Успение Богородично“ в Драчево, построен от Цаню Ганчев. Други храмове се поддържат с дарения от местните жители – например църквата „Св. Георги“ в Зидарово, която обаче отново се нуждае от ремонт на покрива и дренаж. В момента се ремонтира църквата „Св. Атанасий“ в Звездец, очаква се ремонт в храма „Св. Троица“ в Извор. В Голямо Буково тази година започна ремонт на покрива на църквата „Св. Успение Богородично“.

При ремонта на храма „Св. Троица“ в Ново Паничарево през 2012 г. под стария покрив се откриват ценни женски накити и обков от икони, които скоро ще бъдат изложени в специална експозиция.² В Ахтопол в храм „Св. Възнесение Господне“ известният стенопис от апсидата от 1796 г., реставриран веднъж в миналото, отново е подкожушен и в критично състояние.

Въпреки действащите програми за финансиране, не всички църкви успяват да се сдобият със средства за ремонт. Често липсва взаимодействие на общините и митрополията. Но основният проблем се състои в липсата на достатъчно специалисти, които са в състояние да осигурят наблюдение, правилна поддръжка и съхранение на паметниците. Мониторинг от страна на НИНКН не се осъществява системно в тези места от много години поради липса на достатъчно специалисти и средства, а местните музейни специалисти също изпитват

² Алагенска 2015: 174.

финансови затруднения за извършване на обходи. Достъпът до паметниците допълнително се затруднява от липсата на добри пътища.

Както е известно, разрухата в много храмове е започнала от близкото минало в резултат на негативното отношение към религията. Такива са случаите с църквата в Драка, поругана и обрана, почистена едва през 1997 г. и в Сливово, където от построената през 1881 г. църква са останали само руини и сградата на камбанарията. Като контрапункт бихме посочили храма на униатите-възнесенци в Малко Търново, които с дейността си вече близо 160 г. са част от културната традиция на Странджа. Забелязва се и една положителна тенденция – върху старите, рухнали храмове на места се изграждат нови, както в селата Евренозово и Близнак.

От по-различен характер са проблемите при сградите на параклисите и нестинарските конаци. Тези места са почитани и обгрижвани от местното население, като длъжността се изпълнява от т.нар. „вися“, но поради отдалечеността си от населените места понякога биват засегнати от вандализъм. Друг сериозен проблем за съхранението на сградите е влагата, тъй като в повечето случаи към тях съществува аязмо. През тази година благодарение на усилията на административната власт в Малко Търново бе осигурен достъп до параклиса „Св. Богородица“ в местността Църногурово, откъдето две икони бяха пренесени в Историческия музей и им бе направена аварийна консервация и реставрация.

Като единствен паметник, представител на старинните мюсюлмански храмове, може да се посочи джамията в Малко Търново, която е съхранена и служи за спортна зала. Минаретото ѝ е съборено в средата на миналия век. Другата джамия е действаща – нова постройка в с. Крушевец.

Иконостаси, икони и други художествени паметници в храмовете

Иконостасите в Странджа обикновено са таблени, полихромирани, с живописна украса и профилирани рамки. Резба се открива само на царските двери и венчилката. Друг вид иконостаси, срещани се в региона, са дървени, с пластична украса от дървени профили. Такива са иконостасите на храмовете в Дебелт, Бръщлян. Проблемите им са многобройни – естествено стареене, присъствие на дървояди, излющване на живописния слой в резултат от течове от покрива и влага в подовата настилка. За съжаление често се наблюдава некомпетентна и неестетична намеса. Понякога иконостасите биват преобядисвани без

никакъв респект към оригинала. В храм „Св. Успение Богородично“ в Малко Търново това е направено с изключително ярки гланцови бои. В други храмове – във Факия, Горно Ябълково и на още много места иконостасите са пребоядисани с различна по цвят от оригиналната боя, заобикаляйки живописните детайли и композиции. Ефектът не е добър. Една от най-често срещаните некомпетентни намеси е покриването на резбованите детайли и профилираните рамки от иконостасите и храмовата мебел с бронз. За съжаление това се прави и в наши дни и то при изключително ценни художествени паметници като храмовете „Св. Георги“ и „Св. Зосим“ в Созопол, където всички резбовани детайли от иконостаса и църковните мебели, които някога са били позлатени, са покрити с бронз на акрилна основа. Тези покрития допринасят за загубване на фината пластика на резбованите детайли, стареят с неприятни промени в цвета и представляват сериозен проблем при бъдеща реставрация.

Друг немаловажен проблем на иконостасите и мебелировката в храмовете е наличието на дървояд. Борбата с тези вредители, наблюдавани в повечето от strandжанските храмове, които посетихме, трябва да се води постоянно. Те се срещат и при реставрирани в миналото храмове, тъй като действието на биоцидните препарати не е дълговечно.

В общи линии в миналото strandжанските храмове нямат стенописна украса. В наши дни много качествени стенописи се правят в созополската църква „Св. св. Кирил и Методий“ от гръцки зографи. Хубави нови стенописи има и църквата в с. Велика, дело на студенти от НХА.

За съжаление с това се изчерпват добрите примери в тази област. Параклисът „Св. Иван Рилски“ край Бяла вода, т.нар. „богомилски параклис“, има абсолютно наивна и нискокачествена декорация. Случай на истинско поругаване е храмът на Голямобуковския манастир, изписан с ужасни в колоритно и композиционно отношение изображения. В последните десетилетия подобни примери не са рядкост в цяла България. Липсва контрол от страна на Светия синод и Сливенска митрополия. В един от храмовете намерихме документ от същата митрополия, издаден в началото на ХХ в., че се забранява на един самозван зограф от Сливен да работи в църквите поради ниското качество на иконописата му. Докато неподходящите стенописи рано или късно могат да бъдат премахнати при добра воля, намесата върху оригинали е непочтена и трудно отстранима.

Подобен случай имаме върху иконостаса на храма в с. Зидарово. Там един местен жител от руски произход е добавил резбовани детайли върху иконостаса, които го правят изключително странен в

стилово отношение. Друг съвременен художник е рисувал директно върху подиконните пана на иконостаса в храма в с. Синеморец. Така е изгубена всякаква информация за оригиналната полихромия. Вероятно тя е била силно повредена, но както се вижда от запазените оригинални фрагменти в горната част на иконостаса, е била много качествена. До същата църква под открито небе са захвърлени старите свещници и певница, които имали дървояди. Дълго още може да се разсъждава върху т. нар. „грижи“ за храмовете, когато се полагат от некомпетентни хора, макар и с искрена християнска ревност. Добър резултат има, когато усилията, полагани от местното население, са в правилна насока. Интересен факт е, че църквите в Росен и Светлина, които правят много добро впечатление, са обгрижвани от хора съответно от руски и украински произход, а храмът в Равна гора – от представителка на ромското малцинство.

Иконите от Странджа са изключително разнообразни. Често срещани са творбите на тревненските зографи от фамилиите Захаријеви и Миневи, Йонко Попдимитров, Тодор Генков, но също така и Никола Одринчанин, зограф Димитър от Созопол, Йоан Пападопуло от Созопол, Сократ Георгиев, Йоан Папа Петру от Созопол или Иван Попов, тъй като тези зографи се подписват на български и гръцки, Йоан Папа Коста от Бургас, Йоан от Виза, Ставро от Лозенград, Георги Полизоиду, Спирос Тиафис, Атанас Кавръков от Сливен, Констанди Николов. Може би най-ценните икони от региона се намират в сбирката на Бургаската художествена галерия. Те, както и иконите от Археологическия музей в Созопол, са професионално реставрирани и са в добро състояние. Постепенно се реставрират и иконите от интересната сбирка на РИМ – Бургас. От реставрацията се нуждаят и някои от иконите в музея в Малко Търново. Нова намеса е необходима при една икона на св. Димитър, дело на Димитър от Созопол, намираща се в Художествената галерия в Созопол.

Съществуват определени процедури, с които музеите могат да получат средства за реставрацията от държавата поне за най-нуждаещите се обекти. Където това е направено, резултатите са налице. В музейните сбирки художествените паметници се съхраняват в сравнително добри условия и за тях в повечето случаи се полагат грижи, много от обектите са проучени и са в научно обръщение. Различно е положението при иконите и другите художествени ценности, намиращи се в храмовете в селата и малките градчета на региона. По време на проведените експедиции нашето внимание бе насочено главно към тях, защото именно те се нуждаят от специални грижи по опазване, документиране и проучване.

Интересни документи относно грижите за иконите в миналото се съхраняват в ДА – Бургас. Става дума за една преписка от края на 1931 – началото на 1932 г., която се води между Сливенска митрополия, архиерейския наместник в Малко Търново и църковното настоятелство на храма „Св. Успение Богородично“ в същия град относно работата на някой си Г. Московченко по почистването на иконите. От митрополията се интересуват дали той има необходимото разрешение от Светия синод, какво е правил и какви суми са му били изплатени.³ Оказало се, че Московченко само „пречисти и изми св. икони от пушека, праха, восъка, с който лепяха пари и подаръци по тях“⁴, а той самият не разполага с разрешение да упражнява иконопис от Синода.⁵ След повторно запитване от страна на митрополит Иларион по въпроса⁶, църковното настоятелство го уведомява чрез и. д. архиерейски наместник с негово писмо от 4. 01. 1932 г.:

„При спазаряване с г-н Московчен[ко] за ремонта на църк[вата] Усп[ение] Бог[ородично] беше говорено да подправи той и иконити [...] Понеже такава подправка не е възможна и коштува по скъпо от доставка на нови г-н Московченко в начало отказал и Настоятелството се согласило. За подправката никакви суми не са изразходени, изразходени са такива само за промивката им“.⁷

Похвални са интересът на митрополита и упражненият от него контрол, какъвто често липсва в наши дни както от страна на Църквата, така и от страна на държавата.

Неотдавна голяма част от иконите от храмовете в Бродилово, Българи и Кости са били дадени за реставрация на художника Петко Серкеджиев /1947–2019/. Извършена е огромна работа по консервирането на тези икони, голяма част от които са били в тежко състояние, а някои с временно протекционно облепване отпреди десетки години.

Реставрационната намеса се ограничава основно със сваляне на стария потъмнял лак и нанасяне на ново лаково покритие. На много места липсва полагане на китове в участъците с липси и бордиране на фрагментарно запазения живописен слой. Често ретушите са нанесени директно върху дървената основа, без изравняване на нивата с кит. При някои от иконите се откриват много лоши ретуши и възстановки, като например иконата „Св. Богородица Небесна царица“, където освен всичко е сгрешен и надписът на нимба на Иисус Христос. В

³ ДА – Бургас, Ф. 690 к, Оп. 1, а. е. 18, л. 6 а.

⁴ ДА – Бургас, Ф. 690 к, Оп. 1, а. е. 18, л. 6 б (чернова).

⁵ ДА – Бургас, Ф. 690 к, Оп. 1, а. е. 18, л. 13 а – 14 а (чернови).

⁶ ДА – Бургас, Ф. 690 к, Оп. 1, а. е. 18, л. 15 а.

⁷ ДА – Бургас, Ф. 690 к, Оп. 1, а. е. 18, л. 16 а (чернова).

подобно състояние е и иконата на св. Георги Янински. В същия храм, в Кости, се намират две двуслойни икони. Едната изобразява св. Богородица с младенеца, а другата – св. Модест със св. Атанасий. На тези икони би могло да се отдели повече внимание и реставрационни усилия в посока разделяне на двата слоя, което е напълно възможно поради наличието на междинни слоеве от лак и грунд. В същия храм се забелязва и надживописване на лицата на св. Георги от царския ред и св. арх. Михаил на дяконската дверь. Нямаме информация за другите невидими, но необходими реставрационни операции като инсектицидна обработка и консолидация на основата, които се отразяват в задължителната при всяка намеса документация, копие от която се предоставя на архива на НИИКН, нито дали такава е била изготвена.

Храмът „Св. Панталеймон“ в Бродилово е сред най-представителните храмове в Странджа. Особена ценност представляват запазените елементи от стария иконостас от 1754 г., дело на едни от най-ранните тревненски резбари и иконописци. В момента този добре известен на научната общност паметник се намира в олтарното пространство на църквата. По-голямата част от фриза и венчилката са разположени директно върху подовата настилка, откъдето лесно би проникнала влага. Този паметник заслужава по-добро съхранение, с възможност за разглеждане. В наоса могат да се видят дверите от стария иконостас, рипиди с херувими, както и иконите от XVIII в., изобразяващи св. арх. Михаил, св. Атанасий, св. Георги, Иисус Христос с предстоящи, св. Йоан Продром, св. Николай. След реставрацията иконите са изложени върху стените и стасидиите, като би трябвало да се вземат мерки срещу напичането им от слънцето през прозорците на южната стена, което е изключително опасно и може да доведе до деструкция на лакото покритие и укрепващите вещества и до необратими колористични промени в живописния слой. Към най-старите странджански икони бихме причислили и иконата на св. арх. Михаил, също от XVIII в., от храма „Св. Троица“ във Визица. Това е едно от интересните открития на нашата експедиция, но за съжаление иконата е в лошо състояние.

Състоянието на иконите, намиращи се в странджанските храмове, е различно. Някои от тях изглежда са били реставрирани през 70-те години на XX в., както личи от метода на работа и оставяните т. нар. „свидетели“ за състоянието на сваления лак и др. Предполага се, че информация за тези реставрационни намеси се съхранява в НДА на НИИКН. Трябва да се подчертае, че реставрираните обекти изискват постоянно наблюдение, поддръжка и често пъти последваща реставрационна намеса. Така например царските двери от иконостаса на храм „Св. Димитър“ в Бръшлян (една безспорна худо-

жествена ценност от края на XVIII – началото на XIX в.) отново имат дървояд. Пак там, иконата на св. Димитър, рисувана през 1872 г. от Йоан Коста Зограф от Виза, е реставрирана според нанесен директно върху нея надпис от Николай Дубаров от Бургас. Днес тя отново се нуждае от реставрация, живописният слой е подкожушен, в дървесината има дървояд.

Реставрирани икони и иконостаси има и в други храмове – във Вършило, Индже войвода, Заберново. Една икона на св. Богородица в Граматиково от параклис „Св. Троица“ е реставрирана в Етнографския музей в София. В Синеморец е добре експонирана малка сбирка от примитиви, а част от иконите са били реставрирани в Катедра „Реставрация“ на НХА. През 2009 г. иконата на св. Атанасий в храма на Бистрец е „реставрирана“ от художника Фоти Фотев от Бургас. Оригиналният дарителски надпис липсва, като вероятно е измит при свалянето на лака. Върху оригиналната тревненска икона са написани имената на стария и новия дарител, както и на автора на т. нар. „реставрация“, което е недопустимо. Освен това е употребен неподходящ лак, който вече е надигнат и не само не предпазва живописния слой, но го е повредил.

Реставрирани са голяма част от иконите в созополските храмове. В Калово някои от иконите са грубо преписани. Там се намира и една ранна икона на св. Георги от XVIII в. в лошо състояние. Възможно е под преписаните изображения също да се открият качествени по-ранни икони. Към ценните паметници в храма се причислява и владишкият трон с изписан балдахин – творба на ранните тревненски зографи и резбари. В същия храм открихме икона на св. Евтимий от 1879 г., върху която бе залепена хартиена репродукция.

Груба и невъзвратима намеса се открива при една икона на св. арх. Михаил, изрязана в горната си част, за да пасне на арката на дяконската дверь в храма в Равна гора. По същия начин са обрязани и иконите на Цаню Захариев от царския ред, за да влязат в новия иконостас на храма в Габър. Вероятно за да пасне на определено място е изрязана и иконата на св. Василий от храма в Граматиково.

Като некомпетентна и вредна намеса може да се характеризира нанасянето на нов лак върху иконите от непрофесионалисти. Обикновено това се прави с добри намерения, както се е случило в храма „Св. Успение Богородично“ в Малко Търново, но ефектът на гланцовия лак не е добър, а също така представлява сериозно затруднение при бъдеща реставрация. Много икони в созополския храм „Св. Георги“ също са лакирани непрофесионално с лъскав лак.

От по-особен характер са пораженията върху нестинарските икони, които се употребяват в ритуала. Те биват „къпани“ както преди с тях да се играе в огъня, така и на другата сутрин, и всички тези температурно-влажностни промени с резки амплитуди допринасят за уреждането на живописния слой и лака. Една от най-големите икони, които видяхме в нестинарския параклис „Св. Пантелеймон“ до Бродилово, представлява само панел от четири дъски, покрити с грунд. Изцяло е изгубено изображението, което по сведения на местните хора било на св. Пантелеймон. Промени се наблюдават и при ризите на нестинарските икони, често богато украсени с монети, вотиви и украшения. Вероятно поради износване те биват подменяни. Така например на снимки от 1987 г. върху нестинарската икона с красив обков от Приморско има много украшения, които днес не са налични.⁸ Благодарение на съдействието на отец Серафим интересни ризи на нестинарски икони от Граматиково бяха предадени за съхранение в музея в Малко Търново.⁹ Надяваме се скоро музеят да се сдобие с витрина, за да бъдат изложени.

Състоянието на иконите в някои случаи зависи и от технологията на автора. При някои икони, особено от тревненци, рисуващи с много масло, се наблюдава характерното накъсване на живописния слой под лака. Такива поражения се откриват при някои от иконите от царския ред на иконостасите в храмовете в с. Бистрец, Долно Ябълково и на други места. В някои църкви изображенията върху подиконните пана не са рисувани върху дървената основа, а са направени върху платно и впоследствие залепени. Подобни са иконостасите в Индже войвода и Варовник. Тази технология не се е оказала особено издържлива, тъй като долната част на иконостаса често е изложена на въздействие на влага – инфилтрационна от почвата или от миене на подовете, което води до изгниване, отлепване и разкъсвания в залепените изображения, изпълнени с маслени бои върху платно. В незадоволително състояние са иконостасните завеси, изпълнени в същата техника, някои от изображенията върху платно на Бог Саваот от таваните, където често е текла вода, както и по-голямата част от хоругвите в църквите, рисувани също с маслени бои върху платно.

Изключително интересни са странджанските свещници. Някои от тях са дървени, с едри обеми. Други са от ковано желязо, често украсени с вотиви. В храмовете се съхраняват хоругви, рипиди, напестолни кръстове, плащаницы. Често някои от тези художествени

⁸ Фол, Нейкова 2000: 279–283.

⁹ Стефанов 2018: 553.

ценности, ако са повредени, се захвърлят на емпорията. В повечето случаи документацията се пази в олтара, а старите богослужбни книги и религиозна литература са струпани на балкона. Така в емпорията на храма на Звездец бяха открити ценни находки – сандък и дървена папка на иконописците, рисували със Ставро от Лозенград в църквата в Звездец през 1911–1912 г. Вероятно войната е прекъснала работата им. Със съгласието на о. Серафим вещите бяха пренесени в музея в Малко Търново.

В Ново Паничарево на балкона на храма е направена малка експозиция, пресъздаваща килийно училище. Килийни училища са експонирани и към храмовете в Росен, Бръшлян, Заберново. В храма в Бистрец стените извън наоса са украсени с тъкани престилки. Така църквата е придобила нова функция – да опазва спомените за бита и историята на местните хора.

Археологически паметници

Състоянието на археологическите обекти, долмени, гробници и светилища в Странджа е динамично. Често поради лошите пътища до някои от тях няма достъп или е силно затруднен. Има и напълно социализирани обекти като Бегликташ, Мишкова нива, Каменна бърчина и др. Много от тях са включени в туристически маршрути, информационни табла улесняват посетителите, в интернет са достъпни GPS координати. За съжаление в някои случаи социализацията допринася за повреждане на паметниците от немарливи туристи. Така например до Мишкова нива вече се стига по хубав път, има платформа за наблюдение, но и следи от палене на огън в рамките на защитената територия. При доста обекти се откриват следи от иманярски набези, като Пропада, погребалните могили край Бродилово и почти всички крепости и отбранителни съоръжения.

Странджанска битова архитектура

Тревожно е състоянието на странджанските къщи. Голяма част от обявените за архитектурно-строителни паметници къщи вече не съществуват. Те рухват поради липса на хора и средства, биват преустройвани без съобразяване със статута им на паметници, завземат се от фамилии, които не ги поддържат, а тъкмо обратно. Изключение прави старият град на Созопол. Запазени отделни къщи и ансамбли има в Малко Търново, Ахтопол, Българи, Кости, Стоилово. От селата във вътрешността бихме споменали Бръшлян, където има доста реставрирани в миналото къщи, които привличат туристи. Селският ту-

ризъм в Странджа все още е слабо развит с изключение на Бръшлян и Българи.

Законови разпоредби

От изброените тук немалко случаи на нерегламентирана консервационно-реставрационна намеса, изразяваща се в преобоядисване, поправяне, подобряване, лакиране или „освежаване“ на икони, иконостаси и храмове става ясно, че в много случаи не се спазва установения от Закона за културното наследство (ЗКН) ред. Под защитата на този закон попадат всички архитектурно-строителни, художествени, исторически и археологически паметници. Всички строително-ремонтни и консервационно-реставрационни дейности по сградите, прилежащото пространство, интериор и художествени елементи се извършват по съгласувани по реда на ЗКН проекти, отговарящи на условията на закона и Наредба 4 на МК и МРРБ от 27.12.2016 г. Те се изготвят от лица, регистрирани по чл. 165 от ЗКН за съответната професионална област. Това се отнася с особена важност за художествените ценности в храма. Преди всяка намеса е необходимо да се изготви проект за ремонт или консервация и реставрация на сградата и проект за консервация и реставрация на художествените ценности. Проектите следва да се внесат в НИНКН за съгласувателна процедура по реда на ЗКН. Едва при съгласуван проект може да се пристъпи към строително-ремонтни работи, които се извършват от лицензирани фирми. Същото се отнася за консервационно-реставрационните намеси при иконостаси, икони и други движими културни ценности. Правоспособните реставратори са регистрирани по чл. 165 от ЗКН, а работата им се приема от комисия от експерти, назначена със заповед на Министъра на културата. Консервационно-реставрационните работи с техните етапи, технологията и вложените материали се описват, изработва се и фотодокументация. Екземпляр от реставрационната документация задължително се предава в НДА на НИНКН.

Очевидна е необходимостта от полагане на по-големи грижи, постоянен мониторинг и контрол от страна на упълномощените институции – Министерство на културата в лицето на Главна дирекция „Инспекторат за опазване на културното наследство“, Дирекция „Културно наследство, музеи и изобразителни изкуства“ и нейния отдел „Недвижимо културно наследство“; Специализирания експертен съвет за опазване на недвижимите културни ценности /СЕСОНКЦ/, както и НИНКН.

Изключително необходимо е съблюдаването на ЗКН от местната власт. Именно тя има информация какво се случва с паметниците по места и би могла да попречи на нерегламентирани намеси, често финансирани от частни лица, каквито примери посочихме по-горе. Абсолютно недопустимо е местната власт да финансира архитектурно-строителни и реставрационни дейности без съгласуван от МК проект, каквато практика също установихме. При църквите е необходим и контрол от страна на собственика – Българската православна църква в лицето на Сливенска митрополия и църковните настоятелства.

И накрая нека изкажем искрени благодарности към всички, които ни помогнаха да получим достъп до културното наследство на Странджа. Това са Сливенска митрополия в лицето на Негово Високопреосвещенство митрополит Йоаникий, който благослови проучвателната ни работа, представителите на местното свещенство, които ни позволиха да работим в храмовете, представителите на държавната власт – кметове и кметски наместници в десетки населени места, директорите и служителите на институциите, ангажирани с опазването и проучването на културното наследство по места. Това са музеите в Бургас, Средец, Созопол, Приморско, Малко Търново, Бургаската художествена галерия, Музеят на котвата в Ахтопол, малката частна музейна сбирка във Визица. Въпреки негативните тенденции към обезлюдяване, тук живеят много хора, загрижени за опазване на културното наследство и традициите на региона. Поклон пред техния всеотдаен труд!

ЛИТЕРАТУРА

- Алагенска 2015:** М. Алагенска. Църковни дела. – В: А. Радойнов. Ново Паничарево. История, бит, култура. Бургас, 2015, 171–174.
- Стефанов 2018:** Г. Стефанов. Една „риза“ за нестинарска икона от с. Визица, община Малко Търново. – *Български фолклор*, 2018, № 4, 549–556.
- Николов 2019:** А. Николов. Икони с изображения на св. Кирил и св. Методий от Странджа (втората половина на XIX – началото на XX в.). – В: *Старобългарска литература*, 59–60, 2019, 70–91.
- Фол, Нейкова 2000:** В. Фол, Р. Нейкова. Огън и музика. София, 2000.

PROBLEME DER ERHALTUNG DES MATERIELLEN KULTURERBES IM ZENTRALEN UND ÖSTLICHEN STRANDZHA-GEBIRGE

Dr. Romyana **Decheva**, Restauratorin

Zentrum für Slavo-Byzantinische Forschungen "Prof. Ivan Dujčev"

an der Kliment-Ohridski-Universität in Sofia

roumi_decheva@yahoo.com

In 2017 und 2019 wurden fünf Forschungsreisen im zentralen und östlichen Teil des Strandzha-Gebirges gemacht. Das Ziel war den gegenwärtigen Zustand des materiellen Kulturerbes dort festzustellen. Hier werden Kirchen mit ihren Ikonostasen, Ikonen, Kirchenmöbeln und anderen Kunstschatzen; archäologische Objekte; Kriegs- und andere Denkmäler; typische Häuser und Architekturdenkmäler einbezogen.

ЗАКОНОДАТЕЛСТВО В ОБЛАСТТА НА ОПАЗВАНЕ НА КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО В БЪЛГАРИЯ 1878–1939 Г.

г.л. ас. д-р **Даниела Ангелова**

*Институт за изследване на населението и човека – БАН
daniela.angelova@iphs.eu*

Още в първите десетилетия след Освобождението на България сред управляващите се зараждат идеи за събиране, съхранение и опазване на богатото културно-историческо наследство. До началото на Втората световна война чрез редица законодателни инициативи в страната се изгражда стройна система за издирване и запазване на старините. В настоящата статия ще се направи обзор на законодателната дейност в тази насока.

Нормативните актове свързани с опазване на културно-историческото наследство са разглеждани от различни изследователи през годините като Ат. Божков, С. Недков, М. Радева.¹ Държавната политика и отделни нейни аспекти обстойно са проучвани в изследванията на В. Стамов, С. Василева, Ст. Денчев и др.²

Още в първите години след Освобождението Временното руско управление започва да полага грижи за съхранение и опазване на културните и исторически паметници от българските земи. В своите доклади княз Дондуков-Корсаков информира за предстоящото откриване на музей за старини към Народната библиотека.³ По същото време по нареждане на генерал-губернатор Алабин, в София се събират разпилените старини, предимно каменни паметници. Въпреки това няма реални законодателни инициативи в тази насока. Първият нормативен акт, насочен основно към издирване и събиране на старинни паметници датира от 1884 г. (Окръжно № 7711/ 23.08.1884 г.). С него се отправя молба към окръжните управители в страната да събират изпращат старини в Народната библиотека в София. За целта към нейния бюджет за 1884 г. са отпуснати 5 000 лв. за откупуване и събиране на древности и 7 500 лв. за археологически проучвания.⁴

¹ Божков 1978; Недков 2006; Радева 1993: 106–147; Стамов 2004.

² Стамов 2004; Василева 2004: 249–256; Василева 2005; Денчев, Василева 2010.

³ Йорданов 1934: 318–357; Стаменова 2012.

⁴ Велков 1943: 7; Стаменова 2012: 24.

Първи законодателни инициативи са предприети през 1888 г., с приемане на Временни правила за научни и книжовни предприятия. Този документ защитава историческото богатство на страната в цялото му разнообразие според тогавашните разбирания – „старини – монети, паметници (статуи, гробници, оръжия, оръдия и др) и документи (ръкописи, стари печатни книжия и пр.)“, „словесни материали, песни, поговорки, гатанки, предания, разкази, обичаи“.⁵ „Правилата“ постановяват, че всички неоткрити старини принадлежат на държавата; определят се редът на откупуване на находките и издаването на разрешения за археологически разкопки. Още в този ранен етап от развитието на нормативната уредба в специален отдел се изготвят правила за издирването и описването на фолклорен и етнографски материал като народни песни, поговорки, гатанки, предания обичай и др. Издирените и събрани материали трябва да бъдат издавани от Министерството на народното просвещение (нататък – МНП).⁶

Временните правила поставят първите ограничения пред опитите за изнасяне на културни и исторически ценности извън пределите на страната ни. Те целят създаване на ред при извършване а археологически и етнографски проучвания за опазване и съхранение на старините. Действието на този нормативен акт е ограничено като естествена следваща стъпка е приемането на закон, засягащ тези проблеми.

Тази промяна настъпва през 1890 г., когато е обнародван Закон за издирване старини и за спомогание на научни и книжовни предприятия.⁷ Той по същество повтаря предписанията на Временните правила, но създава по-стабилна и трайна среда за опазване на културните и исторически паметници. В Отдел I Издирване на старини (монети, паметници, статуи, гробници, оръжия, оръдия и пр.) и документи (ръкописи, стари печатни книги и пр.) се определя, че всички неоткрити старинни предмети принадлежат на държавата (чл. 1). Лицата, които издирват подобни материали с разрешение от правителството или случайно намерят такива, получават ½ от стойността им (чл. 2). Предвижда се комисия, назначена от МНП, да оценява находките (чл. 4). недвижимите старини като храмове крепости и др. остават на мястото, където са намерени, под надзора на местната власт и са притежание на правителството (чл. 8). Забраняват се разкопки за издирване на старини без предварително разрешение от

⁵ ДВ, бр. 31, 19 март 1888 г.

⁶ ДВ, бр. 31, 19 март 1888 г.; Недков 2006: 76.

⁷ ДВ, бр. 13, 17 януари 1890 г.

МНП. Лицата, които получават позволение за издирване на старини представят лична гаранция от двама поръчители. Позволениято важи за срок от две години (чл. 10–12). Подвижните старини се описват и по възможност се изпращат чрез местната власт в МНП (чл. 17).

Законът взема мерки против изнасяне на старините от пределите на страната. Това може да стане единствено с позволение на МНП. Ако се открият старини, които се изнасят скрито се присвояват от държавата (чл. 18–19).

Във втори отдел на закона от 1890 г. се разглеждат въпросите свързани със събирането и описване на словесни материали. МНП се задължава да приема всички събрани словесни материали (чл. 22–23). Всяко лице може да изпраща вярно и четливо написани необнародвани народни песни, поговорки, обичаи и пр., да се оценят и напечатат като се получава възнаграждение от 20–60 в. на печатна кола. Важно изискване е лицата, занимаващи се със събиране на словесни материали точно да спазват издаваните упътвания от МНП (чл. 23–26).

Трети отдел на закона от 1890 г. е посветен на Книжовните предприятия. МНП раздава помощи за издаване на съчинения, откупува книги и списания и дава възнаграждения по рецензии на съчинения, с цел да се насърчат писателите и да се развие книжовната дейност (чл. 32). Определят се изискванията за кандидатстване за подобни помощи, като се набляга на произведения написани на български език, а ако са на чужд трябва да свързани с историята и културата на страната ни. Изготвя се редът за конкурсите при отпечатване на учебници и пр. (чл. 33–49). В чл. 50 от закона се предвижда издаване на специализирано списание, което да публикува събраните словесни материали, описания и изображения на различни старинни предмети (чл. 50).

Законът от 1890 г. е от изключителна важност за опазването на културно-историческото богатство на страната в началните години от нейното развитие. Той въвежда основните норми при археологическите и етнографските проучвания, поставя началото за борба с иманярите и изнасянето на културното и историческо богатство извън пределите на страната. През следващите години държавата активно участва в събирането и опазването на старините, както и в изграждането на културни институции като музеи библиотеки и пр.

Голям стимул за събирането на старини дава д-р Иван Шишманов, който през 1889 г. започва издаването на „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“. На страниците на сборника се дава възможност да се публикува разнообразен и богат етнографски и фолклорен материал. МНП годините след излизане на Закон за издирване старини и за спомогание на научни и книжовни предпри-

тия, продължава да насърчава към събиране и обнародване на старини. През 1900 г. е публикувано Окръжно № 9530, с което се нарежда на училищните инспектори да агитират учителите към издирване и събиране на материали с етнографски характер.⁸

Следващият етап в законодателната политика на България по отношение културно-историческото наследство, настъпва през 1911 г. с приемането на нов **Закон за старините**.⁹ Чрез него опазването на старините се утвърждава като дейност с висока обществена значимост. За нейното изпълнение се изгражда механизъм и административна структура, гарантирани от държавата. Негови автори са изтъкнати български изследователи като проф. Иван Шишманов, Васил Златарски, Андрей Протич и др. Те получават висшето си образование в западни университети и донасят в България познанията и опита на европейските държави за опазване на националната културно и историческо богатство.¹⁰

В своите постановления законът определя, че всички движими и недвижими старини в Царството се намират под надзора на МНП, което поема грижата за тяхното запазване и поддържане (чл. 1). Като старини са определени „паметници, документи и художествени произведения от най-старо време до освобождението на България, които имат историческо, археологическо, художествено, палеонтологическо значение“. В това число се включват стари сгради и развалини, градища, калета (хисари), окопи, черкви, черковища и манастирища, джамии, безистени, чешми, водопроводи, мостове, друмове, могили, гробове, побити камъни и др. Старинни изделия от метал, статуи, плочи с образи, камъни с надписи, украшения, глинени изделия, оръжия, накити, монети, печати, каменни и костени сечива, живопис (върху стена плат или дърво), мозайки, икони и други черковни принадлежности, резби, стъклени изделия, изкопаеми животински и растителни останки от предисторическо време, вкаменелости и др. За старини се приемат също градини, гори, сгради и всякакви места, свързани със събития и личности от историята, а също и стари ръкописи, редки и ценни старопечатни произведения, гравюри, портрети, стари материи, шевове и музикални инструменти (чл. 2).

Организацията по надзора и опазването на старините се осъществява от МНП чрез управлението на народните музеи и библиотеки,

⁸ Недков 2006: 79.

⁹ ДВ, бр. 37, 18 февруари 1911 г.

¹⁰ Недков 2006: 79.

местните археологически дружества и чрез училищните, административните и пограничните власти. Комисия по старините се причислява към Народния археологически музей в София. Тя се състои от директорите на Народния археологически музей, Етнографския музей и Народната библиотека в София, три лица назначени от Министъра на народното просвещение и трима делегати от археологическите дружества, които имат учредени музеи. Комисията има мандат от три години (чл. 3–6). Тя взема решения по всички принципи въпроси, които се отнасят до издирване, запазване и поддържане на старините. Основните въпроси, обект на обсъждане са: определяне разкопките, които се предприемат от страна на държавата; обсъждане на заявленията за разрешения за провеждане на археологически разкопки; определяне стойността на предложени за откупуване предмети и колекции с цена над 2000 лв.; описване на старините и изготвяне на археологическа карта на България; разпределяне между археологическите дружества и музеи помощта от държавата и др. (чл. 7).

В чл. 8 от Закона за старините се предвижда всички държавни и обществени учреждения в срок от една година да предоставят на МНП подробен списък с притежаваните от тях старини. Те не могат да бъдат продавани, разваляни или премествани без негово разрешение. Ако за заплашени от разрушение, от изгубване или са поставени в условия, в които не могат да служат за публично ползване министерството по решение на Комисията може да нареди тяхното преместване (чл. 8–9).

Държавата по решение на Комисията за старините има право да отчужди всяка движима или недвижима старина, била тя обществена или частна собственост, ако старината е заплашена от разрушение и ако собственикът не вземе мерки, в определен от министерството срок, за нейното запазване (чл. 11).

Всеки който намери някакви старини е длъжен да съобщи и да ги предаде срещу разписка на окръжния или градски музей. От там с подробно описание, предметите се предават на Софийския народен музей, а от там на Народния музей в София. Директорът на музея е длъжен до един месец да уведоми изпращача за взетото решение относно предметите (чл. 12). Държавните и общинските власти при изработване на условия за обществени постройки са длъжни да предвидят всички старини, които се открият по време на работата, да бъдат предадени от предприемача, а ако старините са неподвижни да ги запази докато не бъдат прегледани от компетентните власти (до 5 дни от докладваното откритие).

Всички старини открити на места собственост на държавата, окръзите, общините, градовете и селата, принадлежат на държавата. Тези от тях, които държавата не желае да запази в своите сбирки, се отстъпват на общината или окръга, ако имат музи. От запазените в държавните сбирки, по-малките музеи получават отливки или други репродукции. Откритите в частни имоти старини принадлежат на намирача, ако е собственик на земята. В противен случай се делят на половина между собственика и намирача. Държавата си запазва правото да откупи онези находки, които са необходими за сбирките ѝ, като заплати тяхната стойност на правоимащия (чл. 14–17). Всички движими старини, за които не е известно според предвидените от закона правила (чл. 12) се конфискуват от държавата.

Движими старини, собственост на частни лица могат да бъдат под разпорежданията на този закон и да се инвентаризират само с решение на Комисията за старините. Те не могат да бъдат продавани, подарявани, разваляни, препредавани без решение на МНП. При продаване на такива старини държавата има право първа да ги откупи в срок от 3 месеца. Износът на старини извън пределите на страна става само с разрешението на министерството. Държавата има право да откупи в срок от 6 месеца онези старини, които са необходими за сбирките ѝ. При износ на старини се плаща в полза на държавата допълнителна такса от 10% от стойността им. Ако такива се заловят при изнасянето им без да имат позволение, те се приемат за контрабанда и се конфискуват в полза на държавата. Властите имат право да отварят в присъствието на изпращача всеки колет предназначен за странство (чл. 21–23).

Всички недвижими старини, независимо къде са открити принадлежат на държавата. Държавата отчуждава мястото на откритието съгласно Закона за отчуждаване за обществена полза. Нови постройки частни или обществени и регулационни планове, които засягат недвижими старини могат да бъдат изпълнени само със съгласието на МНП (чл. 25–27).

Законът за старините от 1911 г. определя и режима на археологическите разкопки. Според разпоредбите държавата има право да предприема сондажи и разкопки по цялата територия на Царството. Собственикът на определеното за разкопки място получава обезщетение според предписанията на закона. Всички старини намерени по време на разкопките принадлежат на държавата. Научни дружества и частни лица могат да правят сондажи и разкопки само с разрешение на МНП след като се вземе мнението на Комисията за старините. Подобно разрешение могат да получат само български

поданици и дружества. Чуждестранни научни институти и учени могат да получат разрешение за разкопки при същите условия, но с постановление от Министерски съвет. Просветното министерство е длъжно да уведомява Народния археологически музей за всички разрешения за разкопки, който надзирава дейностите чрез свой представител (чл. 28–36).

В глава VII от Закона за старините се разглеждат въпросите на музеите. Обект на закона са местните музеи в провинцията. В чл. 40 се казва, че окръжните съвети, общините и културните дружества, както и училищата и военните учреждения, имат право да образуват музеи. За целта трябва да притежават устав, удобно помещение за излагане на сбирките, инвентар и уредник. Колекциите се съставят от старини, които са отстъпени от Народния музей за временно или окончателно владение; от дарения от частни лица или откупени със собствени средства (чл.41).

Законът за старините от 1911 г. продължава, започналата от края на XIX в. политика за въвеждане на ред по отношение откриването и съхранението на старините. Активно се работи за прекратяване незаконния износ на ценности. Засилва се контрола по отношение на археологическите разкопки и се стимулира развитието на местни музеи. Поради променената политическа обстановка в страната и влизането ѝ в поредица от военни конфликти, конкретното прилагане на закона бива отложено.

След края на войните настъпва нов етап по отношение на държавната политика за опазване на културното и историческо наследство на България. В законодателството няма съществени промени. В страната се засилва идеята за връщане към националните специфики. Приоритет е съхраняване на културно-историческото наследство на Българската Екзархия. За да се съхранят старините от териториите от българските земи останали извън пределите на държавата, към Св. Синод се създава Църковно-археологическо отделение и Църковен музей. През 1923 г. в София е учреден Македонски научен институт, който се заема да проучва културно-историческото наследство на Македония.¹¹ Народния археологически музей и Народния етнографски също работят за съхраняване на събраните колекции от Македония, Тракия и Добруджа.¹² През 1921 г. със закон Българското

¹¹ Василева 2004.

¹² Недков 2006: 163–167.

археологическо дружество е преобразувано в Български археологически институт.¹³

След Първата световна война се развива идеята за изграждане на Български възрожденски исторически пантеон и включването му в културно-историческото наследство на страната. Началото на реализирането ѝ е поставено през 1920 г., когато по повод честванията на 50-годишния творчески юбилей на Иван Вазов. На следващата година със специален закон след смъртта му, родната му къща е превърната в музей. В последствие е приет е закон за поставяне на бюстовете на заслужили българи в централната алея в Борисовата градина в София. През 1922 г. се учредява празника на народните будители.¹⁴ В края на 20-те години къщите на редица видни възрожденски дейци са превърнати в музеи и са обявени за „народни старини“. През 1927 г. за да се спасят от унищожение недвижимите паметници у нас, в Държавен вестник започва да се публикува „Списък на народните старини“.¹⁵

Поради засиленото строителство в селищата се издава Наредба-закон за запазване на старинните постройки в населените места. С него се задължава опазването на улици и площади, които имат архитектурно, битово или историческо значение. Предвиждат се поощрения за собствениците на подобни имоти като те се освобождават от данък сгради и общински такси. За да могат сградите да се поддържат и опазват при по-големи ремонти, общините могат да отпускат помощи според възможностите на бюджетите им.¹⁶ В наредбата-закон още се предвижда недвижимите паметници с национално архитектурно значение, да се откупват постепенно от общините или държавата и да се превръщат в музеи. Разпорежда се новото строителство в близост до такива сгради да се извършва след предварително съгласуване със специална комисия. Целта е да не се нарушава архитектурния ансамбъл и да не се закрива изгледът към дадения паметник. Разрушаването на запазени постройки, паметници и др., се извършва само след решението на специална комисия с представители на отделение „Благоустройство“ при Главната дирекция на обществените сгради, пътищата и благоустройството и на Народния музей.¹⁷

¹³ УП 1921: 176.

¹⁴ Василева 2004.

¹⁵ ДВ, бр. 69, 30 март 1927 г.

¹⁶ ДВ, бр. 135, 20 юни 1936 г.

¹⁷ Недков 2006: 163–167.

През 1939 г. се подготвя проектозакон за нов Закон за старините. В мотивите си авторите му посочват, че с течение на годините са настъпили промени, които водят до затруднения в прилагането на стария закон. По тази причина много ценни исторически паметници не са могли своевременно да бъдат защитени и запазени. Това води до необходимостта от създаване на един нов, по-пълнен, по-целесъобразен и по-строг закон. Проектите съдържат сходни законодателни инициативи, които могат да се обединят в няколко точки: 1. грижата за запазване за старините трябва да се съсредоточи в МНП; 2. Всички исторически ценности да се признават за национална собственост; 3. във всяка църква и манастир да се направят описи на всички икони и църковна утвар, стари книги и др.; 4. Да се забрани изнасянето и търговията със старини; 5. Църкви и манастири с ценни предмети да се обявяват за художествени старини.¹⁸ За съжаление законопроекта не е приет и до края на изследвания период не настъпват други промени, засягащи културно-историческото наследство.

От така направения обзор на законодателната политика на България от Освобождението до началото на Втората световна война, свързана с опазване на старините се забелязват няколко съществени момента. Още с първите нормативни актове се цели да се въведе ред по отношение на проучването и съхранението на националните ценности. Упорито се води борба против изнасянето на старини извън пределите на страната. Насърчава се населението да събира и предава словесното наследство на народа ни. Военните конфликти и промените в държавното устройство на страната обаче водят до спиране на процесите и връщането им години назад.

ЛИТЕРАТУРА

- Божков 1978:** А. Божков. Българската историческа живопис. Ч. II. София, 1978.
- Василева 2007:** С. Василева. Приоритети на държавната политика в областта на културно-историческото наследство в периода между двете световни войни 1919–1939 г. – В: *Трудове на Специализираното висше училище по библиотекознание и информационни технологии*, 2005, № 4, 273–282.
- Велков 1943:** Ив. Велков. Народен археологически музей 1892–1942. – В: *Годишник на Народния музей*, VII, 1943, 3–15.
- Денчев, Василева 2010:** Ст. Денчев, С. Василева. Държавна политика за културно-историческото наследство на България 1878–2009. София, 2010.
- ДВ:** Държавен вестник.

¹⁸ Василева 2004; Недков 2006: 163–167.

Йорданов 1934: В. Йорданов. Как са възникнали нашите музеи. – В: *Годишник на народния археологически музей*, V, 1934, София, 318–357.

Недков 2006: С. Недков. История на музейното дело в България. София, 2006.

Радева 1993: М. Радева. Култура и политика (1918–1944). – В: *Очерци по българска история (1918–1948)*. София, 1993, 106–147.

Стаменова 2012: Стаменова, М. Модели на опазване на културното археологическо наследство в България. София, 2012

УП 1921: *Училищен преглед*, XX, 1921, № 4, 6–7, 10.

LEGISLATION IN THE FIELD OF THE PROTECTION OF THE CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE BULGARIA 1878–1939

Chief Assistant **Daniel Angelova**, PhD

Institute for Population and Human Studies – BAS

dani_savova@yahoo.com

The article reviews the legislative acts related to the preservation of the cultural and historical heritage of Bulgaria in the period 1878–1939. The reviewed laws show a clear tendency to create a unified system of rules for the search and disclosure of the material wealth of the country. The rules for the collection and recording of folklore and ethnographic material are unified. Legislation tightens control over the export of cultural property abroad. Unfortunately, numerous military conflicts delay the pursuit of an active cultural and historical heritage conservation policy.

КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО НА СТРАНДЖА
БОГАТСТВО, РИСКОВЕ, ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Българска
Първо издание

Съставителство и научна редакция
Ангел Николов

Формат 70/100/16
Печ. коли 21

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
www.unipress.bg

